

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE HÜRRİYETİ

DOKTORA TEZİ

HASAN HÜSEYİN KARATAŞ

İSTANBUL, 2024

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI**

KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE HÜRRİYETİ

DOKTORA TEZİ

**HASAN HÜSEYİN KARATAŞ
(131111006)**

**Danışman
(Prof. Dr. Mustafa Özel)**

DÜZELTİLMİŞ TEZ

İSTANBUL, 2024

/2901/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Temel İslam Bilimleri doktora programı öğrencisi 131111006 numaralı *Hasan Hüseyin KARATAŞ*'ın, hazırladığı "Kur'an'da İnsanın İrade Hürriyeti" konulu tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 29.01.2024 Pazartesi günü saat 11:00'de yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. Prof. Dr. Mustafa ÖZEL (Danışman)	KABUL
2. Prof. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ	RET
3. Prof. Dr. Ali BULUT	KABUL
4. Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT	RET
5. Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÇETİN	KABUL
6. (İkinci Danışman)*.....

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırlamış olduğum “Kur’an’da İnsanın İrâde Hürriyeti” başlıklı bu çalışmanın yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hasan Hüseyin Karataş

DÜZELTME METNİ

1. Özet, önsöz ve giriş revize edildi
2. İçindekiler kısmı yeniden düzenlendi.
3. Giriş kısmındaki ‘Araştırmanın Literatür Değerlendirmesi’ başlığı altında sadece tezle doğrudan alakalı olan eserler hakkında bilgiler verildi.
4. Birinci bölümde bulunan ‘Sıfat Olarak İrâde Kavramı’ ve ‘İlim Dallarında İrâde Kavramı’ başlıkları ile ikinci bölümdeki ‘Meseleye Yönelik Farklı Yaklaşımlar’ başlığı çıkartıldı.
5. İkinci bölümdeki ‘İnsanın İrâde Alanları’ başlığı yeniden yazıldı.
6. İrâde ve türevlerinin hangi âyetlerde hangi kalıplarda geçtiğini gösteren tablo çıkartıldı.
7. Paragraflar arasındaki bağlantılar gözden geçirilerek gerekli düzenlemeler yapıldı.
8. Sonuç kısmı revize edildi.

KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE HÜRRİYETİ

Hasan Hüseyin Karataş

ÖZET

İnsanlık tarihi boyunca hiç eskimeyen, her an güncelliğini koruyan bazı konular vardır. Bunlardan biri de çalışmamızın konusunu teşkil eden “irade hürriyeti” meselesidir. Araştırmamız, Kur'an'a bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşılarak konuyla ilgili âyetler çerçevesinde, insanda var olup olmadığı her zaman tartışma konusu olan irâde hürriyeti hususunda Kur'an'ın ne dediğinin detaylıca incelenmesini hedeflemektedir. Bundan dolayı tezimiz, klâsik ve modern tefsirler ile konu hakkında yapılmış çalışmalar özelinde irâde hürriyeti meselesini ele almaktadır. Konunun ana kavramı olan “irâde” ile birlikte onunla alakalı başta “meşîet” olmak üzere, diğer kavramların da incelendiği bu çalışma, aynı zamanda insan irâdesinin hayır ve şer alanındaki yansımaları ile nefis, şeytan ve dünya hayatı faktörlerinin insan irâdesine olumsuz açıdan etkilerini ele almaktadır. Meselenin tarihsel sürecinin yanı sıra irâde hürriyeti bağlamında insanın diğer hürriyet alanları ile bu bağlamda sahip olduğu sorumluluk, ilgili âyetler çerçevesinde izah edilmektedir. Çalışmanın neticesinde insanın, irâde hürriyetine sahip olduğu, eylemlerini de bu hür irâdesiyle bizzat kendisinin yaptığı anlaşılmıştır. Ayrıca irâdesini iyi ya da kötü istikâmette kullanmasının insanın elinde olduğu, bunun sonucunda da bütün yapıp ettiklerinden dolayı sorumluluğun kendisinde olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, İnsan, İrâde, Hürriyet.

HUMAN'S FREEDOM OF WILL IN THE QUR'AN

Hasan Hüseyin Karataş

ABSTRACT

There are some issues that have never become obsolete throughout the history of humanity and that remain up-to-date at any moment. One of them is the issue of “freedom of will”, which is the subject of our study. Our research aims to approach the Quran from a holistic point of view and examine in detail what the Quran says about the freedom of will, which is always a matter of debate whether it exists in man or not, within the framework of the relevant verses. Therefore, our thesis deals with the issue of freedom of will in the context of classical and modern exegesis and studies on the subject. This study, which examines the main concept of the subject, “will”, along with other concepts related to it, especially “meshiet”, also deals with the negative effects of the human will on the human will, the manifestations of the human will in the field of charity and evil, as well as the factors of the soul, the devil and worldly life. In addition to the historical process of the issue, the responsibility that a person has in this context with other areas of freedom in the context of the freedom of will is explained within the framework of the relevant verses. As a result of the study, it has been understood that a person has freedom of will, even if it is limited, and that he personally does his actions with this free will. In addition, it has been concluded that it is in the hands of a person to use his will for good or for evil, and as a result, he is responsible for all his actions.

Keywords: Tafsir, The Qur'an, Human, Will, Freedom.

ÖN SÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Geçmişten günümüze insanoğlunun zihin dünyasını meşgul eden ve hakkında pek çok soru sorulan meselelerinden birisi, şüphesiz ki “irâde hürriyeti” meselesidir. Bu mesele, tarihten günümüze hem ilim dallarının üzerinde sıklıkla durduğu hem de birçok ilim adamının fazlasıyla mesai harcadığı bir öneme sahip olmuştur. Meseleyle ilgili sorulara verilen cevaplar, kimi ilim çevrelerini tatmin eder nitelikte olsa da kimileri tarafından hiçbir zaman yeterli görülmemiştir. Bu durum, düşünce tarihi içerisinde birçok ilmî disiplinde bu şekilde devam edegelmiştir.

Bu uzun tefekkür yolculuğunda İslâm âlimlerinin konuyla alakalı ilk başvurdukları kaynak, diğer bütün meselelerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm olmuştur. İlâhî mesajlar, tartışılmaz bir hakikat olarak karşımızda dursa da âyetlerin yorumlanmasında pek çok farklılık söz konusu olmuştur. Zamana, mekâna ve toplumlara göre değişebilen bu yorumlar, toplumlar içerisindeki farklı düşünce ekollerine göre de değişiklik göstermiştir. Bünyesinde bu derece farklılıkları barındıran böylesine önemli bir meseleye bizim yaklaşımımız, irâde hürriyetiyle alakalı ilim dallarındaki tartışmalara girmeden Kur'an'ın konuyla ilgili âyetleri özelinde meseleyi tefsir disiplini açısından ele alıp değerlendirmektir.

Bana bu tezi bitirme gücü ve irâdesini bahşeden Rabbime şükrediyorum. Çalışmanın hazırlanması esnasında bana yol gösteren ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım, Prof. Dr. Mustafa ÖZEL hocama gönülden teşekkür ediyorum. Tez sürecinde izleme komitesi üyeleri olup çalışmanın en iyi şekilde hazırlanması noktasında tavsiyelerde bulunan, Prof. Dr. Mustafa ALTUNDAĞ ve Prof. Dr. Ali BULUT hocalarıma şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca bu çalışmanın eksiklerinin giderilmesi ve yanlışlarının düzeltilmesi hususundaki değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT ve Dr. Öğr.

Üyesi Fatma ÇETİN hocalarıma, çalışmanın isminin belirlenmesi aşamasındaki yardımlarından dolayı Doç. Dr. Mahmut AY hocama, tezin şablonunun oluşturulması ve teknik anlamda yapılması gerekenler hususundaki engin tecrübelerini paylaşan, Prof. Dr. Sadrettin GÜMÜŞ hocama ve katkılarından dolayı Doç. Dr. Şuayip KARATAŞ ve Doç. Dr. Selman ÇALIŞKAN hocalarıma, cân-ı gönülünden teşekkürü bir borç biliyorum.

Aynı zamanda uzun ve zorlu doktora sürecinde duâlarıyla bana destek olan başta annem ve babam olmak üzere yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma en kalbî duygularıyla teşekkür ediyorum. Yorucu geçen tez yazım sürecinde yaptığı fedakârlıklarla bu tezin nihayete ermesine dolaylı olarak ciddi katkısı olan kıymetli eşime şükranlarımı sunuyorum.

Çalışmak bizden, başarı ise yalnızca Allah'tandır.

Ocak 2024

Hasan Hüseyin Karataş

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	8
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	8
1.1. İRÂDE KAVRAMI.....	9
1.1.1. Lügat Manası.....	9
1.1.2. İstilah Manası	12
1.1.3. Kur'an'da İrâde Kavramının Anlamları.....	15
1.1.3.1. İstemek.....	17
1.1.3.2. Tercih Etmek.....	21
1.1.3.3. Hüküm Vermek.....	23
1.1.3.4. Kastetmek	25
1.1.3.5. Emretmek.....	28
1.1.4. İrâde ile Alakalı Kavramlar	30
1.1.4.1. Meşîet.....	30
1.1.4.2. Fiil.....	38
1.1.4.3. İstitâat.....	42
1.1.4.4. Kesb	45
1.1.4.5. Azim.....	49
1.1.4.6. Hidâyet.....	52
1.1.4.7. Dalâlet.....	56
1.1.4.8. Kazâ ve Kader.....	60

İKİNCİ BÖLÜM	67
2. KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE ALANLARI VE İNSAN İRÂDESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLER	67
2.1. İNSANIN İRÂDE ALANLARI.....	67
2.1.1. Hayır Alanında İnsan İrâdesi	68
2.1.1.1. İbadet Etmek	68
2.1.1.2. Islah Etmek	71
2.1.1.3. Öğüt Vermek (Nasihat).....	74
2.1.1.4. İyilik Yapmak	77
2.1.1.5. İnfak Etmek.....	80
2.1.1.6. Âhret İçin Çalışmak.....	83
2.1.2. Şer Alanında İnsan İrâdesi	86
2.1.2.1. Haktan Sapmak	86
2.1.2.2. Günah İşlemek	89
2.1.2.3. Fesad Çıkarmak	93
2.1.2.4. İhanet Etmek	95
2.1.2.5. Zulmetmek	99
2.2. İNSAN İRÂDESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLER.....	103
2.2.1. Nefis.....	103
2.2.2. Şeytan	113
2.2.3. Dünya Hayatı.....	124
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	134
3. KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE HÜRRİYETİ VE SORUMLULUĞU	134
3.1. İRÂDE HÜRRİYETİ MESELESİ	134
3.1.1. Tarihsel Süreç.....	135
3.1.2. Konuyla İlgili Âyetler	146
3.1.2.1. Cebr Anlamını Çağrıştıran Âyetler.....	147
3.1.2.2. Hürriyet İfade Eden Âyetler	160
3.1.3. Kur'an Bütünlüğü Çerçevesinde Meselenin Tahlili	167
3.2. İRÂDE HÜRRİYETİ BAĞLAMINDA İNSANIN HÜRRİYET ALANLARI VE SORUMLULUĞU.....	169
3.2.1. İnsanın İrâde Hürriyeti	169
3.2.2. İrâde Hürriyeti Bağlamında İnsanın Hürriyet Alanları	177

3.2.2.1.	İnanç Hürriyeti.....	178
3.2.2.2.	Fikir ve İfade Hürriyeti.....	183
3.2.2.3.	İnsanın Sınırlı Hürriyeti.....	188
3.2.3.	İrâde Hürriyeti Bağlamında İnsanın Sorumluluğu	192
3.2.3.1.	Sorumluluğun Şartları.....	192
3.2.3.2.	Kur'an'da İnsanın Sorumluluğu	195
3.2.3.3.	İrâde Hürriyeti ve Sorumluluk.....	201
SONUÇ	204
KAYNAKÇA	207

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.s.	Aleyhisselâm
b.	Bin, ibn (oğlu)
bkz.	Bakınız
bs.	Baskı
C.	Cilt numarası
c.	Eserin toplam cilt sayısı
ev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	Editör
haz.	Yayına hazırlayan
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
r.a.	Radıyallâhu anh
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallâhu aleyhi ve sellem
sy.	Sayı
thk.	Tahkik eden
ty.	Basım tarihi yok
v.	Vefat Tarihi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
y.y.	Yayıncı/Yayınevi yok
y.y.y.	Yayım yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

İnsanoğlu her ne kadar hayatını yaşadığı çevrenin şartlarına göre uyarlasa da her devirde, her şart ve her ortamda insanların hayatlarında benzerlik gösteren bazı özellikler olagelmiştir. İnsanlık, kâinattaki yerini, ne olduğunu, olduğu yere nasıl geldiğini ve sonrasında ne olacağını her devirde düşünmüş ve sorgulamıştır. Dün için düşünen ve sorgulayan insan, bugün için de düşünen ve sorgulayandır.

Bu araştırma ve sorgulamalar, yüzyıllar boyunca insanların aklını meşgul eden bir takım soruları ortaya çıkarmıştır. Bunlardan bir kısmı, hiç şüphesiz “irâde hürriyeti” meselesinin ihtiva ettiği sorulardır. Bu bağlamda insanoğlu, tarih boyunca yaptıkları eylemlerde hür olup olmadıklarını, eğer hür iseler bu hürriyetlerinin sınırlı mı yoksa sınırsız mı olduğunu, irâdelerinin alanlarının ve sınırlarının neler olduğunu sorgulamışlar ve tartışmışlardır.

İrâde hürriyeti meselesinde tartışmaların çıktığı en önemli husus, Allah’ın mutlak irâdesi karşısında insanın hür bir irâdeye sahip olup olmadığıdır. Allah’ın irâdesi her şeyi kuşatıyorsa bu durumda insana ait hür bir irâdeden bahsedilebilir mi? Eğer insan için hürriyet söz konusu ise bu mutlak mıdır, yoksa sınırları belli, kısmî bir hürriyet midir?

Bu ve benzeri sorular tarihten günümüze farklı ilim dallarında ve birçok ilim adamının cevap aradığı sorular olmuştur. Zaman zaman birbirinden çok farklı hatta birbirine tamamen zıt anlamdaki cevaplar göstermektedir ki irâde hürriyeti meselesi, insanların zihin dünyalarını bundan sonra da meşgul etmeye devam edecektir. İşte kendisine bu derece önem atfedilen “irâde hürriyeti” meselesi, tezimizin konusunu teşkil etmektedir. Araştırmamız, “irâde hürriyeti”yle ilgili Allah’ın buyruklarını merkeze aldığı için çalışmamızın konu başlığını “Kur’an’da İnsanın İrâde Hürriyeti” olarak belirledik.

Çalışmamız tefsir alanında olup kapsamı, insan irâdesinin ve irâdesindeki hürriyetin Kur'an ayetleri ışığında etraflıca incelenmesinden ibarettir. Çalışmanın ana omurgasını, ilgili ayetler ışığında insanın irâde alanları, irâdesinde hür olup olmadığı, irâdesini olumsuz etkileyen temel faktörler, irâde hürriyeti bağlamında diğer hürriyet alanları ve insanın sorumluluğu oluşturmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

“Kur'an'da İnsanın İrâde hürriyeti” konulu çalışmamızda amacımız, bir Kur'an kavramı olan “irâde”nin ve irâdeyle ilgili diğer kavramların anlamlarını, insanın yeryüzündeki konumu gereği yaptığı fiil ve davranışlarındaki irâdesini, irâdesinde hür olup olmadığını, âyetler doğrultusunda sistematik bir şekilde ortaya koymaktır. Bununla birlikte, insanın irâdesinin ve hürriyetinin Kur'an'da nasıl ele alındığını detaylıca incelemek, irâdesinin alanlarını netleştirmek ve irâdeyi olumsuz etkileyen temel faktörlerin insan üzerindeki etkilerini ortaya koymak, çalışmadaki temel amaçlarımızdandır.

3. ARAŞTIRMANIN LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

İrâde hürriyeti meselesi, özellikle felsefe ve kelâm sahalarında neredeyse her devirde tartışma ve araştırma konusu olmuştur. Buradan hareketle söz konusu sahalarda konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı pek çok kitap yazılmış, makale ve tez çalışması da yapılmıştır. Dolayısıyla konu ile ilgili yapılan lisansüstü çalışmalar ve te'lif edilen kitaplar, ağırlıklı olarak söz konusu sahalara aittir. Diğer ilim dallarında yapılan araştırmalar ise, ya yüzeysel ya da sadece konunun bir yönünü ön plana çıkaran çalışmalardır. Bizim tezimizin önceki çalışmalardan farkı, meseleyle ilgili felsefi ve kelâmî tartışmalara girmeden irâde hürriyetiyle alakalı âyetleri, tefsirler merkezli ele almaktır. Diğer bir ifadeyle bu çalışma, ilgili âyetler doğrultusunda meselenin farklı açılardan incelenmesi ve değerlendirilmesinden ibarettir.

Araştırmamız esnasında, irâde hürriyeti ile doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilgisi olan çalışmalardan mümkün mertebe istifa deceğiz. Bu vesile ile konu hakkında daha önce yapılmış olan çalışmaları burada zikretmekte fayda görmekteyiz:

Sait Polat tarafından 1992 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi Bilim Dalında yapılmış *Kur'an'da İnsan Hürriyeti* isimli yüksek lisans tezi, felsefî bir yaklaşımla kaleme alınmıştır. İki bölüm halinde hazırlanan bu çalışmanın birinci bölümünde, filozofların ve itikâdî mezheplerin insan hürriyetine yönelik görüşleri aktarılmıştır. Kur'an açısından insan fiilleri ve hürriyetinin işlendiği ikinci bölümün son kısmında insanın inaç, amel ve ahlâkî sorumlulukları üzerinde durulmuştur. Bu çalışma tamamen felsefî yaklaşımla hazırlandığı için bizim çalışmamızdan farklıdır.

Arap dünyasında Ahmed İmam Avâtîf tarafından 2007 yılında Hartum Üniversitesinde yapılmış olan *İrâdetü'l-İnsân fi'l-Kur'ân* adlı doktora tezi, konumuzla alakalı çalışmalardan olup dört bölüm halinde hazırlanmıştır. Birinci bölümde, irâde kelimesinin manasının yanı sıra itikâdî mezheplerin irâde hakkındaki görüşleri zikredilmiştir. İkinci bölümde, Kur'an'da insanın akide, fikir ve fiil hürriyetleri ile Allah'ın mutlak hürriyeti ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, irâdeyi etkileyen etkenler kaleme alınırken, dördüncü ve son bölümde kölelik, hicret, cihat, şûrâ ve emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi kavramların irade hürriyetiyle irtibatları incelenmiştir. Bu çalışma, isim olarak benzerlik göstermesine karşın içerik olarak bizim tezimizden farklıdır.

Fatih Açık tarafından 2007 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim Dalında *Kur'an'ı Kerim'de İrade Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı* adıyla hazırlanan yüksek lisans tezi, üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde, yaratılış özellikleri açısından ve imtihan bağlamında insanın sorumluluğu âyetler çerçevesinde değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, irâde ve hürriyet kavramları sorumluluk bağlamında işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise insanın Allah'a karşı sorumluluğu, insan eşya ilişkisi ve insanın yeryüzünü imarı gibi konular, sorumlulukla ilişkilendirilerek ele alınmıştır. İnsanın bu dünyadaki sorumluluğu temelinde hazırlanmış olan bu tez, içerik açısından bizim çalışmamızdan farklıdır.

Muhammed Osman Hales tarafından 2009 yılında Gazze İslâm Üniversitesi'nde *İrâdetü'l-İnsân fi Dav'i'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla yapılmış olan yüksek lisans tezi, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, insan irâdesinin iyilik ve kötülük özellikleri ve davranışları zikredilmiştir. İkinci bölümde, şeytanın vesveselerinin insana etkisi ile insan irâdesinin dünya şehvetlerinin, nefsin ve hevânın peşine takılışı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise insan irâdesinin dünyevî ve uhrevî menfaatlere yönelik meyli incelenmiştir.

Salih Öğretici tarafından 2015 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim Dalında *Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı* adıyla hazırlanmış yüksek lisans tezi, “irâde”ye yönelik kavramsal bir çalışmadır. İki bölüm halinde hazırlanan bu tezin birinci bölümünde, tenzil öncesi ve tenzil sonrası dönemlerde irâde sözcüğünün anlam alanı irdelenmiştir. İkinci bölümde ise irâde sözcüğünün tefsirlerde kullanımı ile irâde kelimesiyle irtibat kurulan, hidâyet-dalâlet, hayır-şer, zulüm, rıza, hüsn gibi kavramlar, başlıklar halinde çalışılmıştır. Bizim çalışmamızla alakalı kısımları olmakla birlikte, kavramsal bir tez olması hasebiyle farklılık arzemektedir.

Sacide Aytaç tarafından 2018 yılında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Bilim Dalında *Çağdaş Tefsirlerde İnsan Hürriyetine Yaklaşımlar* adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, inanç hürriyeti ve yaşama hürriyeti ile beraber aklın, neslin ve malın korunması, “insanın temel hak ve özgürlükleri” temelinde ele alınmıştır. İkinci bölümde, “toplumsal düzen ve hukuk” başlığı altında; cinsiyette, karı-koca haklarında, namusta, evlenmede eşitlik konuları işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise, öldürme, intihar, zina iftirası ve hırsızlık gibi konular, “insana karşı işlenen suçlar” başlığı altında ele alınmıştır. Bu tez de içerik olarak bizim çalışmamızdan tamamen farklıdır.

Musa Sancak tarafından 2020 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında *İmâm Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin İrâde ve Meşîet Konusuyla ilgili Âyet-i Kerîmelere Dair Yorumlarının Karşılaştırılması* adıyla hazırlanmış olan yüksek lisans tezi, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin hayatları ve tefsirleri

hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, irâde ve meşîetle ilgili âyetlerin tasnifine yer verilen çalışmanın üçüncü bölümünde, Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinde, irâde ve meşîetle ilgili âyetlerin yorumlarının karşılaştırılması yapılmıştır. Sadece Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin tefsirleri özelinde hazırlanan çalışma, bu sebeple bizim tezimizden farklıdır.

Fatih Karaman tarafından 2021 yılında, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm Bilim Dalında, *Kur'an'a Göre İnsan İrâdesini Olumsuz Yönde Etkileyen Faktörler* adıyla yapılmış olan doktora tezi ise, başından sonuna kadar insan irâdesini olumsuz yönde etkileyen faktörleri konu edinmiştir. Söz konusu çalışmada, “insan irâdesini etkileyen bireysel” ve “sosyo-psikolojik etkenler” ana başlıkları, zihinsel, duygusal, davranışsal, ahlâkî ve ekonomik etkenler çerçevesinde işlenmiştir. İrâdeyi olumsuz etkileyen faktörlerin farklı bir bakış açısıyla ele alındığı bu çalışma, içerik olarak tamamen bizim tezimizden farklıdır.

Buraya kadar zikrettiğimiz çalışmaların haricinde tezimizle alakalı tespit ettiğimiz makaleler de şunlardır:

1- Hüseyin Aydın, “Kur'an Açısından İnsan Hürriyetinin Temellendirilmesine Bir Yaklaşım”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/6 (1994): 1-8.

2- Mevlüt Özler, “İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlili”, *EKEV Akademi Dergisi- sosyal bilimler* 1/3 (1998): 19-31.

3- Sıtkı Güllü, “Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları” *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 2/7 (2009): 43-51.

4- Hamdi Gündoğar, “Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü”, *Marife Dergisi* 10/3 (2010): 115-133.

5- Murat Memiş, “Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010): 93-133.

6- Nihat Demirkol, “Kur'an'ın İnsan Hürriyetine Bakışı”, 2. *Uluslararası Ahmed-i Hânî Sempozyumu “İslâm Düşüncesinde İnsan”*, (2018): 621-631.

7- Mehmet Emin Günel, “Şeytan'ın Saptırmasına İlişkin Kur'an İfadelerinin İrâde Hürriyeti Açısından Değerlendirilmesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 17/1 (2019): 185-206.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE PLANI

Çalışma esnasında sosyal bilimler araştırma yöntemlerinden olan, “Döküman inceleme” gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı ve yorumlayıcı yaklaşıma dayanan “Nitel araştırma yöntemi” metodu takip edilmiştir. Buradan hareketle üzerinde çalışılan “irâde hürriyeti” konusu ile alakalı Kur’an âyetleri analiz edilmiş, elde edilen verilerin tahlili “içerik analizi” yöntemiyle veriler arasındaki ilişki yapıları tanımlanarak yorumlanmıştır.

Çalışmanın teori oluşturma aşaması, tek tek olgulardan hareketle genel yargılara ulaşılan tümevarım yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışmamızın konusuyla ilgili Kur’an’ın pek çok âyetinde değinilen bir kavram, ifade ya da yorum, Kur’an’ın bütünlüğü içerisinde ele alınıp ilgili âyetlere kuşatıcı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Çalışmanın konusuyla ilgili bu âyetler, farklı başlıklar altında tasnif edilmiş ve âyetler hakkında tefsirlerdeki rivayetler ve yorumlar tahlil edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmamız, konu hakkında verilmek istenen mesajın mümkün olduğunca doğru bir şekilde ortaya çıkarılması faaliyeti olarak tanımlanabilir. Kur’an âyetlerini merkeze alarak hazırlanan bu tez esnasında, konuyla alakalı daha önce yapılmış olan çalışmaların yanı sıra, klâsik ve modern dönem tefsirlerinin ilgili âyetlere yönelik yorum ve yaklaşımları temel hareket noktamız olmuştur.

İnsanın temel özelliklerinden biri olan “irâde hürriyeti” konusunu ele alan bu çalışma, giriş ve sonuç haricinde üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, araştırmanın konusu ve kapsamı hakkında açıklama yapılmış, amacı ve önemi ifade edilmiştir. Ayrıca literatür değerlendirmesi yapılarak tezimizle alakalı önceden yapılmış çalışmalar hakkında bilgiler verilmiş ve tezimizin onlardan ayrılan yönleri izah edilmiştir. Yine burada araştırma esnasında nasıl bir metot takip edildiği, ilgili başlık altında zikredilmiştir.

Birinci bölümde, “irâde” kavramının lügat ve ıstılah anlamlarının yanı sıra, kavramın Kur’an’da hangi manalarda kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca, başta meşîet kavramı olmak üzere irâdeyle alakalı olan kavramlar, âyetlerden örnekler verilmek suretiye işlenmiştir.

İkinci bölümde, insan irâdesinin hayır ve şer yönünde sergilediği davranışlar, başlıklar halinde incelendikten sonra insanın irâdesini olumsuz etkileyen faktörler bağlamında nefis, şeytan ve dünya hayatı, ilgili âyetler ışığında etraflıca ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde, “Kur’an’da İnsanın İrâde Hürriyeti ve Sorumluluğu” başlığı altında irâde hürriyeti meselesinin tarihsel süreci, meseleyle ilgili cebr anlamını çağrıştıran âyetler ile hürriyet manasını ifade eden âyetler aktarılmıştır. Daha sonra, irâde hürriyeti bağlamında insanın, inanç, fikir ve ifade hürriyeti ile insanın sorumluluğu, ilgi âyetler çerçevesinde izah edilmiştir.

Sonuçta ise, çalışmayla alakalı genel bir değerlendirme yapıp, tez konusu açısından önemli görülen neticeler zikredilmiştir. Tezimizin bu alanda yapılacak çalışmalara katkı sağlamasını temenni ediyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bir fikri, bir düşünceyi, bir sistemi anlatmak için kullanılan ve o fikrin, o düşüncenin, o sistemin ifade edilmesinde başrol oynayan sözcüklere kavram denir.¹ Kavram kelimesi sözlükte, “bir objenin zihindeki genel ve soyut tasavvuru”² yani “düşünme faaliyetinden bağımsız olan objenin kavranılması”³ şeklinde tanımlanmaktadır.

Kavramlar bir düşüncenin, bir inancın veya herhangi bir konunun anlaşılması hususunda anahtar mahiyetinde kelimelerdir. Bir konuyla alakalı kavramların eksik ya da yanlış anlaşılması, bizâtihi o meselenin bütününün eksik ya da yanlış anlaşılması sonucunu doğurabilir. Bu sebeple bir düşünceyi, bir inancı veya herhangi bir konuyu doğru anlamak, o düşünce, inanç ya da konuyla alakalı kavramları doğru öğrenmek ve anlamaktan geçer.⁴

O halde diyebiliriz ki herhangi bir metnin istenilen ölçüde anlaşılabilmesi, o metin içerisindeki kelimelerin anlamlarının doğru öğrenilmesine bağlıdır. Bu itibarla, çalışmamız için “temel kavram” niteliği taşıyan “irâde” kelimesinin gerçek anlamının ve gerçek anlamı dışında hangi manalarda kullanıldığının bilinmesi, önem arz etmektedir.

¹ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 1999, s. 500.

² Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 499.

³ Zakir Demir, **Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifât, Hudûd ve Mustalahât Kitâbiyâtı**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2020, 104.

⁴ Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, **İslâmî Kavramlar**, çev. Süleyman Akyüz, 12. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2018, s. 7.

1.1. İRÂDE KAVRAMI

1.1.1. Lügat Manası

İrâde kelimesi, “râde-yerûdü/ رَادَ-يَرُودُ” fiilinin “if‘âl” vezninde mastarı olup istemek⁵ ve tercih etmek,⁶ manasındadır. Bununla birlikte emretmek,⁷ meyletmek,⁸ iştîyak,⁹ kasıt,¹⁰ şehvet,¹¹ meşîet¹² ve hüküm¹³ gibi anlamları da barındırır. Bütün bunların yanı sıra irâde kelimesinin “sevgi-muhabbet¹⁴” manasında kullanımı da mevcuttur. Kavramın, “istemek” olan gerçek anlamının dışındaki bu anlamları, kelimenin geçtiği yerlerde kastedilen yan anlamlardır.

Bu kökten türeyen kelimelerin birçoğunun doğrudan ya da dolaylı olarak “istemek” anlamına geldiği görülmektedir. Örneğin; “رَادَ/râde” fiilinin fâili olan “رَادَ/râid” “otlak bulmayı isteyen,¹⁵ izci¹⁶” gibi anlamları içermektedir. Aynı kökten türeyen “رَادَ/râvede” fiili de “bir şeyi cân-ı gönülden isteme” manasında

⁵ el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-'Ayn**, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhim Semerraî, 8 c., Beyrut, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988, C: VIII, s. 63; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, **es-Sihah: Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye**, thk. Şehabeddin Ebû Amr, 2 c., Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998, C: I, s. 409; el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğîb, **el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Halil, 6. bs., Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2010, s. 212; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî, **Lisânü'l-'Arab**, nşr., Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, 18 c., 2. bs., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997, C: V, s. 365.

⁶ Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn**, C: VIII, s. 63; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 365.

⁷ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

⁸ Seyyid Şerif el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî, **Kitâbü't-Tâ'rîfât**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983, s. 16; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 367.

⁹ et-Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîd el-Fârûkî, **Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm**, haz. Ahmed Hasan Besic, 4 c., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998, C: II, s. 210.

¹⁰ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 366; Tehânevî, **Keşşâf**, C: II, s. 210.

¹¹ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseyînî, **el-Külliyât: Mu'cem fi'l-Mustalahâti ve'l-Fürûki'l-Lügaviyye**, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Misrî, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1998, s. 73-75.

¹² el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986, s. 362; Cevherî, **es-Sihah**, C: I, s. 409; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, **Külliyât**, s. 75.

¹³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

¹⁴ ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk, **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. İbrâhim Terzi, 25 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1975, C: VIII, s. 121-122.

¹⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

¹⁶ Cevherî, **es-Sihah**, C: I, s. 410; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 366.

kullanılmaktadır.¹⁷ “Bir şeyi bulmak için araştırma yapmak” anlamına gelen “إِرْتَادَ /irtâde” fiilinde de bir “isteme” anlamı olduğu aşikârdır.¹⁸

Devenin otlamak için sağa sola gidip gelmesine Araplar, aynı kökten gelen “أَلْوَدُّ /er-revdü” kelimesini kullanırlar.¹⁹ Bakmak, araştırmak, bir şeyi yumuşaklıkla isteme hususunda tereddüt etmek²⁰ anlamlarında da kullanılan “revd” kelimesinin, “tatlı tatlı esen rüzgâr”²¹ manasında kullanımı da mevcuttur.

İrâde kavramının yukarıda zikredilen anlamlarından hareketle çok çeşitli tarifi yapılmıştır. Ancak bu tariflerin çoğunda kelimenin “isteme” veya “tercih etme” anlamları ön plana çıkarılmıştır. Bu da bize, “irâde” denildiğinde ilk akla gelen anlamların “istemek” ve “tercih etmek” olduğunu göstermektedir.

Kur’an’ın nüzûlünden önceki Arap edebiyatında da irâde kelimesinin kullanımlarına rastlanmak mümkündür. Kelime buradaki kullanımlarında ağırlıklı olarak “istemek” manasında kullanılmıştır. Bazı şiir örneklerinde bunu görebiliriz:

Câhiliye devri Arap şairlerinden Abîd b. Ebras²² (v. 555) bir şiirinde şöyle demektedir:

تِلْكَ عَزِيسِي غَضْبَى تُرِيدُ زِبَالِي

أَلَيْسَ تُرِيدُ أُمَّ لِدَالِي

*Bu benim hanımum benden uzaklaşmak istiyor, ayrılık mı istiyor yoksa naz mı yapıyor?*²³

¹⁷ Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, C: VIII, s. 122-123.

¹⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 365.

¹⁹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: V, s. 367; Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, C: VIII, s. 122.

²⁰ Halil b. Ahmed, **Kitâbü'l-'Ayn**, C: VIII, s. 63; İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

²¹ Cevherî, **es-Sıhah**, C: I, s. 410; Firûzâbâdî, **Kâmûs**, s. 363.

²² Câhiliye devri Arap şairlerindedir. Bazı araştırmacılar tarafından muallaka şairleri arasında gösterilse de günümüze çok fazla şiiri ulaşmamıştır. Ya da başka şairlerin şiirleriyle karışmıştır. Şiirlerinde kısa vezinleri tercih etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Azmi Yüksel, “Abîd b. Ebras”, **DİA**, 1998, C: I, s. 308.

²³ el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, 3 c., Beyrut, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002, C: I, s. 199; Ömer Ferruh, **Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî**, Beyrut, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 1992, C: I, s. 126.

Şiirde kocasından ayrılmak isteyen bir kadının bu isteği ifade edilirken irâde kelimesi kullanılmıştır. Kelime görüldüğü üzere “istemek” manasında kullanılmakla birlikte “tercih etme” anlamını da içermektedir.

Muallaka şairlerinden Tarafe b. Abd²⁴ (v. 564 [?]) bir beytinde şunları söylemektedir:

وَإِنَّ امْرَأً لَّمْ يَغْفُفْ يَوْمًا فُكَاهَةً

لِمَنْ لَّمْ يَرِدْ سُؤًا بِهَا لَجْهُوُلٌ²⁵

*Herhangi bir kötülük kastı olmayan bir kimsenin şakasını affetmeyen kişi, elbette çok cahildir.*²⁶

Bu şiirdeki irâde kelimesi istemek manasında kullanılmaktadır.

Yine Muallaka şairlerinden Hâris b. Hillize²⁷ (v. 570 [?]) bir şiirinde şöyle söylemiştir:

أَيَّمَا حُطَّةٍ أَرَدْتُمْ فَأَدُّوْهَا

إِلَيْنَا تُشْفَى بِهَا الْأَمْلَاءُ

*İsteddiğiniz herhangi bir sorunu bize yollayın, (ki biz onu çözelim) topluluklar şifa bulsun.*²⁸

Görüldüğü üzere bu şiirde de irâde lafzı istemek anlamında kullanılmıştır.

²⁴ Asıl adı, Amr b. Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî'dir. Tarafe ise lakabıdır. Muallaka şairleri arasındadır. Câhiliye döneminin en iyi şairlerinden kabul edilmektedir. Henüz yirmi altı yaşında ölmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Emrullah İşler, “Tarafe b. Abd”, **DİA**, 2011, C: XL, s. 14.

²⁵ Bu beyit Tarafe'nin divanında bulunmamaktadır. Max Seligsohn tarafından Şentemerî şerhinin zeyline eklenmiştir. Bkz. Sedat Tuna, “Tarafe'nin Şiirlerinde Hiciv”, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C: XI, sy. 3, 2021, s. 916.

²⁶ eş-Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-'Alem en-Nahvî, **Şerhu's-Şu'arâi's-Sitteti'l-Câhiliyyîn**, 2 c., Beyrut, Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1983, C: II, s. 79; Ferruh, **Târîhü'l-Edebi'l-Arabî**, C: I, s. 137.

²⁷ Muallaka şairlerinden olan Haris b. Hillize, Irak'ta yaşayan Bkr kabilesinin Yeşkür koluna mensuptur. Şiirlerinden sadece muallakası ile bazı beyit ve parçalar günümüze ulaşmıştır. İslâmî döneme, muaalakası ile birlikte az miktarda şiiri intikal eden şairlerin en iyilerinden sayılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hâris b. Hillize”, **DİA**, 1997, C: XVI, s. 196.

²⁸ Hâris b. Hillize, Ebû Ubeyde b. Mekrûh el-Yeşkürî el-Bekrî, **Divânü'l-Hâris b. Hillize**, thk. Mervân el-'Atiyye, Dimaşk, Dâru'l-Hicre, 1994, s. 83; ez-Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed, **Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002, s. 275.

Bir diğerk Muallaka şairi Amr b. Külsûm²⁹ (v. 584 veya 600) da bir şiirinde şunları söylemektedir:

وَأَنَا الْمَاعُونَ لِمَا أَرَدْنَا

وَأَنَا النَّازِلُونَ بِحَيْثُ شِينَا

*İstediğimize engel olan, İstediğimiz her yere de konaklayanlarız biz.*³⁰

Görüldüğü gibi burada da irâde kelimesi “istemek” manasında kullanılmıştır. Bu da bize irâde kelimesinin, Kur’an öncesi Cahiliyye devrinde ağırlıklı olarak “istemek” manasında kullanıldığını göstermektedir. Kavramın istemek anlamının dışında farklı manalardaki kullanımları ise daha çok, irâde ve türevlerinin geçtiği âyetlerin yorumlarında görülmektedir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki “bir fiili yapmayı istemek, dilemek, irâde etmek” manalarına gelen “meşîet” kelimesi, irâdeyle eş anlamlı olarak kabul edilmektedir.³¹ Bunun yanı sıra aralarında az veya çok anlam farklılıkları olmakla birlikte ihtiyar, kasıt, şevk, şehvet ve azim gibi kelimeler de İslâm kaynaklarında irâdeye yakın anlamda kullanılmaktadır.³²

1.1.2. İstilah Manası

İslâm âlimleri irâde kavramına, hem kelimenin içerdiği anlam çeşitliliği sebebiyle hem de ilgilendikleri ilim dallarının etkisiyle farklı manalar vermişlerdir. Biz burada irâde kelimesi hakkında yapılmış bütün tarifleri değil, öncelikle bazı lügat müelliflerinin, daha sonra da müfessirlerin kavrama yönelik tariflerini zikretmekle yetineceğiz.

²⁹ Irak topraklarında bulunan Tağlib kabilesinin Cüşem koluna mensuptur. Bulunduğu bölgelerde gösterdiği cesaret ve kahramanlıklarla tanınmıştır. Gururlu bir kişiliğe sahip olan Amr’ın Hîre hükümdarı Amr b. Hind’i öldürdüğü söylenmiştir. Bkz. Şerafeddin Yaltkaya, **Yedi Askı**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2018, s. 147-150.

³⁰ Zevzenî, **Şerhu’l-Mu’alakâti’s-Seb’**, s. 234.

³¹ Cevherî, **es-Sıhah**, C: I, s. 409; İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, C: V, s. 368.

³² Mustafa Çağrırcı - Hayati Hökelekli, “İrâde”, **DİA**, İstanbul, TDV Yayınları, 2000, C: XXII, s. 381.

Râğıb el-İsfahânî'ye (v. 502/1108) göre irâde, fiili yapmaya yönelme sürecinin başlangıcında “nefsin bir işi yapmaya yönelik güçlü arzusu ve özlemi”dir ki bu insanın irâdesini ifade eder. Fiilin bitiş noktasında ise “bir şeyin yapılması veya yapılmaması hususunda hüküm vermek” manasında kullanılır ki bu da Allah'ın irâdesidir. Dolayısıyla kavram Allah ile ilgili kullanıldığında sadece bu ikinci anlam kastedilir. Çünkü Allah, arzu etmekten veya özlem duymaktan münezzehtir.³³ İsfahânî burada ilâhî irâde ile insan irâdesi arasında ayırım yapmaktadır. Ona göre kavram insan için kullanıldığında “istek ve meyil” anlamını içerirken, Allah ile ilgili kullanıldığında “hüküm vermek” anlamını içermektedir.

Cürcânî'nin (v. 816/1413) “kalbin, kendi arzusuyla ruhun gıdasını istemesi”³⁴ şeklinde tarif ettiği irâde kavramını, Ebü'l-Bekâ el Kefevî (v. 1095/1684); “şehvet, arzu ve ümitten oluşan bir güç olup yapılması ya da yapılmamasını gerektiren bir hükümle nefsin fiile yönelmesi.”³⁵ şeklinde tanımlamıştır. Buna benzer bir tarif yapan Tehânevî'ye (v. 1158/1745) göre ise irâde, “nefsin fiili yapmaya ya da yapmamaya yönelik arzusu, meyli ve özlemidir.”³⁶

Görüldüğü üzere müellifler, irâde kavramına yönelik tariflerinde, kelimenin sözlük manaları olan istek, meyil ve arzu anlamlarını ön plana çıkarmışlardır.

Yukarıdaki tariflerde de görüldüğü üzere, “bir şeyi arzulamak ve ona rağbet etmek”³⁷ şeklinde ifade edebileceğimiz irâde kelimesini lügat müellifleri, kök anlamı olan “istemek” manasının yanı sıra mecazi anlamlarıyla da izah etmişlerdir. Ancak şu da bir hakikattir ki dilcilerin buradaki ıstılâhî tariflerinde kullandıkları arzu, özlem, meyil ve şehvet gibi kelimelerin hepsinin içerisinde gizli de olsa “istemek” anlamı bulunmaktadır.

İrâde kavramı aynı zamanda “eylemlerimizi arzu, niyet ve amaçlarımıza göre kontrol altında tutabilme gücü”, “kişinin belli eylemleri yapma konusunda sergilediği kararlılık” ve “bir fiilin, herhangi bir dış zorlama ya da zorunluluk olmaksızın

³³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

³⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rifât**, s. 16.

³⁵ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, **Külliyât**, s. 74.

³⁶ Tehânevî, **Keşşâf**, C: II, s. 210.

³⁷ Cevdet Said, **İslâmî Mücadelede Güç, İrade ve Eylem**, çev. Halil İbrahim Kaçar, İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, s. 81.

yapılması”³⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Buradaki tariflerde söz konusu kavram, bir insanın herhangi bir işi yapma veya bir davranışı sergileme hususunda göstereceği azim, kararlılık ve karakter gücü olarak izah edilmiştir.

Eserlerinde irâde kelimesini tarif eden bazı müfessirlerin, kavram hakkındaki tariflerini şu şekilde aktarabiliriz:

Mâtürîdî (v. 333/944) irâde kelimesini, “her fâilin kendi tercihi ile yaptığı fiilin sıfatı”³⁹ şeklinde tarif etmiştir. Zemahşerî (v. 538/1144) ise insan nefsinin bir şeyi arzu etmesi ve gönlünün de o şeye yönelmesi durumunda irâde lafzının kullanıldığını belirtmekte ve irâdeyi, “insanda bulunan ve eylemin şu şekilde değil de bu şekilde ortaya çıkmasını gerektiren bir hal.”⁴⁰ şeklinde tarif etmiştir. Fahreddin Râzî (v. 606/1210) de irâdeyi “akıllı kimsenin nefsinde hissettiği şeydir ki bununla kendisinin ilmi, kudreti, acısı ve lezzeti arasında bariz bir fark bulunmasına vesile olan mâhiyettir.”⁴¹ şeklinde tanımlamıştır.

Beyzâvî'nin (v. 685/1286), “teşebbüsü netice verecek şekilde nefsin bir fiile meyletmesi ve ona doğru sürüklenmesi”⁴² şeklinde tarif ettiği irâde kavramını Ebü'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310) “kişinin herhangi bir şeyi kendisi adına istemesi ve gönlünün de o şeye meyletmesi”⁴³ olarak tanımlamıştır.

Ebü'ssuûd Efendi (v. 982/1574) irâdeyi “Nefsi fiile sürükleyen bir çekim ve eğilim”⁴⁴ şeklinde tarif ederken, Âlûsî (v. 1270/1854) “Bir işi yapmaya yönelik istek ve arzu”⁴⁵ anlamında ifade etmiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a (v. 1942)

³⁸ Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, s. 469.

³⁹ Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, thk. Ahmed Vanlıoğlu vd., 18 c., İstanbul, Mizan Yayınları, 2005-2007, C: V, s. 324; C: XIII, s. 47.

⁴⁰ ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, **el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl**, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, 6 c., Riyad, Mektebetü'l-Ubeykan, 1998, C: I, s. 243.

⁴¹ er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, **Mefâtihü'l-Gayb**, 32 c., 3. bs., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999, C: II, s. 365.

⁴² el-Beyzâvî, Ebû Said Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 5 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997, C: I, s. 63.

⁴³ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl**, thk. Yusuf Ali Büdeyvi, 3 c., Beyrut, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998, C: I, s. 73.

⁴⁴ Ebü'ssuûd, Muhammed el-İmâdî, **İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**, 9 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y., C: I, s. 74.

⁴⁵ el-Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd, **Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kurâni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî**, thk. Ali 'Abdulbârî Atiyye, 16 c., Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1415/1994, C: I, s. 210.

göre ise irâde, insanı diğer varlıklardan ayıran en temel niteliklerden birisidir ve onun insanlığının gerekçesidir.⁴⁶

Görüldüğü üzere müfessirler irâde kelimesini ağırlıklı olarak gerçek anlamının dışında yan ve mecazi anlamlarıyla tarife yönelmişlerdir. Bu anlamlar içerisinde müfessirler en çok “meyil” anlamını kullanmışlardır. İçten gelen bir istekle pek çok şey içerisinde birine meyletmek ise, o şeyin tercih edildiğinin ifadesidir. Bu da bize müfessirlerin, irâde kelimesindeki “tercih” anlamını ön plana çıkardıklarını göstermektedir.

Yukarıda geçen tarifler, müfessirlerin irâdeyi tariflerini içermektedir. Ancak ilerde işleyeceğimiz üzere müfessirler, tefsirleri esnasında ilgili âyetlerin siyâk ve sibâkını ve Kur’an bütünlüğünü gözeterek kavramı yoruma tâbi tutmuşlardır. Bu doğrultuda Allah’ın murâdını en doğru şekilde aktarmak maksadıyla irâde kelimesini, ilgili âyetlerin gerektirdiği doğrultuda emretmek, hükmetmek, kastetmek gibi anlamlarda da yorumlamışlardır.

1.1.3. Kur’an’da Irâde Kavramının Anlamları

Kur’ân-ı Kerîm’de irâde kavramı farklı türevleri ile birlikte yüz otuz dokuz yerde geçmektedir.⁴⁷ Âyetlerdeki bu kullanım, hem Allah’ın irâdesini hem de kulun irâdesini kapsamaktadır. Bu âyetlerin kırk yedi tanesinde fâil Allah’tır.

Irâde kavramı, Kur’an’da farklı kalıplarıyla pek çok âyette geçmektedir. Buna göre اَرَادَ fiili;

“اَرَادَ” kalıbında yirmi defa,⁴⁸ “اَرَادَا” kalıbında bir defa,⁴⁹ “اَرَادَنِي” kalıbında iki defa,⁵⁰ “اَرَادُوا” kalıbında altı defa,⁵¹ “اَرَادْتُمْ” kalıbında iki defa,⁵² “اَرَادْتُمْ” kalıbında üç

⁴⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, sad. Sıtkı Güllü, 10 c., İstanbul, Huzur Yayınevi, 2003, C: IV, s. 9.

⁴⁷ Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, **el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, 2. bs., Kahire, Dâru’l-Hadis, 1988, s. 314-317.

⁴⁸ Bkz. Bakara, 2/26, 233; Mâide, 5/17; Yûsuf, 12/25; Ra’d, 13/11; İsrâ, 17/19, 103; Kehf, 18/82; Furkân, 25/62; Kasas, 28/19; Ahzâb, 33/17, 50; Yâsîn, 36/82; Zümer, 39/4; Fetih, 48/11; Cin, 72/10; Müddessir, 74/31.

⁴⁹ Bkz. Bakara, 2/233.

defa,⁵³ “أَرَدْنَا” kalıbında bir defa,⁵⁴ “أَرَدْنَا” kalıbında beş defa,⁵⁵ “أَرَدْنَا” kalıbında bir defa,⁵⁶ “أَرِيدُ” kalıbında yedi defa,⁵⁷ “تُرَدُّنَ” kalıbında iki defa,⁵⁸ “تُرِيدُ” kalıbında dört defa,⁵⁹ “تُرِيدُونَ” kalıbında yedi defa,⁶⁰ “تُرِيدُ” kalıbında beş defa,⁶¹ “يُرِيدُ” kalıbında sekiz defa,⁶² “يُرِيدُ” kalıbında bir defa,⁶³ “يُرِيدُ” kalıbında bir defa,⁶⁴ “يُرِيدُ” kalıbında kırk bir defa,⁶⁵ “يُرِيدُ” kalıbında bir defa,⁶⁶ “يُرِيدَانِ” kalıbında bir defa,⁶⁷ “يُرِيدُونَ” kalıbında iki defa,⁶⁸ “يُرِيدُونَ” kalıbında on altı defa,⁶⁹ “أُرِيدُ” kalıbında bir defa,⁷⁰ “يُرَادُ” kalıbında bir defa⁷¹ geçmektedir.

Kur’an’da geçen irâde kavramı ve türevleriyle ilgili âyetlerin önemli bir kısmında ilâhî irâdenin mutlak olduğu ve kulun irâdesine sınır koyduğu,⁷² kâinatta meydana gelen hayır-şer, iyi-kötü, güzel-çirkin, vb. her şeyin Allah’ın irâdesiyle

⁵⁰ Bkz. Zümer, 39/38.

⁵¹ Bkz. Bakara, 2/228; Tevbe, 9/46; Enbiyâ, 21/70; Hac, 22/22; Secde, 32/20; Sâffât, 37/98.

⁵² Bkz. Hûd, 11/34; Kehf, 18/79.

⁵³ Bkz. Bakara, 2/233; Nisâ, 4/20; Tâhâ, 20/86.

⁵⁴ Bkz. Nûr, 24/33.

⁵⁵ Bkz. Nisâ, 4/62; Tevbe, 9/107; İsrâ, 17/16; Kehf, 18/81; Enbiyâ, 21/17.

⁵⁶ Bkz. Nahl, 16/40.

⁵⁷ Bkz. Mâide, 5/29; Hûd, 11/88; Kasas, 28/27; Zâriyât, 51/57.

⁵⁸ Bkz. Ahzâb, 33/28, 29.

⁵⁹ Bkz. Kehf, 18/28; Kasas, 28/19.

⁶⁰ Bkz. Bakara, 2/108; Nisâ, 4/88, 144; Enfâl, 8/67; İbrâhîm, 14/10; Rûm, 30/39; Sâffât, 37/86.

⁶¹ Bkz. Mâide, 5/113; Hûd, 11/79; İsrâ, 17/18; Kasas, 28/5; İnsân, 76/9.

⁶² Bkz. Âl-i İmrân, 3/145; Mâide, 5/41; En’âm, 6/125; Hac, 22/25; Necm, 53/29.

⁶³ Bkz. Yûnus, 10/107.

⁶⁴ Bkz. Yâsîn, 36/23.

⁶⁵ Bkz. Bakara, 2/185, 253; Âl-i İmrân, 3/108, 152, 176; Nisâ, 4/26, 27, 28, 60, 134; Mâide, 5/1, 6, 49, 91; A’râf, 7/110; Enfâl, 8/7, 67; Tevbe, 9/55, 85; Hûd, 11/15, 34, 107; İsrâ, 17/18; Kehf, 18/77; Hac, 22/14, 16; Mü’minûn, 23/24; Şuarâ, 26/35; Ahzâb, 33/33; Sebe’, 34/43; fâtır, 35/10; Mü’min, 40/31; Şûrâ, 42/20; Müddessir, 74/52; Kiyâmet, 75/5; Burûc, 85/16.

⁶⁶ Bkz. Nisâ, 4/35.

⁶⁷ Bkz. Tâhâ, 20/63.

⁶⁸ Bkz. Enfâl, 8/62, 71.

⁶⁹ Bkz. Nisâ, 4/44, 60, 91, 150; Mâide, 5/27; En’âm, 6/52; Tevbe, 9/32; Kehf, 18/28; Kasas, 28/79, 83; Rûm, 30/38; Ahzâb, 33/13; Fetih, 48/15; Tûr, 52/42; Saff, 61/8.

⁷⁰ Bkz. Cin, 72/10.

⁷¹ Bkz. Sâd, 38/6.

⁷² “وَلِكَيْ اللهُ يَفْعَلَ مَا يُرِيدُ” “Lâkin Allah dilediğini yapar.” Bakara, 2/253; diğer âyetleri için bkz. Ra’d, 13/11; Ahzâb, 33/17.

gerçekleştiği,⁷³ kulları için asla kötülüğü ve zulmü istemediği, O'nun irâdesinin âdil, anlamlı ve hikmetli olduğu,⁷⁴ buyrulmaktadır.

İnsan irâdesinin geçtiği âyetlerin bir kısmı, insanın günlük hayata dair “isteklerini” ifade etmektedir. Ahlâkî içerikli âyetlerde insanın hür irâde sahibi olduğu,⁷⁵ bu sebeple iyi ya da kötü şeyleri isteme ve yapma noktasında serbest olduğu bildirilmektedir.⁷⁶ Bununla birlikte insan irâdesinin Allah'ın irâdesi tarafından sınırlandırıldığı, insanın bütün eylemlerinde irâdesini “Allah'ın rızâsını isteme” şeklinde belirlemesi gerektiği⁷⁷ ifade edilmektedir.

Kur'an'da geçen irâde kelimesi her geçtiği âyette müfessirler tarafından “istemek” anlamında kullanılmamıştır. Kavramın siyak-sibak doğrultusunda ve âyet içerisinde beraber kullanıldığı kelimelerle de etkileşime girerek anlam genişlemesine uğramış olması, müfessirler tarafından bazı âyetlerde “isteme” anlamının dışında farklı manalarda yorumlanmasının sebeplerindendir.⁷⁸ Çalışmanın bu kısmında irâde kavramının müfessirler tarafından hangi manalarda kullanıldığı ele alınacaktır.

1.1.3.1. İstemek

İrâde kavramı Kur'an'da geçtiği pek çok yerde “istemek” anlamında kullanılmıştır. Bu mana, kavramla ilgili diğer manaların hepsini içermekle birlikte

⁷³ “فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَقُ فِي السَّمَاءِ” *Allah kimi doğruya iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse göğsü çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir.*” En'âm, 6/125. Ayrıca bkz. İsrâ, 17/16; Cin, 72/10.

⁷⁴ “تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلْمًا لِّلْعَالَمِينَ” *İşte bunlar Allah'ın âyetleridir. Bunları sana gerçek olarak okumaktayız. Allah, hiçbir varlığa zulmedilmesini istemez.*” Âl-i İmrân, 3/108. Ayrıca bkz. Bakara, 2/26, 185; Mü'min, 40/31.

⁷⁵ “وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ” *Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim âhiret nimetini isterse, ona da ondan veririz; ve şükredenleri ödüllendireceğiz.*” Âl-i İmrân, 3/145. Ayrıca bkz. İsrâ, 17/18-19; Ahzâb, 33/28-29.

⁷⁶ “قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسْجَنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” *Kadın kocasına dedi ki: Senin ailene kötülük etmeye kalkışanın cezası, ancak zindana atılmak veya ağır fiziksel cezaya çarptırılmak olmalıdır.*” Yûsuf, 12/25. Ayrıca bkz. Enfâl 8/62; Hac, 22/25.

⁷⁷ “فَاتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ” *O halde akrabaya da hakkını ver yoksula ve yolda kalmışa da. Bu, Allah'ın hoşnutluğunu isteyenler için en iyisidir.* Rûm, 30/38. Ayrıca bkz. Ahzâb, 33/29; İnsân, 76/9.

⁷⁸ Salih Öğretici, “Semantik Açıdan Tefsirlerde İrade Kavramı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2015, s. 42.

irâde ve türevlerinin zikredildiği âyetler, bağlamları⁷⁹ (siyak ve sibâk) çerçevesinde değerlendirildiğinde “istemek” anlamının dışında başka manalar da ortaya çıkabilmektedir. Burada kelimenin gerçek anlamıyla kullanımına örnekler verilecektir.

Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767) “يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ” “Allah sizin için kolaylık istiyor, zorluk istemiyor.”⁸⁰ âyetindeki “يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ” “Allah sizin için kolaylık istiyor” ifadesini, “Allah’ın hasta ve yolcuya oruç tutmama fırsatını vermekle dinle alakalı işlerde kulları için kolaylık istiyor” şeklinde yorumlarken âyetin devamındaki “وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ” “zorluk istemiyor.” ifadesini de, “Din işlerinizde sizin için herhangi bir sıkıntı olmasını istemiyor” şeklinde tefsir etmiştir.⁸¹

Kavramın gerçek anlamıyla kullanımına örnek olarak bir başka âyette şöyle buyrulmuştur:

تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزُلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ

“İşte bunlar Allah’ın âyetleridir. Bunları sana hak olarak okumaktayız. Allah, âlemlere zulmetmek istemez.”⁸²

Âyette Allah, herkese hakettiği mükâfatı ve cezayı vereceğini bildirmiştir. Yüzleri ak olanların bunu hak ettikleri için “ak” olduğu, kara olanların da buna layık oldukları için böyle bir muamele karşı karşıya kaldıkları, nihayetinde Allah’ın hiç kimseye zulmetmek istemediği vurgulanmıştır.⁸³ Görüldüğü üzere bu âyet-i kerîmede irâde kelimesi gerçek anlamında kullanılmıştır.⁸⁴

⁷⁹ Bir metinde geçen kelimelerin kendi aralarında, onların cümlelerle, cümlelerin de metnin geneliyle olma bağlantısı demektir. Bu yüzden Kur’an’ın doğru anlaşılması ve yorumlanması için onun nâzil olduğu dili ve nüzul esnasındaki genel dilsel çerçeveyi iyi bilmek gerekmektedir. Bkz. Muhsin Demirci, **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2017, s. 30.

⁸⁰ Bakara, 2/185.

⁸¹ Mukâtil b. Süleyman, Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr b. el-Ezdî el-Belhî, **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, thk. Ahmed Ferid, 3. c., Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, C: I, s. 97.

⁸² Âl-i İmrân, 3/108.

⁸³ et-Taberî, Ebü Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, **Câmiu’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 24 c., Mekke, Dâru’t-Terbiyeti ve’t-Türâs, t.y., C: VII, s. 97.

⁸⁴ Süleyman Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, 12 c., İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988-1991, C: II, s. 89.

Başka bir âyette ise Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا

*“O, düşünüp ibret almak ve şükretmek isteyenler için gece ile gündüzü birbiri ardına getirendir.”*⁸⁵

Bu âyette de irâde kelimesi, “isteme” manasında kullanılmıştır. Şunu ifade etmek gerekir ki, kelimenin gerçek anlamı olması hasebiyle Kur’an’ın pek çok âyetinde irâde ve türevlerinin bu manada kullanımına rastlanmaktadır.

Kur’an’da geçen irâde kelimeleri incelendiğinde, bunların çoğunun “istemek” ve “tercih” anlamlarında kullanıldığı görülecektir. Aynı şekilde müfessirler de irâde kelimesinin ve türevlerinin geçtiği âyetlerin çoğunluğunda kelimeye, “isteme” anlamını vermişlerdir. Ancak daha sonra geleceği üzere müfessirler bazı âyetlerin yorumlarında mezkûr kelimeyi bu anlamın dışında yorumlamayı tercih etmişlerdir. Söz konusu âyetler incelendiğinde irâde kelimesinin gerçek anlamı dışındaki kullanımının, sadece Allah’ın irâdesinden bahseden âyetlerde söz konusu olduğu görülmektedir. Çünkü Allah hakkındaki bu kullanımların tek bir mana ile karşılanması mümkün görünmemektedir.⁸⁶

İrâde kelimesinin “isteme” manasında kullanıldığı bir başka âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنْ اللَّهِ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ

*“Allah kimin fitneye düşmesini isterse elbette Allah’ın irâdesine karşı senin elinden hiçbir şey gelmez. İşte onlar Allah’ın, kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir.”*⁸⁷

Âyet, inkârlarından vazgeçip tövbe etmedikleri için Allah’ın, kalplerini İslâm’ın temizliği ve imanın nezafeti ile temizlemek istemediği kimselerden bahsetmektedir. İşte bu kötülük ve inkârlarında ısrar edip doğru yoldan

⁸⁵ Furkân, 25/62.

⁸⁶ Murat Memiş, “Allah’a İzafesi Bakımından Kur’an’da İrâde ve Meşiet Kavramları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 31, 2010, s. 99.

⁸⁷ Mâide, 5/41.

sapmalarından⁸⁸ dolayı Allah, onların dünya ve âhirette zelil ve âciz olmalarını istemiştir.⁸⁹

Mâtürîdî, âyette geçen “وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ” “Allah kimin fitneye düşmesini isterse” ifadesindeki fitnenin azap etmek ve helak etmek anlamlarına geldiğini, Allah böyle bir şey istediği vakit azabı, o kimseden defetmeye kimsenin gücünün yetmeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca Mâtürîdî, buradaki fitne lafzının “imtihan” anlamına gelebileceğini de bildirmektedir. Bu ifadeye göre Allah, fitne çıkaracaklarını ve fitneyi tercih edeceklerini bildiği kişileri fitneye düşürür. Dolayısıyla Allah ancak, kişinin irâde ettiği şeyi istemiş ve yine onun irâdesini tercih etmiştir.⁹⁰

Âyette ifade edilen kişiler Allah’ın irâdesinin, kalplerini küfür ve nifaktan temizlemeye taalluk etmediği kimselerdir. Çünkü O’nun irâdesi mükemmel hikmetinin ve âdil sünnetinin gerektirdiği şeylere taalluk eder. Allah’ın, insanların kalpleri ve nefisleri hakkındaki sünneti ise şudur: “İnsanların kalpleri ve nefisleri batıla takılıp gider, bu sebeple yalana ve münafıklığa ısrarla devam ederler. Nihayetinde bu gibi kötü hasletler onlar için nesilden nesile intikal eden kalıcı huy halini alır. Artık onları karanlık kaplar ve bundan sonra hak ışığının onlara ulaşmasını sağlayacak bir geçit kalmaz.”⁹¹

Görüldüğü üzere yukarıdaki âyetlerde irâde kelimesi, temel anlamı çerçevesinde “isteme” manasında ele alınmış ve kelimenin manasıyla ilgili farklı görüşler beyan edilmemiştir. Bununla birlikte daha önce de ifade edildiği gibi bazı âyetler siyâk-sibâk sistemi içerisinde değerlendirildiğinde kavramın diğer anlamları da izafî olarak ortaya çıkmaktadır. Bu âyetlerin manalarının Kur’an’ın ruhuna en uygun şekilde anlaşılabilmesi için müfessirler bu âyetlerdeki irâde ve türevlerine “istemek” anlamının dışında farklı anlamlar vermişlerdir.

⁸⁸ Taberî, âyette geçen “fitne” kelimesinden maksadın, “doğru yoldan sapmak” olduğunu belirtmiştir. Bkz. Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: X, s. 317.

⁸⁹ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: X, s. 317-318.

⁹⁰ Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’ân**, C: IV, s. 231-232.

⁹¹ Reşîd Rızâ, Muhammed b. Ali, **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîrü’l-Menâr)**, 12 c., y.y.y., el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Ammetü li’l-Kitâb, 1990, C: VI, s. 322-323.

1.1.3.2. Tercih Etmek

Îrâde kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamlarından bir diğeri, “tercih etmek”tir. Yani iki şey arasında seçim yapmaktır. Kavramın bu anlamdaki kullanımıyla ilgili İsrâ sûresinde şöyle buyrulmuştur:

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا

“*Kim de âhireti tercih ederse ve bir mü'min olarak âhiret için ona yaraşır bir çabayla çalışırsa işte böylelerinin çabaları karşılık görecektir.*”⁹²

Âyete göre kim dünyanın süsü, eğlencesi, zevkleri yerine âhiret yurdunu ve oradaki nimetleri tercih ederse, bu yolda peygamberlere tâbi olup üzerine düşen gayreti de gösterirse, o kimsenin bu tercihi ve gayreti Allah tarafından kabul edilir ve karşılıksız bırakılmaz.⁹³ Bu sözleriyle Taberî, âyette geçen “أَرَادَ” kelimesini, “iki şeyden birisini tercih etme” anlamında değerlendirmiştir.

Fahreddin Râzî'ye göre Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmede üç şart koşmuştur; Birinci şart bir kimsenin yaptığı amellerle âhireti istemesidir. Diğer bir ifadeyle kişinin, karşılığını âhirette görme arzusuyla amellerini samimi niyetlerle yapmasıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, “*Ameller niyetlere göre değerlenir, herkes yaptığı işin karşılığını niyetine göre alır.*”⁹⁴ hadis-i şerifinde buyurduğu gibi niyetler, âhirete yönelik olmayıp kişide de bu yönde bir irâde ve kasıt bulunmazsa, bu durumda yaptığı amellerden istifade edemez. İkinci şart, kişinin âhiret için gayret etmesidir. Bu da kişinin yaptığı amelin, kendisiyle âhiret mükâfatının elde edileceği amellerden olmasıdır. Bu ise ancak o amellerin Allah'a yaklaştıran amellerden olmasıyla mümkündür. Üçüncü şart ise âyette geçen, “وَهُوَ مُؤْمِنٌ” “*mü'min olarak*” ifadesidir. Çünkü sâlih amellerin mükâfatı gerektirmesinin şartı, öncelikle kişide imanın bulunmasıdır. Zira şart bulunmadığı zaman meşrû da bulunmaz.⁹⁵

⁹² İsrâ, 17/19.

⁹³ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XVII, s. 410.

⁹⁴ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, **el-Câmiü's-Sahîh**, 7 c., 5. bsk., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1993, “Bed'ül-Vahy”, 1 (1), “İmân”, 39 (54), “Nikâh”, 5 (4783); et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd), **es-Sünen**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, 2. bsk., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998, “Fezâilü'l-Cihâd”, 16 (1647).

⁹⁵ Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: XX, s. 317.

Râzî, âyetin yorumunda doğrudan ifade etmese de irâde lafzındaki “tercih etme” anlamını ön plana çıkarmıştır. Zira zikretmiş olduğu şartlar hep bir seçimi ve tercihi ifade etmektedir. Buna göre kişi irâdesini mezkûr şartların gereğini yerine getirme yönünde bir tercih unsuru olarak ortaya çıkarırsa bu durumda seçimlerinin karşılığında mükâfatını elde edecektir.

Yukarıda geçen âyetten hemen önceki âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَضْلِيهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا

*“Kim bu geçici dünyayı tercih ederse burada istediğimiz kimseye dilediğimiz şeyleri veririz; ondan sonra da onu cehenneme göndeririz; oraya kınanmış ve kovulmuş olarak girer.”*⁹⁶

Âyette geçen “عَاجِلَةً” kelimesi, dünya için kullanılan bir kelimedir.⁹⁷

Zemahşerî, Allah’ın bu âyette durumu iki şart ile kayıt altına aldığını bildirmiştir. Birinci şart, dünyada verilecek olan şeylerin ilâhî irâde ile kayıt altına alınması, ikinci şart ise kendilerine dünyalık verilecek kimselerin, ilâhî irâde ile tespit edileceklerinin kayıt altına alınmasıdır. Nitekim dünyayı tercih edip Allah’tan sadece dünyalık isteyen kimseler, Allah’ın dilediği miktarda istediklerine kavuşacaklardır. Allah’tan sakınan takva sahibi mü’min kullar ise neyi isteyeceklerini kendileri seçmiştir ki onların bu tercihi dünya değil âhiret zenginliğidir.⁹⁸ Görüldüğü üzere Zemahşerî de tefsirinde irâdeyi tercih anlamında değerlendirmiştir.

Âyetteki “عَاجِلَةً” kelimesi, “hemen sahip olunan şey” anlamındadır. Kur’an bu kelimeyi, içinde geçici olarak faydalanılan imkânların bulunduğu “bu dünya” için kullanır. Bunun karşıt anlamlısı olan “âhiret” ise ölümden sonraki dünyada yararlanılabilen fayda ve sonuçlara sahiptir.⁹⁹

⁹⁶ İsrâ, 17/18.

⁹⁷ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: XVII, s. 409.

⁹⁸ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: III, s. 503.

⁹⁹ Mevdûdî, **Tefhîmü’l-Kur’ân**, çev. Muhammed Han Kayani vd. (kurul), 7 c., İstanbul, İnsan Yayınları, 2005, C: III, s. 101.

Şu halde diyebiliriz ki âyet-i kerîmede, sadece dünyayı ve içindekileri isteyip de dünyayı âhirete tercih edenlerin karşılaşacakları akıbet haber verilmektedir. Hemen sonrasında gelen (İsrâ, 17/19) âyette ise dünyayı değil de âhireti tercih edenlerin karşılaşacakları durum haber verilmekte olup adeta bu iki âyette insanların dünya ile âhîret arasında bir tercih yapmaları gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bu da âyetlerdeki irâde kelimelerinin “tercih etmek” anlamında ele alındıklarını göstermektedir.

1.1.3.3. Hüküm Vermek

İrâde kavramının sözlüklerde geçen manalarından birisinin “hüküm vermek”¹⁰⁰ olduğu daha önce ifade edilmişti. İrâde kelimesinin geçtiği bazı âyetlerin izahında da kelimenin bu mana doğrultusunda yorumlandığı görülmektedir. Bu âyetlerin birinde Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سَوْءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً

“De ki: “Allah sizin kötülüğünüze hükmetse veya sizin için bir rahmet murâd etse, O’na karşı sizi kim koruyabilir?”¹⁰¹

İsfahânî’ye göre irâde kelimesi Allah ile ilgili kullanıldığında başlangıç değil yalnızca son kastedilir. Çünkü Allah, arzu veya özlem duyma gibi durumlardan münezzehtir. Bundan dolayı ne zaman “أَرَادَ اللَّهُ كَذَا” “Allah şöyle bir şey irâde etti” denilirse bu “Yüce Allah şöyle bir şeyle ilgili onun şöyle (olacağına) veya şöyle (olmayacağına) hükmetti” anlamına gelmektedir.¹⁰² Dolayısıyla İsfahânî, yukarıdaki âyette geçen “أَرَادَ” kelimesini, “hüküm vermek” şeklinde izah etmiştir.

Müfessirler de bazı âyetlerde geçen irâde ve türevlerini “hüküm vermek” manasında yorumlamışlardır.

¹⁰⁰ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212; Harun Işık, **Mâturîdî’de İnsan Özgürlüğü**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013, s. 60.

¹⁰¹ Ahzâb, 33/17.

¹⁰² İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

Mukâtil b. Süleyman, “*İşte bunlar Allah’ın âyetleridir. Bunları sana gerçek olarak okumaktayız. Allah, hiçbir varlığa zulmedilmesini istemez.*”¹⁰³ âyetini tefsir ederken, irâde ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak kendisi âyeti; “Günahları olmadığı halde Allah kullarına azap etmez” şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁴ Âyetle ilgili bu açıklamasından anlaşıldığı kadarıyla Mukâtil b. Süleyman’ın irâde kelimesini “hüküm” manasıyla ele aldığını söyleyebiliriz. Çünkü irâde kelimesiyle “istemek” manasını kastetmiş olsaydı bu durumda âyet-i kerîmeyi; “Allah kullarına azap etmeyi istemez” şeklinde izah ederdi. Ancak o, “Allah kullarına azap etmez” şeklinde yorumlamıştır ki bu da Mukâtil’in, âyeti “kullar suçsuz olduğu halde Allah onlar hakkında azap hükmü vermez” anlamında değerlendirdiğinin, yani irâdeyi “hüküm” manasında yorumladığının işareti niteliğindedir.¹⁰⁵

Başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرِ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَخُكُّمُ مَا يُرِيدُ

“*Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helal saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanların dışındaki hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği gibi hükmeder.*”¹⁰⁶

Mâtürîdî, bu âyeti yorumlarken şunları söylemektedir:

“Hüküm Allah’a aittir, helal ve haram kılma konusunda dilediği hükmü dilediği konuda sadece O verir, sizin hüküm verme gibi bir yetkiniz yoktur. Allah’ın irâde ettiği, dilediği bir konuda hüküm vermemesi ise mümkün değildir.”¹⁰⁷ Mâtürîdî’nin bu ifadelerinden, irâde ile hükmetmeyi aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz.

¹⁰³ Âl-i İmrân, 3/108.

¹⁰⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, C: I, s. 185.

¹⁰⁵ Öğretici, *a.g.e.*, s. 61-62.

¹⁰⁶ Mâide, 5/1.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: IV, s. 133-134.

Râzî âyetteki, “إِنَّ اللَّهَ يَخُكُّمُ مَا يُرِيدُ” ifadesini tefsir ederken; “Allah her şeyin maliki ve yaratıcısıdır. Bundan dolayı onun hükmüne hiç itiraz edilemez.”¹⁰⁸ demiş ve “hüküm” manasına vurgu yapmıştır. Söz konusu bu ifade “istediğini hüküm haline getirir” manasındadır. Zira Allah’ın dilemesi her şeyi kuşatan ilmine, yüksek hikmetine ve geniş rahmetine göre olur. O’nun hükümlerinde abes, tesadüflük veya zulüm olmaz.¹⁰⁹

Elmalılı Hamdi Yazır da âyetteki bu ifadeden maksadın, “Allah neyi murâd ederse onu hükmeder” olduğunu söylemiştir. Zira esas itibariyle bütün hükümler O’nun dilemesine ve irâdesine bağlıdır. İlâhî irâde üzerinde etki yapması düşünülebiyecek hiçbir güç yoktur. Allah’ın koymuş olduğu, ilâhî teklifler, helaller ve haramlar hepsi yüce hikmetleri içermektedir. Bütün bu hikmetler, ilâhî irâdenin ürünleri ve buna bağlı hükümlerinden başka bir şey değildir. Hükmün asıl sebebi de o hikmetler ve o maslahatlar değil, eksikliklerden münezze olan Allah’ın irâdesidir.¹¹⁰ Görüldüğü üzere Hamdi Yazır da ilâhî irâdeyi hüküm kelimesiyle eşdeğer olarak kullanmakta ve irâdenin hüküm anlamını ifade ettiğine vurgu yapmaktadır. Ona göre “Allah bir şeyi murâd etti” denildiğinde bunun manası, “Allah o konuda şöyle hükmetti” demektir.¹¹¹

Görüldüğü üzere müfessirler bu âyetteki irâde lafzına “hüküm vermek” manası vererek kelimeyi temel anlamının dışında yoruma tâbi tutmuşlardır.

1.1.3.4. Kastetmek

İrâde kelimesinin içerdiği anlamlarından birisi de “kastetmek”tir.¹¹² Kavramın bu manadaki kullanımıyla ilgili bir âyet-i kerîmede Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

¹⁰⁸ Râzî, **Mefâtilü'l-Gayb**, C: XI, s. 279.

¹⁰⁹ Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: VI, s. 103.

¹¹⁰ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: III, s. 269.

¹¹¹ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: III, s. 269.

¹¹² İsfahânî, **Müfredât**, s. 212; İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: V, s. 366; Tehânevî, **Keşşâf**, C: II, s. 210.

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فُوقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

“Şüphesiz ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah’tan gelen gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise, “Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?” derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.”¹¹³

Taberî, Katâde’nin (v. 117/735) âyette geçen “أَرَادَ” kelimesine “kastetmek” anlamı verdiğini nakletmektedir.¹¹⁴

Zemahşerî’ye göre bu âyet, inkârcıların yadırgadıkları ve tuhaf karşıladıkları küçük şeylerin örnek olarak verilmesinin hakikatte yadırganacak bir durum olmadığını açıklamak üzere nâzil olmuştur. Maksadın en güzel şekilde anlaşılması için de âyette temsile başvurulmuştur. Ona göre temsil ile anlatılmak istenen şey büyük ve önemli bir şey ise örnek de öyle olur, temsil ile anlatılmak istenen şey küçük ve bayağı bir şey ise bu durumda örnek de aynı olur. Dolayısıyla âyette inkârcıların Allah’a ortak koştukları putların sinekten daha küçük ve değersiz olduklarını anlatmak için böyle bir benzetme yapılmıştır. Böyle bir misal verdiği için veren kişi yadırganamaz. Çünkü benzetilenle benzeyen tamamen uyumlu ve denk düşmüş, maksat hâsıl olmuştur.¹¹⁵

Bu açıklamasıyla Zemahşerî, irâde kavramındaki “kastetme” anlamını ön plana çıkarmaktadır. Allah’ın böyle bir örnek vermekteki amacının ve kastının ne olduğu hususunda inkârcıların yaklaşımlarına değinmiş, şaşkınlıkları karşısında bir maksat arayışına düştüklerini ifade etmiştir. Nihayetinde de Allah’ın sivrisinek örneğini vermekteki maksadının hâsıl olduğunu belirtmiştir.

¹¹³ Bakara, 2/26.

¹¹⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: I, s. 408.

¹¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 235-236.

Yine bazı müfessirler de bu âyette geçen “أَزَادَ” fiilini “kastetmek” anlamında kullanmışlardır.¹¹⁶ Çünkü âyetteki anlama göre, inkârcılar Allah’ın bu örnekle neyi kastettiğini soruyormuş gibi yapıp alay etmek isterler. Buradan hareketle “أَزَادَ” fiiline “kastetme” anlamının dışında farklı bir mana vermek uygun düşmemektedir.¹¹⁷

Allah Teâlâ başka bir âyet-i kerîmede ise şöyle buyurmaktadır:

تِلْكَ الدَّارُ الْأَخْرَىٰ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ

*“İşte âhîret yurdu. Onu yeryüzünde haksız üstünlük kurmak ve bozgunculuk çıkarmayı kastetmeyenler için hazırlamış bulunuyoruz. İyi son, Allah’a karşı gelmekten sakınanların olacaktır.”*¹¹⁸

Burada da irâde kelimesi “kastetme” anlamında kullanılmıştır. Bu durumda âyetin anlamı: “(kibre) yönelmezler, ya da onu kastetmezler”¹¹⁹ şeklindedir.

Zemahşerî’ye göre Allah Teâlâ, bu âyet-i kerîmede âhîret yurdunu ve kazanımlarını, kibirlenmeyi ve bozgunculuğu terk etmeye bağlamamıştır. Aksine kalbin bunlara meylinin terk edilmesine, yani kalplerde böyle bir kastın olmamasına bağlamıştır.¹²⁰

Nesefî de tefsirinde “Allah, âyette vaat edilen şeyi, bozgunculuk çıkarmayı ve üstünlük taslamayı bırakmaya değil, bu iki şeyi çıkarmak istemeyenlere yani kalben böyle şeylere meyletmeyip bu yönde bir niyet ve kasıt taşımayanlara has kılmış oldu.” demiştir.¹²¹

Görüldüğü üzere yorumlarını aktardığımız iki müfessir de âyet-i kerîmeyi birbirine yakın manada yorumlamışlardır. İkisi de âyetteki “لَا يُرِيدُونَ” ifadesine “kastetme” manasını uygun görmüşlerdir. Yani zikredilen ahlâkî kötülükleri işlemek bir tarafa, o fiillere yönelik bir niyetin ve kastın dahi olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla iki müfessir amelden önce niyetlerin, yani kişinin o

¹¹⁶ Râzî, **Mefâtilhü’l-Gayb**, C: II, s. 365; Mevdûdî, **Tefhîmü’l-Kur’ân**, C: I, s. 57.

¹¹⁷ Memiş, **a.g.m.**, s. 100.

¹¹⁸ Kasas, 28/83.

¹¹⁹ İsfahânî, **Müfredât**, s. 212.

¹²⁰ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: IV, s. 428.

¹²¹ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, C: II, s. 661.

ameli işleme hususundaki kastının önemli olduğunu, niyetlerde kötülük varsa bunun kişiye zararının olacağını vurgulamışlardır.

1.1.3.5. Emretmek

Emretmek anlamı da Kur'ân-ı Kerîm'deki irâde ve türevlerinin bazılarının kullanımında, kastedilen anlam olarak karşımıza çıkmaktadır. Örnek olarak Bakara sûresinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

*“Allah sizin için kolaylık istiyor (emrediyor), güçlük çekmenizi istemiyor.”*¹²²

Kur'an'da irâde kelimesi, bu ayette olduğu gibi bazen de “emretmek” manasında kullanılmıştır.¹²³ Günlük dilde “sana şunu emrediyorum” anlamında “أُرِيدُ” denildiği gibi bu âyetteki irâde kelimeleriyle de emir anlamı kastedilmiştir.¹²⁴

Mâtürîdî, yukarıdaki âyeti tefsir ederken, önce Mu‘tezile’nin konu hakkındaki görüşünü nakleder ve şunları söyler:

“Mu‘tezile mensupları şöyle demiştir: “Yolculuk veya hastalık sırasında oruç tutan kimse Allah’ın istemediği şeyi yapmış olur. Çünkü Allah, hakkımızda zorluk değil kolaylık istediğini ifade buyuruyor. Kişi hastalık veya yolculuk esnasında oruç tuttuğu takdirde zorluğu seçmiş olur. Allah ise bunu istemediğini beyan etmektedir. Bu durumda kul, Allah’ın istemediğini yapmış olur.”¹²⁵

Mu‘tezile’nin görüşünü bu şekilde aktardıktan sonra Mâtürîdî, şöyle devam eder:

“Bizim bu konudaki yaklaşımımız ise şudur: “Cenâb-ı Hak, yolculuk ve hastalık esnasında oruç tutmamanıza müsaade etmek suretiyle sizin için kolaylık ister, demektir. Zira fıkıh âlimleri sefer halinde oruç tutmanın daha faziletli olduğu

¹²² Bakara, 2/185.

¹²³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: IV, s. 11; Işık, *İnsan Özgürlüğü*, s. 60.

¹²⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 212.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: I, s. 361.

noktasında ittifak etmişlerdir. Mu‘tezile’nin dediği gibi Allah’ın, daha faziletli olanı değil de daha az faziletli olanı istediği söylenemez. Buna mukabil oruç tutmak istemeyene kolaylığı, tutmak isteyene de güçlüğü dilemiştir. Zira O’nun irâdesi her yönde geçerlidir, bir yönde geçerli diğeri geçersiz olduğunun söylenmesi Kabul edilemez.”¹²⁶

Zemahşerî’ye göre Allah, seferde oruç tutmayıp yiyip içmeyi insanlara kolaylık olsun diye emretmiştir. Böylece O, din ile alakalı bir konuda insanlardan zorluğu kaldırmış ve onlara kolaylık olan tevhid esaslı bir dini “emretmiştir.”¹²⁷ Görüldüğü üzere Zemahşerî, âyetteki irâde lafzını “emretmek” anlamında tefsir etmiştir.

Fahreddin Râzî de âyetteki kolaylık ve zorluğun genel bir şey olmadığına dikkat çekmiş ve Allah’ın, zorluk bulunan bir şeyi emretmeyi istemediğini ifade etmiştir. Devamında ise şunları söylemiştir:

“Fakat Allah bazen zorluğu emretse de bize göre bu, emretmenin irâdeden ayrı olarak meydana gelebileceğinden dolaydır.”¹²⁸ İfadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla Râzî, âyetteki irâde lafzının emretmek manasında ele alınabileceğini ifade etmiştir.

Âyette Allah’ın kulları için emrettiği hususların onlar için hem dünyevî hem de uhrevî anlamda kolaylık olduğu ifade edilmiştir. Özel olarak hasta ve yolcu olanların oruç tutamadıkları günlerin sayısınca kaza edebilecekleri zikredilip sonrasında da Allah’ın kulları için farz kıldığı hususların onlar için bir kolaylık olduğu bildirilmiştir. Âyette İrâde kelimesinden önce orucun emredilmesi, hasta ve yolcu olan kimselere ruhsat tanınması bu âyette irâde kelimesi ile “emretmek” anlamının kastedilmiş olma olasılığını güçlendirmektedir.¹²⁹

Görüldüğü üzere ilgili âyetler çerçevesinde irâde kelimesi “emretmek” manasında değerlendirilmiş ve âyet bu mana doğrultusunda yorumlanmıştır.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: I, s. 361.

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 618.

¹²⁸ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, C: V, s. 258.

¹²⁹ Öğretici, *a.g.e.*, s. 29.

1.1.4. İrâde ile Alakalı Kavramlar

Çalışmanın bu kısmında, irâde hürriyeti meselesinin kapsama alanı içerisinde değerlendirilen ve irâde kavramıyla doğrudan ilişkili olan bazı kavramlara yer verilecektir. İrâde denildiği zaman onunla yakın ilişkisi olan fiil, istitâat, azim, kesb vb. kavramlar, zikredilecek kavramlardan bazılarıdır. Açıklamalarda bu kavramların lügat ve ıstılah manalarının yanı sıra ilim adamlarının kavramlarla ilgili yapmış oldukları tanımlamalara ve açıklamalara yer verilecektir. Aynı zamanda örnek âyetlerle Kur'an'daki kullanımları ele alınacak ve bu kavramların âyetlerde hangi anlamlarda kullanıldıkları üzerinde durulacaktır.

1.1.4.1. Meşîet

Meşîet kavramı, bilinmesi ve kendisinden haber verilmesi mümkün olan varlık¹³⁰ diye tarif edilen, vâri olan anlamındaki “شيء/şey” kökünden türemiş mimli mastardır.¹³¹ Aynı zamanda “مشيئة/meşîet” kelimesi, “شاء/şâe” fiilinin en yaygın mastarı olarak kabul edilmektedir.¹³² Bunun yanı sıra “شيئة/şîet”,¹³³ “مشائة/meşâet”,¹³⁴ “مشائية/meşâiyet”,¹³⁵ “مشاية/meşâyet”¹³⁶ ve “شيء/şey”¹³⁷ kelimeleri de şâe fiilinin mastarları olarak zikredilmektedir.

Kelâmcılarına göre irâde sözcüğüyle aynı anlama gelen¹³⁸ meşîet kavramı lügatta irâde etmek, takdir etmek ve bir işe sevk etmek anlamlarına gelmektedir.¹³⁹

Dilcilerin geneli de irâde ile meşîet kelimelerinin aynı anlama geldiklerini belirtmişler ve irâde lafzını, meşîet ile tarif etmişlerdir. Örneğin Cevherî, bu iki

¹³⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, *Tâ'rîfât*, s. 216.

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: I, s. 103-104; Arif Aytekin, *Farklı Mezheplere Mensup Üç Müfessire Göre Kur'an'da İrâde ve Meşîet*, İstanbul, Bereket Yayınları, 2013, s. 15.

¹³² Cevherî, *es-Sihah*, C: I, s. 99; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: I, s. 104.

¹³³ Cevherî, *es-Sihah*, C: I, s. 99.

¹³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: I, s. 103.

¹³⁵ Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C: I, s. 83.

¹³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: I, s. 103.

¹³⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 274; Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, C: I, s. 83.

¹³⁸ Seyyid Şerif Cürcânî, *Tâ'rîfât*, s. 216; İsfahânî, *Müfredât*, s. 274.

¹³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 274; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: I, s. 103.

kelimenin aynı anlamı ifade ettiğini söyleyerek irâdeyi, “meşîet” olarak açıklamıştır.¹⁴⁰

İbn Manzûr da “irâde, meşîettir” demiş ve meşîet kelimesinin, “istek, arzu, murâd ve dilek” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Aynı zamanda bu iki kavramın birbirlerinin yerine kullanılabilen iki kelime olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹ Tehânevî de irâde ile meşîeti aynı anlamdaki iki kelime olarak değerlendirmiştir.¹⁴²

Yaygın kullanımda her ne kadar irâde kelimesinin yerine kullanılsa da, bir görüşe göre “meşîet” kelimesi gerçekte “bir şeyi vücûda getirme (vâr etme) ve bir şeye isabet etme” anlamlarına gelir. Buradan hareketle diyebiliriz ki, meşîet lafzı Allah için kullanıldığında “vâr etme”, insanlar için kullanıldığında “isabet etme” anlamına gelmektedir.¹⁴³ Bununla birlikte “bir fiili yapmaya ya da yapmamaya yönelik azim” anlamına geldiği için irâde kelimesinin, meşîet kavramından daha özel anlamda olduğu söylenmiştir.¹⁴⁴

İrâde ile meşîetin anlam yönünden farkına dair şöyle bir izah da yapılmıştır: Allah’ın yok olanı var etmeye, var olanı da yok etmeye yönelik tecellîsine meşîet, sadece yok olanı var etmesine ise irâde denilmektedir.¹⁴⁵

İsfahânî, “وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلْمًا لِّلْعِبَادِ” “Allah kullarına zulmetmez.”¹⁴⁶ âyetinde ve “يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ” “Allah sizin için kolaylık istiyor, zorluk istemiyor.”¹⁴⁷ âyet-i kerîmesinde Allah’ın irâdesinin yaratmayla ilişkili olmadan da kullanılabilmesi hasebiyle irâde kelimesinin meşîete göre daha genel anlamlı olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki, insanın irâdesi bazen Allah’ın irâdesi tarafından öncelenmeden de meydana gelebilir. Zira insan bazen ölmemeyi irâde eder, ancak Yüce Allah bunu reddeder. Meşîete gelince, insanın meşîeti ancak Allah’ın

¹⁴⁰ Cevherî, **es-Sihah**, C: I, s. 99.

¹⁴¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: I, s. 103.

¹⁴² Tehânevî, **Keşşâf**, C: II, s. 459.

¹⁴³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 274-275.

¹⁴⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 275.

¹⁴⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 216.

¹⁴⁶ Mü'min, 40/31.

¹⁴⁷ Bakara, 2/185.

dilemesinden sonra olabilir. Zira Allah, bu durumu “وَمَا تَشَاؤُنْ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ” “Ancak Allah’ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz.”¹⁴⁸ âyetinde bildirmiştir.¹⁴⁹

Kur’an’da Allah’ın irâdesi bazı âyetlerde doğrudan irâde kelimesiyle geçtiği gibi bazı âyetlerde meşîet lafzıyla belirtilmektedir.¹⁵⁰ Meşîet kelimesi Kur’an’da geçmemekle birlikte aynı kökten türeyen “شاء/şâe” fiili ve türevleri, iki yüz otuz altı yerde geçmektedir.¹⁵¹ Bu kullanımların çoğunda Allah’ın dilemesi, bazılarında ise kulun dilemesi ifade edilmektedir.

Geleneksel kulanımda kelimcilerin ve müfessirlerin meşîet kelimesine yanlış mana verdiklerini, aslında irâde ve meşîetin birbirinden tamamen farklı olduğunu ifade eden Abdulaziz Bayındır bu hususta şunları söylemektedir:

“İrâde, sadece "istemek" manasında, meşîet ise "isteyip yapmak" anlamındadır. Zamanla bu iki kelimenin arasındaki anlam farkı kaybolmuştur. Özellikle Mâtürîdî ve Eş’âri mezhepleri, bu iki kelimeyi aynı anlamda kabul edip görüşlerini bu temel üzerine kurmuşlardır. Bu anlayış insanları kaderciliğe sürüklemiş ve birçok âyetin yanlış yorumlanmasına yol açmıştır. Kur’an’da geçen “مَنْ يَشَاءُ” (men yeşâ) ifadelerinin bundan gördüğü zarar oldukça fazladır. “Yeşâ”nın faili “o” zamiridir. Zamir, “مَنْ” (men)’i gösterir kabul edilse anlam “isteyen kişi” olur. Allah lafzını gösterir kabul edilse “Allah’ın istediği kişiyi” şeklinde olur. Bunlardan hangisinin fail olacağı karinelere göre belirlenir. Sonradan ortaya çıkan gelişmelerin etkisiyle tefsir ve meallerin çoğu karinelere bakmadan faili, Allah olarak kabul etmiş ve birçok âyetin eksik ya da yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Hâlbuki bazı âyetlerde fail yalnızca “مَنْ” (men), bazılarında yalnızca Allah lafzı, bazılarında ise her ikisidir. Örneğin bir âyette Allah şöyle buyurur:

¹⁴⁸ Tekvîr, 81/29.

¹⁴⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 275.

¹⁵⁰ “وَلَوْ شِئْنَا لَكُنْتُمْ أَكْأَنفُسٍ هَذَاهَا” “Dileseydik elbette herkese hidayet verirdik.” Secde, 32/13. Ayrıca bkz. Mâide, 5/48; En’âm, 6/39, 125, 149.

¹⁵¹ Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres*, s. 496-505.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ¹⁵²

Âyetin manası şöyledir: “Biz her elçiyi kendi toplumunun dili ile gönderdik ki onlara iyice açıklasın. Bundan sonra Allah dileyeni sapıklıkta bırakır, dileyeni de yola getirir. Güçlü olan O, doğru karar veren O’dur.”

Tefsirlerin çoğunda âyete şu şekilde mana verilmiştir: “Biz her elçiyi kendi toplumunun dili ile gönderdik ki onlara iyice açıklasın. Bundan sonra Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de yola getirir. Güçlü olan O, doğru kara veren O’dur.” Âyete bu şekilde mana verenler şunları düşünmeliydiler: Allah dilediğini yola getirecek ve dilediğini saptıracaksa neden elçi gönderir? Bu durumda elçinin, o toplumun dili ile açıklama yapmasının ne anlamı olur? Böyle anlamsız bir iş "doğru karar veren" Allah’a yakıştırılır mı? İçinde ciddi çelişkiler olan ifadeler, Allah’ın sözü olabilir mi? Çelişkiler, “yeşâ”nın faili olan “o” zamirinin Allah lafzını gösterir sayılmasından kaynaklanmıştır. Hâlbuki burada zamir, yalnız "men=kim"i gösterir. Uzağında olan Allah lafzını göstermesi için karine gerekir. Burada böyle bir karine yoktur. Üstelik konu ile ilgili âyetler, yola gelmeyi ve sapmayı kişinin fiili olarak göstermektedir.”¹⁵³

Böyle iddiaya karşılık öncelikle şunu ifade edelim ki “Allah’ın, kendilerine iyice açıklaması için her peygamberi kendi toplumunun dili ile göndermesi” ile “Allah’ın dilediğini yola getirmesi, dilediğini saptırması” arasında bir çelişki yoktur. Şöyle ki: Âyette ifade edilen hususları önerme şeklinde söyleyecek olursak bu durumda “Allah, kendilerine iyice açıklaması için her peygamberi kendi toplumunun dili ile gönderir” ve “Allah, dilediğini yola getirir, dilediğini saptırır” şeklinde ifade etmiş oluruz. Görüldüğü gibi yüklemeleri farklı olan bu iki önerme arasında şu haliyle herhangi bir çelişki ilişkisi kurmak mümkün değildir. Eğer âyetteki “fâ” harfî atıf edâtı, kendisinden sonra gelen “yudillü” ve “yehdî” fiilleri de “yudille” ve “yehdiye” şeklinde mensub olsaydı belki bir çelişki araştırmasına gidilebilirdi. Ancak bu sadece bir faraziye dir. Çünkü âyetteki “fâ”nın ibtidâiyye, fiillerin de merfû oldukları gayet

¹⁵² İbrâhîm, 14/4.

¹⁵³ Abdulaziz Bayındır, “Kur’an’daki مَنْ يَشَاءُ (men yeşâ) İfadesi Bağlamında Meşîet ve İrâde Kavramları”, (Tebliğ) **Doğru Bildiğimiz Doğrular dan: Allah Teâla Dilediğini Dalâlette Bırakır, Dilediğini Hidâyete Erdi rir**, (fotokopi baskı) derleyen: Musa Alak, İstanbul, y.y., 2006, s. 3-4.

açıktır. Ayrıca irâdelerden sadece birinin zikredilmesi, diğerinin inkâr edildiği anlamına gelmez. Dolayısıyla da bir cebir anlamı yani çelişki durumu oluşturmaz. Nitekim bu konudaki pek çok âyette¹⁵⁴ sadece kulun irâdesinin zikredilmesi, Allah'ın irâdesinin inkâr edildiği anlamına gelmemektedir.¹⁵⁵

Şunu da ifade etmek gerekir ki iddia edildiği gibi, “icat=var etme” manasına alınsa dahi, âyetteki meşîet fiillerinin fâillerini “Allah”a dönen zamir kabul etmekle cebir ve dolayısıyla çelişki meydana gelmez. Zira Ehl-i Sünnet’e göre her şeyi ve dolayısıyla kulların fiillerini Allah yaratır. Kulların fiillerinden bir kısmı irâdeli bir kısmı irâdesiz olduğuna ve Allah’tan başka yaratıcı da olmadığına göre “Allah’ın hidâyet ve dalâleti yarattığını” söylemek değil, “Allah’ın yarattığı her şeyin cebren meydana geldiğini” ileri sürmek çelişki olur.¹⁵⁶

Yukarıdaki iddiada zikredilen nahiv kuralının uygulanması için zamirin biri yakın, diğeri uzak iki mercie dönme imkânının olması gerekir. Hâlbuki âyetteki “yeşâu” fiillerinin faili olan müstetir “hüve” zamirlerinin “men”e gitme ihtimali yoktur ki zamirin “Allah” lafzına gönderilmesi için bir karine arama gereği olsun. Bunun anlaşılması için “şâe” fiilinin manasının ve kullanımının bilinmesi yeterlidir. Nitekim kulu, ihtiyârî fiillerinin hâlıkı kabul eden mu‘tezilî müfessirler dâhil, günümüze gelinceye kadar her mezhep ve meşrepten bütün tefsir ve meâl sahiplerinin buradaki “yeşâu” fiilinin faili olan müstetir “hüve” zamirini Alah lafzına göndermeleri, reddetmek için bile olsa, zamirin “men”e gitme ihtimalinden bahsetmemeleri, sanırım bu konudaki dil zevkinin de ne yönde olduğunu göstermeye yeterlidir. Dolayısıyla irâde ile meşîet arasındaki fark, iddia edildiği gibi meşîetin içinde “var etme” anlamı bulunmasından kaynaklanmıyor. Bu fark meşîet fiilinin tek manalı, irâde fiilinin ise çok manalı olmasından kaynaklanıyor. Meşîet fiilinin manası bir “bir fiili yapmayı istemek, dilemek, irâde etmek”tir. Bundan dolayı meşîet fiilinin faili Allah olunca, tabii sonuç olarak irâde edilen fiil gerçekleşiyor. Yoksa o

¹⁵⁴ Bkz. Yûnus, 10/108; İsrâ, 17/15; Kehf, 18/29; İnsân, 76/29; Tekvîr, 81/28.

¹⁵⁵ Musa Alak, “Meşîet-i İlahiyye ve Hidâyet-Dalâlet”, (Müzakere-1) **Doğru Bildiğimiz Doğrular**, s. 14-16.

¹⁵⁶ Alak, “Meşîet-i İlahiyye ve Hidâyet-Dalâlet-2”, (Müzakere-2) **Doğru Bildiğimiz Doğrular**, s. 45.

fiilin var edilmesi manası, meşîet fiilinin içinde yoktur. Eğer olsaydı meşîet fiiliyle birlikte ayrıca irâde edilen fiili de zikretmeye gerek kalmazdı.¹⁵⁷

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse yukarıda zikredilen İbrâhim sûresinin dördüncü âyeti, bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün tefsir ve meâl sahiplerine göre sadece “*Allah dilediğini dalâlette bırakır, dilediğini hidâyete erdirir.*” anlamını ifade eder. Arap dili açısından bunun dışındaki “*Allah dileyeni dalâlette bırakır, dileyeni hidâyete erdirir*” ile “*Dileyen dalâlette kalır, dileyen hidâyete erer*” anlamlarını ifade etmesi mümkün değildir. Son iki mananın bilgi olarak doğru olması, onların illâ bu âyette de ifade edilmesini gerektirmez. Nitekim manası doğru olduğu halde pek çok söz hakkında, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ait olmadığı için mevzû hükmü verilmiştir.¹⁵⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki Allah’ın yarattığı düzen, insanın istediği her şeyin vâir olmasını gerektirmemektedir. İnsanın yapıp etmeleri, duygu ve düşünceleri, bu düzenin kuralları çerçevesinde ortaya çıkmakta veyahut da çıkmamaktadır. Bundan dolayı âyetlerde insanın istediği ve arzuladığı şeyler, Allah’ın meşîetine bağlanmıştır. Örneğin; “*وَلَا تَقُولُنَّ لِنَشَائِئِ إِبْنِي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا ﴿١٠﴾ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ*” “*Allah dilerse*” demeden hiçbir şey için, “*Şu işi yarın yapacağım*” deme!¹⁵⁹ âyetlerinde bildirildiği gibi, bir şeyin meydana gelmesi için pek çok unsur vardır ki insan bunların hepsine hâkim olamaz. Zira şartların hepsinin bir araya gelmesi çoğu zaman insanın da imkânlarını aşan bir durumdur. Bundan dolayı âyetlerde Allah’ın meşîeti, bütün şartların bir araya gelmesini sağlayan temel faktör olarak görülmektedir.¹⁶⁰

Bununla birlikte Kur’an’da, Allah’ın irâdesiyle ilgili olarak zikredilen “*فَيُضِلُّ*” “*Allah dilediğini dalâlette bırakır, dilediğini de hidâyete erdirir.*”¹⁶¹ âyeti, “*وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ*” “*Ancak Allah dilediğini hidayete erdirir.*”¹⁶² ve “*كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ*” “*Allah böylece dilediğini sapkınlıkta bırakır,*

¹⁵⁷ Alak, “Meşîet-i İlâhiyye ve Hidâyet-Dalâlet”, (Müzakere-1) **Doğru Bildiğimiz Doğrulardan**, s. 17-20.

¹⁵⁸ Alak, “Meşîet-i İlâhiyye ve Hidâyet-Dalâlet-2”, (Müzakere-2) **Doğru Bildiğimiz Doğrulardan**, s. 58.

¹⁵⁹ Kehf, 18/23-24.

¹⁶⁰ Memiş, **a.g.m.**, s. 119.

¹⁶¹ İbrâhîm, 14/4.

¹⁶² Kasas, 28/56.

dilediğini de hidâyete erdirir.”¹⁶³ âyetlerinde ifade edilen mana, Allah’ın keyfi olarak dilediğini saptırıp dilediğini de doğru yola yönlendireceği gibi bir mana değildir. Bu ve benzeri âyetlerin manası; Allah’ın, kendi irâdesiyle sapkınlık yoluna götüren sebepleri tercih edeni sapıklığa, doğru yola götüren sebebi tercih edeni ise doğru yola iletmesidir.¹⁶⁴ Yani Allah iyiyi ve doğruyu tercih edeni bu tercihi üzerinde bırakır, yanlış ve sapıklığı tercih edeni de aynı şekilde kendi tercihi doğrultusunda sapıklık içerisinde bırakır. Yoksa kişiyi sapıklığa ya da hidâyete Allah sürüklemeyiz.

Kur’an’da, yukarıdaki âyetlere benzer pek çok âyet-i kerîme vardır.¹⁶⁵ Bu tarz âyetlerle ilgili sorulması gereken, Allah kimin hidâyetini, kimin dalâletini diler, sorusu ile birlikte Allah mı diler yoksa kul dilediği için mi O diler, sorusudur. Kur’an, bu soruların cevabını pek çok âyetinde bizlere vermektedir.

Bu doğrultuda Allah Teâlâ, kendisine iman edenleri,¹⁶⁶ yolunda mücâdele edenleri,¹⁶⁷ dini O’na has kılarak ibadet edenleri,¹⁶⁸ tâğuta ibadetten kaçınıp sözün en güzeline uyarak kendisine yönelenleri¹⁶⁹ hidâyete ulaştırmaktadır. Buna karşılık Allah, yalan söyleyerek şahitliğin hakkını vermeyen, dünya menfaati için yolunda mücadele etmekten kaçan ve yolundan sapan fâsıkları,¹⁷⁰ hidâyeti bulduktan sonra onu terk eden, dinde nifak çıkaran, şirki hak dinden üstün gören, Allah’a karşı yalan

¹⁶³ Müddessir, 74/31.

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: VII, s. 458.

¹⁶⁵ Bkz. Bakara, 2/142, 213, 272; A’râf, 7/155; Ra’d, 13/27; Nûr, 24/35, 46; Fâtır, 35/8; Zümer, 39/23; Şûrâ, 42/13, 52.

¹⁶⁶ “*Allah’ın izni olmadan hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah’a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir.*” Tegâbün, 64/11.

¹⁶⁷ “*Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarfedenlere geince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz.*” Ankebût, 29/69.

¹⁶⁸ “*De ki: “قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ ﴿١٦٨﴾ فَرِيقًا هَدَىٰ “Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O’na çevirin, kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O’na yalvarın, O bir grubu (böyle yapanları) doğru yola ilettiler.” A’râf, 7/29-30.*”

¹⁶⁹ “*وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فَبَشِّرْ عِبَادِ ﴿١٦٩﴾ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ “Sahte tanrılara kulluk etmekten kaçınan, yüzünü ve özünü Allah’a çevirenlere müjdelere olsun! Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarını müjdele! İşte Allah’ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır.” Zümer, 39/17-18.*”

¹⁷⁰ “*ذَٰلِكَ أَذَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِالشُّهَادَةِ عَلَىٰ وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَنْ تُرَدَّ آيْمَانُهُمْ فَتَكُونَ أَفْوَاهًا لَا يَقُولُونَ إِلَّا مَا سَمِعُوا وَأَلْفًا مِّنْ قَوْمٍ أَلْفَسَبِّحِينَ ﴿١٧٠﴾ “İşte bu, şahitliği gereğince yapmalarını sağlayacak veya yemin etmelerinden sonra yeminlerin reddedilmesinden korkmalarını önleyecek en uygun usuldür. Allah’a asi olmaktan sakının ve iyi dinleyin. Allah yoldan çıkmış topluluğu doğruya erdirmeyiz.” Mâide, 5/108. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/24; Saf, 61/5.*”

uyduran, peygamberleri inkâr eden ve âyetlerini yalanlayan zalimleri,¹⁷¹ gerçeği görmeme hususunda inat eden inkârcıları,¹⁷² hak yoldan sapanları,¹⁷³ müsrifleri ve yanlancıları¹⁷⁴ hidâyete erdirmez. Bununla beraber Kur'an'da, imanı küfürle değiştirenler,¹⁷⁵ Allah'a şirk koşanlar,¹⁷⁶ Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr edenler,¹⁷⁷ Allah'ın düşmanını dost edinenler,¹⁷⁸ Allah ve Resûlüne isyan edenler¹⁷⁹ sapıklığa düşmüş kimseler olarak zikredilmektedir.

Görüldüğü üzere Allah'ın insanları hidâyete erdirmesi/erdirmemesi ya da sapıklığa sevk etmesinin ifade edildiği âyetlerde Allah'ın insanı hidâyete sevk etmesi, insanın yaptığı iyi ameller yüzündendir. Yani insan kendi irâdesiyle işlediği iyilikler sebebiyle doğru yöne yönlendirilmektedir. Allah'ın insanı saptırması ya da hidâyete sevk etmemesi de yine insanın kendi yaptığı kötülükler ve inkâr sebebiyledir. İnsan kendi isteği ve irâdesiyle haktan yüz çevirip Allah'ı inkârı ve O'na isyanı tercih ederse bu durumda sapıklığı kendi eliyle seçmiş olmaktadır. Dolayısıyla insanlar iyi ya da kötü, uğradıkları neticeyi kendi irâdeleriyle kendileri tayin etmektedirler.

Allah Teâlâ, adaletinin ve yeryüzüne koyduğu ilâhî kanunların gereği olarak bu seçimleri kulun irâdesi ve meşîetine yani istek ve tercihinin bırakmıştır. Bu

¹⁷¹ Bkz. Bakara, 2/258; Âl-i İmrân, 3/86; Mâide, 5/51; En'âm, 6/144; Tevbe, 9/19, 109; Kasas, 28/50; Ahkâf, 46/32; Saf, 61/7; Cuma, 62/5.

¹⁷² Bakara, 2/264; Mâide, 5/67; Tevbe, 9/37; Nahl, 16/107.

¹⁷³ “فَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ” *“Allah, yoldan çıkardığı kimseyi hidâyete erdirmez.”* Nahl, 16/37.

¹⁷⁴ “إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُشْرِفٌ كَذَّابٌ” *“Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapsın, yalancı kimseyi doğru yola ulaşturmaz.”* Mü'min, 40/28. Ayrıca bkz. Zümer, 39/3.

¹⁷⁵ “وَمَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ” *“Kim imanı küfre değiştirirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapsın olur.”* Bakara, 2/108.

¹⁷⁶ “إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا” *“Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan büsbütün saptırılmıştır.”* Nisâ, 4/116.

¹⁷⁷ “وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا” *“Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice saptırılmıştır.”* Nisâ, 4/136.

¹⁷⁸ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ، وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْلَكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ” *“Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri kendilerine sevgi göstererek dost edinmeyin. İçinizden kim bunu yaparsa bilsin ki doğru yoldan sapsın.”* Mümtahine, 60/1.

¹⁷⁹ “وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا” *“Allah'ın ve resûlünün emrine itaat etmeyenler (isyan edenler) doğru yoldan açıkça sapsınlardır.”* Ahzâb, 33/36. Ayrıca hevâsını ilah edinenleri, günahkârları, zalimleri, inkârcıları, müsrifleri ve şüpheçileri; kendi işledikleri kötülükler yüzünden Allah'ın, saptırmasıyla ilgili olarak bkz. Bakara, 2/26; İbrâhîm, 14/27; Mü'min, 40/34, 74; Câsiye, 45/23.

hakikati de bizlere Kur'an'da “*إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا*” “*Şüphesiz ki bu bir öğüttür; artık dileyen Rabbine bir yol tutar.*”¹⁸⁰ âyet-i kerîmesi ve “*فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ*” “*Dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin*”¹⁸¹ âyetiyle açıkça bildirmiştir.

Kur'an'da bizzat geçmeyip eş anlamlısı ve türevleriyle geçen, genel kanaate göre irâdeyle eş anlamlı kabu edilen “meşîet” kelimesi, mevcut ve ma'dûmla ilgili olması açısından irâdenin genel kapsamına dâhildir. Meşîetle aynı anlama gelen şey' kelimesi, Allah'a nispet edildiğinde “dileyen”, başkasına nispet edildiğinde ise “istenilen” anlamlarına gelmektedir.¹⁸² Kur'an'da, konuları itibariyle özel olarak mağfîret, azap, rızık hidâyet ve dalâlet konularında; genel olarak da yaratma konusunda kullanılır.

Şu da bir gerçektir ki, bu fiillerin kullanımlarında fâillerine göre değişik manaların ortaya çıkması da mümkündür. Buna göre irâde ve meşîet kavramları, irâde hürriyeti ve insanın sorumluluğu açısından öneme sahip oldukları gibi, aynı zamanda Allah'ın mutlak kudreti ve sınırsız irâdesini de ifade etmektedir.

1.1.4.2. Fiil

Fiil kavramı, *فَعَلَ* fiilinden türemiş bir isim olup “iş, oluş, davranış ve eylem” anlamlarına gelmektedir.¹⁸³ Aynı zamanda “İnsanın hareketi, geçişli ya da geçişsiz her amelden kinaye olan lafız” ve “bir şeyin herhangi bir zaman zarfında var olabilmesi” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁸⁴ Fiil kelimesi terim olarak ise “bir etkiyle başkasında, fâilden dolayı ortaya çıkan durum”¹⁸⁵ ve “bir şeyin başka bir şey üzerinde etki edici olması”¹⁸⁶ şeklinde tarif edilmiştir.

¹⁸⁰ İnsân, 76/29.

¹⁸¹ Kehf, 18/29.

¹⁸² Muhammed Yavuz, **Kader ve İhtiyâr**, İstanbul, Fecr Yayınları, 2023, s. 62.

¹⁸³ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 168.

¹⁸⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: X, s. 292.

¹⁸⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 168.

¹⁸⁶ İsfahânî, **Müfredât**, s. 384; Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 168.

Nahivcilerin ıstılahında ise fiil kelimesi, üç zamandan birine ilişik olup, bu üç zamandan birine dair bir olayı veya işi ifade eden kelimedir.¹⁸⁷ Kelimenin bu anlamlarından da anlaşıldığına göre fiil kavramı, “düşüncede kalmayıp görünür hale gelen şey”¹⁸⁸ diğere bir ifadeyle “dış dünyada gerçekliğı bulunan şey”¹⁸⁹ diye tarif edilir.

Âmel ve sun‘ kelimeleri de fiil kelimesi ile eş anlamlı ya da yakın anlamlı kelimelerdir. Fiili yapan kişiye fâil, âmil ya da sâni‘ denilir. Ayrıca fiil terimi insanın sadece bedenî eylemlerini değil, aynı zamanda zihnî eylemlerini ifade etmek için de kullanılmaktadır.¹⁹⁰

Fiil kavramını, “bir müessirden bir tesirin meydana gelmesi” şeklinde tarif eden İsfahânî’ye göre fiil kelimesinin anlamsal çerçevesine uygun ve mükemmel şekilde yapılan veya yapılmayan, bir bilgiyle olan ya da olmayan, kasıtlı olan ya da olmayan ve ayrıca insan, hayvan ve cansız varlıklardan meydana gelen bütün davranışlar girmektedir.¹⁹¹ İsfahânî ayrıca fiil kelimesini, “herhangi bir canlıdan bir amaç doğrultusunda çıkan her türlü eylem” şeklinde tarif ettiği “amel” kavramıyla karşılaştırmakta ve kendilerinden fiilin amaçsız bir şekilde çıktığı hayvanlarla ilgili de kullanılması hasebiyle fiil kavramının amel kavramından daha genel anlamlı olduğunu ifade etmektedir.¹⁹² Kasıtlı ve hedefi olan bir fiil işleme kabiliyetinin sadece insanlarda olduğu dikkate alındığında, İsfahânî’nin amel kavramıyla sadece insanların yaptığı fiilleri kastettiğı anlaşılmaktadır.

İrâdeli her fiilin hedef, niyet ve âmel olmak üzere üç temel faktörü olduğunu belirten Gazzâli bunları şu şekilde açıklamaktadır:

“İnsanı harekete geçiren kuvvet, varılmak istenen amaç ve hedeftir. Kişiyi tahrik eden, hedefe doğru yönlendiren kuvvet ise kasıt ve niyettir. Azaları harekete geçirmek suretiyle kudretin irâdeye yardımı ise ameldir.”¹⁹³

¹⁸⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: X, s. 292; Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ‘rîfât**, s. 168.

¹⁸⁸ Mevlüt Özler, **İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010, s. 39.

¹⁸⁹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, 6. bs., Ankara, İsam Yayınları, 2019, s. 105.

¹⁹⁰ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, **DİA**, 1996, C: XIII, s. 59.

¹⁹¹ İsfahânî, **Müfredât**, s. 384.

¹⁹² İsfahânî, **Müfredât**, s. 351.

¹⁹³ el-Gazzâli, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, **İhyâü**

Fiil kelimesi hakkında yapılan bu tariflerin işaret ettikleri ortak nokta, fiilin soyut bir kavram olmayıp, dış dünyada gerçekliği olan bir “şey” olduğudur.¹⁹⁴ Dolayısıyla diyebiliriz ki fiil kavramı, insandaki düşüncenin bir davranış olarak dış dünyaya yansımastır. Yani insan irâdesinin, dış dünya ile temasa geçmesidir.

Fiil kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de müştakları ile birlikte hem Allah hem insan hem de putlar ve meleklerle ilişkilendirilerek pek çok âyette kullanılmaktadır.¹⁹⁵ Bu âyetler içerisinde fiil ile Allah münasebetini ifade eden âyetlerden bazıları Allah’ın her istediğini yapabilecek güce sahip olduğunu bildirmektedir. Örneğin; “وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا” “*Allah dilediğini yapar.*”¹⁹⁶ âyet-i kerîmesinde Allah’ın her şeye gücünün yettiği, dilediği her şeyi rahatlıkla yapabilecek kudretinin olduğu ve fiili hususunda kimsenin O’na itiraz edemeyeceği bildirilmektedir.¹⁹⁷ Bununla birlikte, “وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ” “*Allah’ın emri mutlaka yerine gelecektir.*”¹⁹⁸ âyetinde de buyrulduğu gibi, Allah’ın, irâde ettiği fiilleri yapma hususunda herhangi bir kısıtlamanın olamayacağı vurgulanmaktadır.

Kur’an’da aynı zamanda, Allah’ın fiilleri ile insanların fiillerinin aynı olmadığı, aralarında fark olduğu da bildirilmektedir. Örnek olarak, “لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ” “*Allah yaptığından sorguya çekilemez; onlar ise sorguya çekileceklerdir.*”¹⁹⁹ âyetinde hiç kimsenin Allah’a herhangi bir konuda hesap soramayacağı, O’nun dilediği şekilde var edeceği, yok edeceği, kimini aziz kılacağı, kimini de zelil edeceği ifade edilmektedir. Zira hüküm de karar da O’nundur ve

Ulûmi’-d-Dîn Tercümesi, çev. Ahmed Serdaroglu, 4 c., İstanbul, Bedir Yayınevi, 2012, C: IV, s. 658-659.

¹⁹⁴ Özler, **İnsan Hürriyeti**, s. 40.

¹⁹⁵ Bkz. Abdülbâkî, **el-Mu’cemü’l-Müfehres**, s. 664-666. İlgili âyetler için bkz. Hac, 22/14. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/42, 44; İsrâ, 17/5, 108; Ahzâb, 33/37; Sâffât, 37/34; Müzzemmil, 73/18; Mürselât, 77/18; Feccr, 89/6; Fîl, 105/1.

¹⁹⁶ İbrâhîm, 14/27. Ayrıca bkz. Bakara, 2/253; Âi İmrân, 3/40.

¹⁹⁷ Râzî, **Mefâfihü’l-Gayb**, C: XIV, s. 94; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, C: II, s. 173.

¹⁹⁸ Nisâ, 4/47.

¹⁹⁹ Enbiyâ, 21/23.

kendisinden üstün hiçbir varlık olmadığı için O'ndan hesap sorabilecek hiçbir güç de yoktur.²⁰⁰

Fiil-insan ilişkisini ifade eden âyetler ise, fiili yapanın bizzat insanın kendisi olduğu, dolayısıyla fiilini yapıp yapmama hususundaki tasarrufun da kendisinde olduğu, yani insanın herhangi bir baskı ve zorlama altında olmadığı ve fiilinin karşılığında mükâfat veya cezaya maruz kalacağı²⁰¹ ifade edilmiştir. Bu âyetlerin dışında fiil kavramının, bir âyette meleklerle²⁰² bir âyette de Allah'a ortak koşulan varlıklarla ilgili kullanıldığına rastlanılmaktadır.²⁰³

İslâm düşünürlerine göre insanların fiilleri zorunlu (ızdırârî) ve isteğe bağlı (ihtiyarî) olmak üzere iki türdür. Izdırârî fiiller nefes alışverişi, kalp atışı, nabız hareketi vb. fiillerdir. Bunlar irâde dışı meydana gelen fiiller olup, bu fiillerin oluşumunda insan irâdesinin bir etkisi yoktur.²⁰⁴ İrâde dışı meydana gelen bu fiilleri tercih eden de yaratan da Allah olduğu için kişi bunlara sadece konu teşkil eder. Dolayısıyla bu fiillerin insana nispeti mecazidir.²⁰⁵ Bu tür fiillerde insan için herhangi bir sorumluluk da yoktur.

İhtiyarî fiiller ise yazı yazmak, kitap okumak ve oturup kalkmak gibi insanın kendi irâde, tercih ve isteğiyle yapmış olduğu fiillerdir. Örneğin; insan bir şişeyi kırdığı vakit şişe kırılıp parçalanır. Burada kırılma olayı zorunlu fiil olup, kırma işi ihtiyarî fiildir.²⁰⁶ İhtiyarî fiilleri insan irâde ettiği için o, burada sadece konu değil

²⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVIII, s. 425.

²⁰¹ “لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ” “Mü'minler mü'minleri bırakıp inkârcıları dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir ilişkisi kalmaz.” Âl-i İmrân, 3/28. Ayrıca bkz. Bakara, 2/24, 85, 224; Nisâ, 4/66, 114; Mâide, 5/67, 79; En'âm, 6/112, 137, 159; A'râf, 7/155; Yûnus, 10/ 106; Hûd, 11/87; Yûsuf, 12/89; Şuarâ, 26/19; Saff, 61/2.

²⁰² “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِبِكُمْ نَارًا وَقُوذًا لِلنَّاسِ وَالْحِجَارَةَ عَلَيْهَا مَلَكَةٌ غَلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا” “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.” Tahrîm, 66/6.

²⁰³ “اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُعِيْبِكُمْ ثُمَّ يُخَيِّبِكُمْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذَلِكَ مِنْ شَيْءٍ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ” “Allah sizi yaratan, sonra size rızık veren, sonra sizi öldürecek ve sonra dasizi diriltecek olandır. Allah'a koştuğunuz ortaklardan, bunlardan herhangi bir şeyi yapabilen var mı? O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.” Rûm, 30/40.

²⁰⁴ A. Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 152; Ramazan Biçer, *Akıl ve İrade Kapısı İmam Maturidi*, İstanbul, Erdem Yayınları, 2018, s. 94-95.

²⁰⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 83.

²⁰⁶ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 83; Biçer, *İmam Maturidi*, s. 95.

bizzat fiillerin gerçekleşmesinin sebebi olur. Bundan dolayı da bu çeşit fiiller, kişiyi sevap almaya hak kazandıran veya azap görmeye müstahak kılan fiiller olmaktadır.

1.1.4.3. İstîtâat

İstîtâat kelimesi Arapça'da boyun eğmek ve itaat etmek manalarına gelen “طاع” fiilinin istif'âl babından mastarı olup sözlükte “kudret, kuvvet, güç yetirmek, tâkat” anlamlarına gelmektedir.²⁰⁷

İstilahta ise bu kavram şöyle tarif edilir: “Allah'ın canlı varlıkta yarattığı bir haldir (araz, nitelik) ki, canlı varlıklar bu araz ile ihtiyarî fiillerini meydana getirir.”²⁰⁸ Diğer bir ifadeyle “canlı varlığın, şehvet ve gazap türünden arzularını yerine getirmek için organları harekete geçiren kuvvete istîtâat” denir.²⁰⁹ İstîtâatin zıddı ise acizliktir.²¹⁰ Sözlükte zayıf olmak manasına gelen acz kelimesi örfte ise bir fiili yapmaya güç yetirememeye anlamında kullanılmaktadır.²¹¹

İstîtâat kelimesi kudret, takat ve vüs'at kelimeleri ile yakın anlamlıdır.²¹² Her ne kadar bu kelimeler zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılırsa da aralarında anlam farklılıkları mevcuttur.²¹³

İsfahânî istîtâat kelimesini şöyle tarif etmektedir: “kendisi vesilesiyle bir eylemi yerine getirmenin mümkün hale geleceği bir şeyin var olmasıdır.”²¹⁴ Bununla birlikte İsfahânî İstîtâati, “insanın yapmak istediği şeylerin arasından, bir fiili gerçekleştirmesini mümkün kılacak olan anlamların adıdır” şeklinde de tanımlar ve bu anlamların dört tane olduğunu bildirir:

²⁰⁷ İsfahânî, **Müfredât**, s. 311; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: VIII, s. 220; Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 18; Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 182.

²⁰⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: VIII, s. 220; Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 18.

²⁰⁹ Gazzâlî, **İhyâ**, C: III, s. 15.

²¹⁰ Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, C: XI, s. 329; Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 183.

²¹¹ Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, C: VIII, s. 89.

²¹² Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 18; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, **et-Tebîrâtü'l-Edille**, thk. Muhammed Enver, Hamid İsa, 2 c., Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011, C: I, s. 90.

²¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “İstîtâat”, **DİA**, 2001, C: XXIII, s. 399.

²¹⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 312.

1. Eylemi yapacak kişiye ait özel bir yapı, 2. Fiili gerçekleştirme düşüncesi, 3. İnsanın etki edeceği bir madde, 4. Eğer eylem bir araçla gerçekleşiyorsa ona yarayan alet. Örneğin yazı yazmak isteyen bir kişinin bu dört şeye ihtiyacı vardır. Bunlardan birine ya da daha fazlasına sahip olmayan kişi istitâat sahibi değildir ve aciz olarak nitelendirilir.²¹⁵

Seyyid Şerif el-Cürcânî ise istitâat kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Canlı varlıkların eylemlerini, irâdeleriyle yapıp yapmamaya muktedir oldukları niteliklidir.” Ona göre istitâat tam manasıyla bir kudrettir ki, o bulunduğu fiilin meydana çıkması gerekir.²¹⁶ Bu anlamda istitâat, insan irâdesinin eyleme çevrilmesini ifade etmektedir. Şu halde istitâat, irâdenin eyleme dönüşmesini sağlayan bir sıfat olmaktadır.

İstitâat kavramı insan fiili ile yakından ilgilidir. İnsan, fiil sahibi bir varlık olduğuna göre bu fiili işleyebilecek bir gücünün de bulunması tabiidir. Çünkü fiilin var oluş şartı kudrettir (istitâat). Kudret olmadan da herhangi bir fiilin ortaya çıkması imkânsızdır.²¹⁷

Kur’an’da istitâat kavramı farklı âyetlerde fiil kalıbında kırk iki yerde geçmektedir.²¹⁸ Söz konusu kavram bu âyetlerin otuz altısında insanla,²¹⁹ beşinde Allah’ın dışında ilah edinilen şeylerle²²⁰ ilişkilendirilmiştir. Örnek olarak; “وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ نَضْرَكُمْ وَلَا أَنْفُسَهُمْ يُضْرَبُونَ” “O’nun dışında yalvarıp yakardıklarınız ise ne size yardım edebilirler, hatta ne de kendilerine yardımları dokunur.”²²¹ âyetinde Allah’ın dışında ilah edinilen putların, bir menfaati celb etme

²¹⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 312.

²¹⁶ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ’rîfât**, s. 18, 173.

²¹⁷ Yazıcıoğlu, “İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat”, **İslâmî Araştırmalar**, C: I, sy. I, 1986, s. 51.

²¹⁸ Bkz. Abdülbâkî, **el-Mu‘cemü’l-Müfehres**, s. 546-547.

²¹⁹ “لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ” “(Sadakalar) Kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir.” Bakara 2/ 273. Ayrıca bkz. Bakara 2/ 217; Âl-i İmrân, 3/97; Kehf 18/97; Enbiyâ, 21/40; Yâsîn, 36/67.

²²⁰ A’râf, 7/192, 197. Ayrıca bkz. Hûd, 11/20.

²²¹ A’râf, 7/197.

yahut bir zararı defetme konusunda kendilerine tapanlara yardımcı olamadıkları gibi, bizzat kendilerine de yardımcı olamayacakları bildirilmiştir.²²²

İstitâat kelimesi Kur'an'da tek bir âyette de Allah ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

*“Havârilere de, “Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?” diye sormuşlardı. O şöyle cevap verdi: “Eğer iman etmiş kimseler iseniz Allah’a saygılı olun”*²²³

Âyette Havârilere’in böyle bir soru sormaları, Hz. İsa’nın (a.s.) peygamberliği hakkında şüphe içerisinde olduklarını,²²⁴ sözlerinde samimi olsalar bile imanlarının henüz tahkik derecesine ulaşmadığını ve anlayışlarının henüz sağlamlaşmadığını da göstermektedir.²²⁵

İnsanla ilgili olan âyetler, insanın gücünün sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Nitekim bazı âyetlerde insanın Allah’ın emirlerini yerine getirebilme gücüne sahip kılındığına, bunu gerçekleştirebilmek için de gücünü harcaması gerektiğine değinilmiştir.²²⁶

İlgili âyetlerin bazılarında ise insanın, beşerî sınırların ötesindeki fiilleri yapabilecek gücünün bulunmadığına dikkat çekilmiştir. Örnek olarak bir âyette şöyle buyrulmuştur:

يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ

²²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XIII, s. 323; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhamed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî, 20 c., 2. bs., Kahire, Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964, C: VII, s. 341; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: III, s. 305.

²²³ Mâide, 5/112.

²²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XI, s. 223.

²²⁵ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, C: II, s. 149.

²²⁶ “وأعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل” *“Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın.”* Enfâl 8/60. Ayrıca bkz. Hûd, 11/88; Teğâbün, 64/16.

*“Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin sınırlarını aşıp öteye geçebilirsiniz haydi geçin! Ama (tarafımızdan verilmiş) bir güç olmadıkça geçemezsiniz.”*²²⁷

Âyet-i kerîmeyi bazıları, Allah’ın insanlara yönelik kıyamet gününde söyleyeceği bir ifade olduğunu belirtirken bazıları ise âyette kastedilen mananın “ölümden kaçabilirsiniz kaçın, ancak o sizi mutlaka yakalayacaktır” manası olduğunu söylemişlerdir. Bir başka yaklaşım ise âyetin, “Ey insanlar! Sizin göklerde ve yerde olanları bilmeye gücünüz yetmez, ancak Allah’tan bir açıklama ile bilebilirsiniz” manasında yorumlanması gerektiğine dair yaklaşımdır.²²⁸

Bu âyet-i kerîmeyle insanın gücünün ve yapabileceklerinin sınırlı olduğu dolayısıyla mutlak güç ve kudret sahibinin Allah olduğu, insanın ise gücünün ve kudretinin, Allah’ın bahşettiği miktarda olduğu vurgulanmıştır.

Netice olarak, İstîtâat kavramının anlamlarından ve kullanımlarından anlaşıldığına göre kelime, Allah hakkında kullanıldığında “âcizliğin olmayışı ve her şeye gücünün yetmesi”, insan için kullanıldığında ise “bir işi yapabilme gücü” anlamına gelmektedir.²²⁹

Görüldüğü üzere istitâat ile irâde kavramları birbirinden ayrılmaz iki unsurdur. İrâde olmayınca güç, tek başına bir fiilin oluşmasını sağlayamamaktadır. Fiilin meydana gelmesi için önce irâdenin, sonra da yapabilme gücünün, yani istitâatin olması gerekmektedir.

1.1.4.4. Kesb

Sözlükte “bir şeyi kazanmak, elde etmek, gerçekleştirmek, sağlamak, toplamak, temin etmek, rızık aramak, tasarruf etmek, mal biriktirmek ve isabet etmek”²³⁰ gibi manalara gelen kesb kavramı, irâde hürriyeti meselesinde ihtiyârî fiillerin meydana gelişinde insanın etkisini ifade etmektedir.²³¹ İstılahta ise bu

²²⁷ Rahmân, 55/33. Ayrıca bkz. Bakara, 2/217, 273; Nisâ, 4/169; Kehf, 18/97; Zâriyât, 51/45.

²²⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XXIII, s. 42.

²²⁹ Muhammed Yavuz, **Kader ve İhtiyâr**, s. 69.

²³⁰ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: XII, s. 87; Firûzâbâdi, **Kâmûs**, s. 167.

²³¹ Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 200.

kavram, “bir yararı elde etmeyi sağlayan veya bir zararı uzaklaştıran fiil”²³² şeklinde tarif edilmiştir.

İsfahânî kesbi, “servet kazanmak gibi güzel olan veya insana haz veren bir şeyin istenmesi” diye tarif etmektedir. Ona göre kesb kavramı bazen insana fayda sağlayacağı zannedildiği halde zararı dokunan fiiller için de kullanılabilir. ²³³ Ayrıca o, kişinin kendisinin ve başkasının yararına olan şeyleri kazanmak için çalışmasına kesb, yalnızca kendisine faydası olacak şeyleri kazanma çabasına ise iktisâb denildiğini belirtmektedir. ²³⁴

Kesb kavramı kelâm literatüründe “kulda bulunan hâdis kudretin etkisiyle meydana gelen şey” olarak tarif edilmiştir. Aynı zamanda, “kudretin bulunduğu yerde meydana gelen iş”²³⁵ şeklinde tarifi de mevcuttur.

Kur’an’da kesb kökünden türeyen altmış sekiz kelime bulunmaktadır. Bunların altmış ikisi kesb, diğerleri ise iktisâb kökünden türemiş kelimelerdir. ²³⁶ Kesb kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de, insanın kudreti ve irâdesiyle yaptığı iyi ya da kötü fiillere işaret etmek için kullanılmıştır. ²³⁷ Aynı zamanda Kur’an’da kişinin sorumluluğuna konu olan ve karşılığını göreceği ifade edilen her türlü inanç, düşünce ve faaliyetini belirtmesinin yanında ticaret ve iş hayatında elde ettiği maddi kazançlar için de kullanılmıştır. ²³⁸ Dâmegânî (v. 478/1085) kesb kelimesinin Kur’an’da “resmetmek”, ²³⁹ “mal biriktirmek”, ²⁴⁰ “çocuk”²⁴¹ ve “amel”²⁴² manalarında kullanıldığını belirtmiştir. ²⁴³

²³² Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ’rifât**, s. 174.

²³³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 433.

²³⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 433.

²³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, **DİA**, 2022, C: 25, s. 304.

²³⁶ Abdülbâkî, **el-Mu‘cemü’l-Müfehres**, s.767-768.

²³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, **DİA**, 2002, C: XXV, s. 304.

²³⁸ “تَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ” “Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden verin.” Bakara, 2/267. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/32; Tebbet, 111/2.

²³⁹ “فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ” “Elleriyle yazdıkları yüzünden vay haline onların! Ve yapıp ettikleri (resmettikleri) yüzünden vay haline onların!” Bakara, 2/79.

²⁴⁰ “تَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ” “Ey iman edenler! Kazanıp biriktirdiklerinizden iyilerinden verin.” Bakara, 2/267.

²⁴¹ “تَا أَعْنَى عَنْهُ مَالَهُ وَمَا كَسَبَ” “Ona ne mal fayda verdi ne de kazandığı (çocuk vb.) başka şeyler.” Tebbet, 111/2.

Sözlükte temin etmek, elde etmek, kazanmak vb. anlamlara gelen “kesb” lafzı Kur’an’da bazı âyetlerde gerçek anlamının dışında, yani mecazi anlamda da kullanılmıştır. Örneğin bir âyet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبَكُمْ

“Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz. Fakat kalplerinizin kastettiği yeminden sizi sorumlu tutar.”²⁴⁴

Bu âyet-i kerîmede kesb lafzı ile niyete ve kasta vurgu vardır.²⁴⁵ Kesb kelimesi, Kur’an’da genel olarak üç temel manada kullanılır:²⁴⁶

1- Kalbin akdi ve azmi, yani bir şeyi azmederek ve kastederek ona yönelmek manasındaki kullanımı. Bununla ilgili bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمِيمٍ وَعَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ

“Onlar yapıp ettikleri yüzünden felakete sürüklenmiş kimselerdir. İnkâr ettiklerinden dolayı onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır.”²⁴⁷

Görüldüğü kadarıyla bu âyetteki kesb kavramıyla kalbin azim ve kasıtlı bir şeye yönelmesi kastedilmektedir. Yani bilerek ve isteyerek dinlerini alaya alıp, oyun ve eğlence edinen, yani dünya hayatının aldattığı kimseler, kendi irâdeleriyle kazandıkları kötü ameller ve sahip oldukları kötü sıfatlar sebebiyle azabı hak etmişlerdir.²⁴⁸

2- Ticarete maddi kazanç elde etmek manasında kullanımı. Bununla ilgili bir âyette şöyle buyrulmuştur:

²⁴² “بَلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلكُمْ مَا كَسَبْتُمْ” “Onlar bir ümmetti geldi geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir.” Bakara, 2/134, 141.

²⁴³ ed-Dâmegâni, Ebu Abdulah Hüseyin b. Muhammed, **el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, 4. bs., thk. Abdülazîz Seyyidülehl, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983, s. 404.

²⁴⁴ Bakara, 2/225.

²⁴⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IV, s. 455; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: I, s. 224.

²⁴⁶ Şerafeddin Gölcük, **Bâkullânî ve İnsanım Fiilleri**, Ankara, TDV Yayınları, 1997, s. 188.

²⁴⁷ En'âm 6/70; kesb lafzının aynı manadaki kullanımları için bkz. Bakara, 2/134, 141, 281; Âl-i İmrân 3/25; Mâide, 5/89; Ra'd, 13/33; İbrâhîm, 14/51; Tûr, 52/21.

²⁴⁸ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: I, s. 513; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: III, s. 148.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ

“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin.”²⁴⁹

Bu âyetteki kesb kavramı ise maddi kazanç anlamındadır.²⁵⁰

3- Çabalamak, gayret göstermek ve amel etmek manasındaki kullanımı. Bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ

“Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararındır.”²⁵¹

Bu âyetteki kesb kavramı ile kastedilen ise ameldir.²⁵² Yani insanın yaptığı hayırlı amellerin faydası kendisine olduğu gibi, yaptığı kötü amellerinin zararı da yine kendisindedir.

Kur’an’da kesb kavramının geçtiği âyetlerde belirtildiğine göre herkesin kazandığı iyi işler lehine, kötü işler ise aleyhine olacaktır. İyi veya kötü bu amellerin karşılığı âhirette eksiksiz verilecek, kimseye haksızlık edilmeyecektir. Kişilere, iyi ve faydalı işlerinin karşılığında mükâfat, kötü ve zararlı işlerinin karşılığında da ceza verilecektir. Onlara kazandıkları mallar ve servetler değil, yapılan iyi ve faydalı işler yarar sağlayacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, “irâde hürriyeti” meselesinde üzerinde çokça durulan “kesb” kavramı, Kur’an’da insan ile eylemleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymak üzere kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Fiillerinin ortaya çıkışında insanın gücü ve kudretinin ifadesi olan kesb kelimesi, irâde hürriyeti meselesinin çözümünde ve anlaşılmasında önemli bir yer tutmaktadır.

²⁴⁹ Bakara, 2/267.

²⁵⁰ Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’ân**, C: II, s. 185; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, 30 c., Tunus, Dâru’t-Tûnisîyye, 1984, C: III, s. 56.

²⁵¹ Bakara, 2/286. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/161; En’âm, 6/129; A’râf, 7/39.

²⁵² Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: VI, s. 131.

1.1.4.5. Azim

İrâde ile yakından alakalı kavramlardan olan azim kelimesi, sözlükte “irâde, kasıt, ısrar, sabır ve kesin karar” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵³ İrâdenin eyleme yönelmesini ifade eden azim kelimesi, “kalbin bir şeye kesin karar vermesi”,²⁵⁴ “tereddüt ettikten sonra irâdenin kesin karar kılıp bir işe meyiletmesi”²⁵⁵ ve “o işte ciddiyetle ve sabırla çalışması”²⁵⁶ anlamlarına gelir.

Tehânevî'ye göre azm kelimesi, “şehvet, fikir gibi çeşitli etkenlerden hâsıl olan tereddüt” ve “nefsin dürtüklemelerinden sonra irâdenin kesinlik kazanması”dır.²⁵⁷ İsfahânî ise azm kelimesini, “kalbin bir işi yapmaya kilitlenmesi ve düğümlenmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre azimet bir sakınmadır ve sanki kişi azmedince, bu azmiyle şeytanın kendi üzerindeki irâdesini gerçekleştirmekten alıkoymak üzere onu düğümlemiş olmaktadır.²⁵⁸

Bu tariflerden anlaşıldığına göre azim, herhangi bir konuda nefsin isteklerine boyun eğmeksizin irâdede ciddiyetle kararlılık gösterip, sabır ve sebat ile sonuca ulaşınca kadar yola devam etmektir.

Azim kelimesi daha çok kelâm ve ahlâk kitaplarında geçen bir terimdir. Bu kaynaklarda yapılan açıklamalardan da anlaşıldığına göre bir işin yapılmasından önceki psikolojik arzu ve eğilimlerin doğurduğu kararsızlıktan ve düşünüp taşınma safhasından sonra o işi şu veya bu şekilde yapmak ya da yapmamak yönünde bir tercih ve karara ulaşılabilirse bundan azim doğar. Eğer bir tercihe ve karara ulaşamazsa bundan da tereddüt ve şaşkınlık hali doğar. Şu durumda azim tereddüdün zıddıdır denilebilir.²⁵⁹

²⁵³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 337; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: IX, s. 192-193; Topaloğlu, Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 41.

²⁵⁴ Râzî, **Mefâihü'l-Gayb**, C: VI, s. 429.

²⁵⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 150.

²⁵⁶ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: IX, s. 193.

²⁵⁷ Tehânevî, **Keşşâf**, C: III, s. 29-30.

²⁵⁸ İsfahânî, **Müfredât**, s. 337.

²⁵⁹ Çağrıçı, “Azim”, **İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, C: I, s. 193.

Azim kavramı Kur'an'da dokuz âyette geçmektedir.²⁶⁰ Bu âyetlerin beşinde “iyilikte sebat ve kararlılık”²⁶¹, diğer dördünde ise “kesin karar vermek”²⁶² anlamında kullanılmıştır. Örneğin bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

يَا بَنِي آدَمِ الصَّلُوا وَأَمُرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَضْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

“Yavrucuğum namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar kararlılık gerektiren işlerdendir.”²⁶³

Bu âyet-i kerîmede geçen azim kelimesinde, kesinlik ve titizlik anlamları söz konusudur.²⁶⁴ Zira hoşlanılmayan şeylere karşı sabırlı olmak imanın hakikatindedir. Aynı zamanda namaz kılmak, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker gibi hayırlı ve iyi işler, üzerinde kararlılıkla ve titizlikle durulması gereken şeylerdir.²⁶⁵

Başka bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ

“Azim ve kararlılık sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret, onlar için acele etme.”²⁶⁶

Allah Teâlâ bu âyette Hz. Peygamber (s.a.v.)'e hitaben, azim sahibi peygamberler gibi başına gelen eziyet, işkence ve sıkıntılara karşı sabredip kararlılıkla vazifesini yerine getirmesini istemektedir.²⁶⁷ Bu doğrultuda âyette geçen azim kelimesi, gayretli, sebatkâr ve kararlı olmak anlamlarında kullanılmıştır.

O halde diyebiliriz ki, din uğruna bütün peygamberler ciddiyetle ve kararlılıkla çalışmış, bu uğurda irâde ve azimleriyle büyük sıkıntı ve eziyetlere göğüs germişler ve nihayetinde sabırla başarıya ulaşmışlardır. Dolayısıyla iyiye, doğruya,

²⁶⁰ Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, s. 586.

²⁶¹ “وَلَمَنْ صَبَرَ وَعَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ” “Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu güçlü irâde gerektiren işlerdendir.” Şûrâ, 42/43; ilgili diğer kullanımlar için ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/186; Tâhâ, 20/115; Lokmân, 31/17; Ahkâf, 46/35.

²⁶² “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلُوّ صَدَقُوا اللَّهُ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ” “Güzel olan itaattir, makbul sözdür. Durum (savaş emri) kesinlik kazanınca allah'a karşı sadakat göstereleirdi, onlar için hayırlı olacaktı.” Muhammed, 47/21. Ayrıca bkz. Bakara, 2/227, 235; Âl-i İmrân, 3/159.

²⁶³ Lokmân, 31/17.

²⁶⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XX, s. 142.

²⁶⁵ Kurtubî, **el-Câmi'**, C: XIV, s. 69; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXI, s. 166.

²⁶⁶ Ahkâf, 46/35.

²⁶⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XXII, s. 145; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXVI, s. 67.

güzele ve hakikate yönelik kararlı bir irâde ortaya koyup sabır ve metanet göstererek gayret etmek, Kur'an'a göre azimli bir eylem olarak kabul edilmektedir.

Başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

فَاغْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*“Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”*²⁶⁸

Bu âyet-i kerîmede azim kelimesi, bir konuda “kesin karar vermek”²⁶⁹ anlamında kullanılmıştır.

Mâtürîdî'ye göre âyetin anlamı şu şekildedir:

*“Sakin kendi nefesine ve başkasında güvenme, kesin karar verdiğin zaman sadece Allah'a güven ve işini O'na havale et, yani istişare edip iş hükme bağlanınca doğru ile yanlış belli olunca işine devam et.”*²⁷⁰

Başka bir âyette ise şöyle buyrulmaktadır:

وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

*“Boşanmaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir ve bilir.”*²⁷¹

Bu âyette de azim kelimesi fiil şekliyle gelmiş ve “kesin karar vermek”²⁷² anlamında kullanılmıştır. Karısını boşamaya, onu terk etmeye ve zarar vermeye kesin kararlı olan kişi mutlaka gizli bir şekilde kendi kendine konuşur ya da mırıldanır. Bu konuşmayı işiten ise sadece Allah'tır.²⁷³

²⁶⁸ Âl-i imrân, 3/159.

²⁶⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: VII, s. 346; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: I, s. 306; Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, C: II, s. 124.

²⁷⁰ Mâtürîdî, **Te'vilâtü'l-Kur'ân**, C: II, s. 459.

²⁷¹ Bakara, 2/227.

²⁷² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IV, s. 477; Râzî, **Mefâihü'l-Gayb**, C: VI, s. 429; Kurtubî, **el-Câmi'**, C: III, s. 110-111; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, 9 c., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C: I, s. 454.

²⁷³ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: I, s. 438.

Hadislerde de azim kelimesi ve bundan türetilmiş fiiller ve isimler “kararlılık, sabır, niyet, hayırlı iş, farz” gibi manalarda kullanılmıştır.²⁷⁴

1.1.4.6. Hidâyet

“Dünya ve âhiret mutluluğunu getirecek yolu gösterme”²⁷⁵ şeklinde tarif edilen hidâyet kelimesi sözlükte, “doğru yolu bulmak ve doğru yolu göstermek.” manasında mastar, “kılavuzluk ve doğru yol” anlamında isim olarak kullanılır.²⁷⁶ Bu anlamlarının yanı sıra hidâyet kavramı, “bir kimseye nazikçe yol göstermek, doğru yolu, doğru yönü ya da doğru istikameti bulmasına ve takip etmesine aracı olmak”²⁷⁷ anlamlarında da kullanılmaktadır.

İrşad ve delalet kelimeleri de hidayet manasında kullanılan kelimelerdendir. İrşad eden kişiye “mürşid”, delalet edene yol gösterene ise “kılavuz” veya “delil” denilir. “Hâdî” ise doğru yolu gösteren, hidayet eden delil ve kılavuzdur. Hidayete erip doğru yolu bulmuş kimseye ise “mühtedi” ve “mehdi” denir.²⁷⁸

Hidayet kelimesinden türeyen hâdî kelimesi ilk defa Kur’an tarafından kullanılan bir kelime değildir. Cahiliyye döneminde yolları iyi bilen ve insanları istedikleri yerlere götüren kimseler için de kullanılmıştır. Lakin Cahiliyye’de yolun maddi yönü kastedilirken Kur’an’da manevî, mecazi yönü üzerinde durulmuştur. Cahiliyye’de insanların çölün durumunu anlatırken “her an insanı avlayıp yutmaya hazır bir canavar” diye tasvir etmeleri, buradan hareketle de “hüdâ” ve “yol” kavramlarından faydalanmaları bunun göstergesidir.²⁷⁹ İslâm dünyasında ise “hâdî” ismi, hidayet verici ve yol gösterici anlamında Allah’ın isimlerinden birisi olarak kullanılmıştır. Nitekim “وَكُنْفَىٰ بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا” “Yol gösterici ve yardımcı olarak

²⁷⁴ Arent Jan Wensinck, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Hadîsi’n-Nebevî: Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, c. 7, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1986, C: IV, s. 208-209.

²⁷⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, s. 139.

²⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, C: XV, s. 59.

²⁷⁷ İsfahâni, *Müfredât*, s. 516.

²⁷⁸ İsfahâni, *Müfredât*, s. 516; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, C: XV, s. 59-60.

²⁷⁹ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Allah-İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara, AÜİF Yayınları, 1975, s. 137.

Rabbin yeter.”²⁸⁰ âyet-i kerîmesiyle gerçek manada hâdînin Allah olduğu bildirilmiştir.

Terim olarak ise hidâyet kavramı, Allah Teâlâ'nın kullarına hem doğru istikâmeti göstermesi ve beyan etmesi hem de onların hür irâdeleriyle yaptıkları tercihe göre hidâyet bulmaları ve doğru yola girmeleri fiilini yaratması demektir.²⁸¹ Bu doğrultuda hidâyet kavramı “yaratma” anlamında Allah'a izafe edilirken, “doğru yolu bulup o yola girme” anlamında kullara izafe edilmektedir.

Ayrıca hidâyet kelimesi iyiye, doğruya ve istikâmete vesile olma ve hidâyete çağırma anlamında Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kur'an hakkında da kullanılır.²⁸²

Kur'an'da “hidâyet” kelimesi yer almamakla birlikte çeşitli fiil ve sîgalarının yanı sıra hâdî, hüdâ ve mühtedî gibi isimlerle birlikte üç yüzden fazla yerde geçmektedir.²⁸³ Bu âyetlerde beyan,²⁸⁴ İslâm dini,²⁸⁵ yol işaretleri,²⁸⁶ iman,²⁸⁷ irşad,²⁸⁸ ilahî kitaplar ve peygamberler²⁸⁹ gibi anlamlarda kullanılan hidâyet kelimesi, bunların büyük çoğunluğunda Allah'a izafe edilmektedir.²⁹⁰ Hüdâ kelimesi Kur'an'da seksen beş yerde tekrarlanmakta, ayrıca fiil kalıplarında ve “hâdî” ismiyle

²⁸⁰ Furkan, 25/31.

²⁸¹ Kılavuz, “Kur'an ve Sünnet Bağlamında Kader Meselesi”, **İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Mes'elesi**, ed. İlyas Çelebi, 2. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 215. Bu eser bundan sonraki kaynak göstermelerde “Kader Mes'elesi” olarak yazılacaktır.

²⁸² “Gerçekten bu Kur'an en doğru yola götürür.” İsrâ, 17/9. Ayrıca bkz. Şûrâ, 42/52.

²⁸³ Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfrehes**, s. 900-905.

²⁸⁴ “Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama körlüğü, doğru yolu görmeye tercih ettiler” Fussilet, 41/17. Ayrıca bkz. Bakara, 2/5; Tevbe, 9/115.

²⁸⁵ “Sen dinlerine uymadıkça, ne Yahudiler ne de Hıristiyanlar asla senden razı olmazlar. De ki: “Allah'ın yolu asıl doğru yoldur.” Bakara, 2/120. Ayrıca bkz. Âl-i imrân, 3/73; Hac, 22/67.

²⁸⁶ “O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Gerçekten biz, bilen bir toplum için âyetleri birer birer açıkladık.” En'âm, 6/97.

²⁸⁷ “Doğru yolu bulanlara gelince, Allah onların bu yolda devam etmelerini sağlar.” Muhammed, 47/17; Meryem, 19/76.

²⁸⁸ “İzâ ra nâra fâqal lâhile amkûna lîbi Ânseth nâra l'elîi Atîküm minha Bqâbis au Ajd' alî nâra Hûdî” “Hani o bir ateş görmüş ve ailesine şöyle demişti: “Siz bekleyin, (şu uzakta) bir ateş bulunduğunu fark ettim; belki ondan size bir kor parçası getiririm veya ateşin başında bir kılavuz bulurum.” Tâhâ, 20/10.

²⁸⁹ “İn Yitûn'ün İla'zân'ün vema t'fûyü al'ân'ûs'ün v'alf'd' t'câ'uhum min r'ibihim al'hûdî” “Onlar yalnız zanna ve nefislerinin arzusuna tâi oluyordular. Andolsun ki kendilerine, Rableri katından yol gösterici gelmiştir.” Necm, 53/23. Ayrıca bkz. Bakara, 2/38; Tâhâ 20/123.

²⁹⁰ Ramazan Altıntaş, **Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003, s. 61-69.

de sıkça kullanılmaktadır. Otuz küsur âyette geçen ihtidâ lafzı “kulun kendi irâdesiyle her zaman hidâyeti talep etmesi, araştırması, bundan vazgeçmemesi ve hiçbir zaman hidâyet yolunda gidenlerden ayrılmaması”²⁹¹ anlamında kullanılmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman hüdâ lafzının Kur’an’da on yedi manada kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre bu manalar; “İslâm dini”, “beyan”, “iman”, “davetçi”, “kitaplar ve resûller”, “ma‘rifet”, “doğruluk”, “Hz. Muhammed’in (s.a.v.) durumu”, “Kur’an”, “Tevrat”, “istircâ”, “delil koyamama”, “tevhid”, “sünnet”, “ıslah”, “ilham” ve “tövbe” manalarıdır.²⁹² İbnü’l-Cevzî (v. 597/1201) ise kelimenin yirmi dört manada kullanıldığını ifade etmiş ve bu manaların dışında “irşâd”, “dua”, “sevap”, “zikir” vb. anlamları zikretmiştir.²⁹³

Râgıb el-İsfahânî, Kur’an’da bulunan bütün hidâyet kavramlarını, içinde buldukları âyetlerin genel anlamları çerçevesinde gruplandırmıştır. Bu doğrultuda o, Allah’ın insanlara olan hidâyetini dört safhada değerlendirmiştir.²⁹⁴

1. Her mükellefe lutfettiği akıl kabiliyetiyle hayatını sürdürmesini sağlayan zarûri bilgiler. **2.** Peygamberler yoluyla yaptığı davet. **3.** Hidâyeti benimseyenlere lutfettiği başarı. **4.** Hak kazananları âhirette cennetle mükâfatlandırmak.

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَأَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ

“*Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu beyan ettik ama körlüğü, doğru yolu görmeye tercih ettiler.*”²⁹⁵

Bu âyette geçen “hüdâ” lafzı, “beyan”²⁹⁶ anlamında kullanılmıştır. Delillerin getirilmesi ve resullerin gönderilmesiyle hak yol onlara (Semûd Kavmi) beyan

²⁹¹ Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 139.

²⁹² Mukâtil b. Süleyman, **el-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-‘Azîm**, Bağdat, Mektebetü’r-Rüşd, 2011, s. 19-25.

²⁹³ İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevâzir fi ‘İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâir**, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1984, s. 626-630.

²⁹⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 516.

²⁹⁵ Fussilet, 41/17.

²⁹⁶ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: XXI, s. 448; İbn Kesîr, **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm**, C: VII, s. 155; Âlûsî, **Rûhu’l-Me‘ânî**, C: XII, s. 365.

edilmiştir.²⁹⁷ Ancak onlar körlüğü hidâyete, yani sapkın yola girmeyi, aklîselim yoluna girmeye tercih etmişlerdir.²⁹⁸

Başka bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَنْ نَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودَ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ

“Sen onların dinine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da senden asla memnun kalmayacaklardır. De ki: “Asıl doğru yol ancak Allah’ın yoludur (İslâm).”²⁹⁹

Hüdâ kelimesi bu âyet-i kerîmede ise, “İslâm dini”³⁰⁰ anlamında kullanılmıştır. Ebüssuûd, bu âyetin tefsirinde şunları söylemiştir:

“Hakikatte Allah’ın hidâyeti İslâm’dır. Gerçek hidâyet odur, hidâyet ancak ona denir ve ona tesmiye edilir. Zira İslâm ötesinde hidâyet yoktur.³⁰¹

Bir başka âyette ise Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدَىٰ فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Onlara şöyle dedik: “Oradan hepiniz inin. Benden size muhakkak bir peygamber gelecektir.” Kim benim gönderdiğim peygambere uyarırsa artık onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir.”³⁰²

Bu âyette ise hüdâ kelimesi, “peygamber”³⁰³ anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte buradaki hidâyetten maksat, Allah’ın göndereceği emirler ve göstereceği doğru yollardır. Buradaki hitap Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın şahsında bütün kullardır. Buna göre kim Allah’ın beyan ettiği emirlere uyar, yasaklardan

²⁹⁷ Beyzâvî, **Envârü’t-Tenzîl**, C: V, s. 69; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, C: XXIV, s. 262.

²⁹⁸ Vehbe Zühaylî, **et-Tefsîrü’l-Münîr fi’l-Akîde ve’s-Şeria’ ve’l-Menhec**, 30 c., Beyrut, Dâru’l-Fikri’l-Mu’asır, 1991, C: XXIV, s. 205.

²⁹⁹ Bakara, 2/120.

³⁰⁰ Beyzâvî, **Envârü’t-Tenzîl**, C: I, s. 103; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, C: I, s. 125.

³⁰¹ Ebüssuûd, **İrşâd**, C: VIII, s. 9.

³⁰² Bakara, 2/38.

³⁰³ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: I, s. 549.

kaçınır ve gösterdiği doğru yoldan gidecek olursa âhiret azabı hususunda endişe etmesine gerek yoktur.³⁰⁴

Hidayet kelimesi olumlu mana içeren bir kelime olmasına rağmen Kur'an'da olumsuz anlamdaki kullanımı da mevcuttur. Buna örnek olarak “فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطٍ” “Hepsini cehennem yoluna sürün! (hidayet edin)”³⁰⁵ âyeti örnek gösterilebilir. Ancak burada kullanılan hidayet lafzı hem alay eden kimselere yönelik onlarla aynı şekilde alay etme mahiyetinde hem de hidayeti kabul etmeyenlere karşı tehditkâr ve sert bir üslupla kınama mahiyetinde kullanılmıştır.³⁰⁶ Nitekim “فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ” “Onları elem veren bir azapla müjdele.”³⁰⁷ âyetindeki “müjde” kelimesinin kullanımını da bu şekildedir.

Görüldüğü üzere, temelde “doğru yol” anlamına gelen hidâyet kelimesi, yukarıdaki âyetlerde olduğu gibi Kur'an'da farklı anlamlarda da kullanılmıştır.

1.1.4.7. Dalâlet

Sözlükte “gizlemek, kaybolmak, telef olmak, şaşırarak ve yanılmak”³⁰⁸ manalarına gelen dalâlet ya da “ضَلَالٌ/dalâl” kavramının asıl anlamı “kasten ya da yanılarak, az veya çok miktarda “açık, belli ve doğru olan bir yoldan her türlü ayrılışa” denilmektedir.³⁰⁹ Dolayısıyla doğru yoldan sapmak manasına gelen “dalâl” lafzı, bu anlamıyla hidâyet sözcüğünün zıddıdır.³¹⁰

Bu temel manadan hareketle genellikle “hedefe götüren yolu bulamamak ve istenen sonuca götürmeyen bir yol” şeklinde tarif edilen dalâlet kelimesi daha çok “dinî yoldan sapmak” anlamında kullanılmaktadır.³¹¹ Dolayısıyla dalâlet kelimesi

³⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: I, s. 550.

³⁰⁵ *Sâffât*, 37/23. Ayrıca bkz. *Hac*, 24/4.

³⁰⁶ *İsfahânî, Müfredât*, s. 516; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, C: I, s. 123.

³⁰⁷ *Tevbe*, 9/34.

³⁰⁸ *İsfahânî, Müfredât*, s. 300.

³⁰⁹ *İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab*, C: VIII, s. 78; *İsfahânî, Müfredât*, s. 300.

³¹⁰ *İsfahânî, Müfredât*, s. 300.

³¹¹ Ömer Faruk Harman, “Dalâlet”, *DİA*, 1993, C: VIII, s. 427.

dinden sapmayı ifade ederken “ضَلَّالٌ/dalâl” kelimesi daha çok, akıl ve sözdeki sapmayı ifade eder. Aynı kökten gelen “اضْطَلَّ/ıdlâl” kelimesi “dalâlete düşürmek ve azdırmak”, “مُضِلٌّ/mudill” kelimesi “saptıran, dalâlete düşüren” ve “ضَالٌّ/dâll” kelimesi de “dalâlete düşen ve yoldan sapan” anlamlarına gelmektedir.³¹²

Dalâlet kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de türevleriyle birlikte iki yüz on sekiz defa geçmektedir.³¹³ Çoğu âyette küfür ve inkârı kapsayan sapıklık anlamlarında kullanılan bu kavram, iman karşıtlığını ve inkârcıların hidâyet karşısındaki durumlarını ifade etme hususunda önemli bir Kur’an kavramıdır. Kur’an’da gerçek manasında kullanılmasının yanında, gerçek manasının daha hafif ifadeleri olan, unutmak, yanılmak, azgınlık yapmak, bilgisiz olmak ve hüsrana uğramak gibi anlamlarda kullanımı da mevcuttur.³¹⁴

Kur’an’da dalâlet kavramının geçtiği âyetlerden anlaşıldığına göre Allah’ı, peygamberlerini, meleklerini, kitaplarını ve âhiret gününü inkâr etmek,³¹⁵ Allah’a ortak koşmak,³¹⁶ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in davetine uymamak,³¹⁷ âhirete inanmamak,³¹⁸ Allah’ın ve peygamberlerinin emirlerine karşı gelmek,³¹⁹ Allah’ın

³¹² İsfahânî, *Müfredât*, s. 301-302; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, C: VIII, s. 78-79.

³¹³ Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Müfehres*, s. 535-538.

³¹⁴ Cihat Tunç, “Dalâlet”, *DİA*, 1993, C: VIII, s. 428.

³¹⁵ “وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا” *“Allah’ı meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapmıştır.”* Nisâ, 4/136.

³¹⁶ “إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا” *“Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, bundan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan büsbütün sapmıştır.”* Nisâ, 4/116. Ayrıca bkz. Lokmân, 31/11.

³¹⁷ “وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِ أَوْلِيَاءٍ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” *“Allah’ın davetçisine kulak vermeyenler yeryüzünde O’nu aciz bırakamayacak, O’na karşı bir yar ve yardımcı da bulamayacaklardır; bunlar apaçık bir sapkınlık içindedirler.”* Ahkâf, 46/32. Ayrıca bkz. Furkân, 25/41-42.

³¹⁸ “أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ” *“Allah hakkında ‘yalan mı uyduruyor, yoksa aklını mı yitirmiş bu?’ dediler. Bilakis! Asıl âhirete inanmayanlar azaptadırlar ve tam bir sapkınlık içindedirler.”* Sebe’, 34/8.

³¹⁹ “وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا” *“Bir mü’min erkek veya bir mü’min kadının, Allah ve resülü bir emir ve hüküm verdiklerinde artık onların, başka tercih hakları olamaz. Allah’ın ve resülünün emrine isyan edenler (itaat etmeyenler) doğru yoldan açıkça sapmışlardır.”* Ahzâb, 33/36.

helal kıldığını haram saymak³²⁰ ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmek³²¹ dalâlet olarak görülmüştür.

İbnü'l-Cevzî dalâletin Kur'an'da "sapıklığına hükmetmek", "batıl olmak", "şakîlik", "zarar", "hata", "unutma", "helâk", "cahillik" ve "hidayetin zıddı" manası olmak üzere toplamda on manada kullanıldığını belirtmiştir.³²² Dâmegânî de kelimenin Kur'an'da söz konusu bu manalardan sekiz tanesiyle ilgili kullanıldığını söylemiştir.³²³

Kur'an âyetleri incelendiğinde dalâlet kelimesinin, biri sapma diğeri de saptırma olmak üzere iki temel mana etrafında kullanıldığı görülmektedir. Allah'a, meleklerle ve kitaplara inanmamak, zulüm yapmak ve Allah'a şirk koşmak gibi davranışlar sapma olarak ifade edilmiştir. Saptırma anlamına gelince Kur'an, bu ifadeyi kişinin kendi kendisini saptırması ve Allah'ın kullarını saptırması olmak üzere iki anlamda kullanmıştır. Kişinin kendi kendini saptırmasına örnek olarak; "وَمَنْ يَبْدُلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ" "*Kim imanı küfre değiştirirse, şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.*"³²⁴ âyeti gösterilebilir. Zira Bu âyetin manası şöyledir: "Kim Allah'ı ve âyetlerini inkâr etmeyi, Allah'a ve âyetlerine iman etmekle değiştirecek olursa şüphesiz ki o kimse doğru yoldan sapmış ve kendisini helâka sürüklemiş olur."³²⁵

Allah'ın kullarını saptırdığı anlamına gelen âyet-i kerîmelere ise Bakara sûresindeki, "وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ" "*İnkâr edenler ise, "Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?" derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir;*

³²⁰ "قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَبِينَ" "*Bilgisizlikleri yüzünden beynsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızkı, Allah'a iftira ederek (kadınlara) yasaklayanlar muhakkak ki ziyana uğramışlardır; bunlar yoldan sapmışlardır, doğruyu bulacak durumda değillerdir.*" En'âm, 6/140.

³²¹ "قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ" "*Haktan sapmış olanlardan başka kim rabbimin rahmetinden ümit keser! dedi.*" Hicr, 15/56.

³²² İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetu'l-A'yüni'n-Nevâzir*, s. 407-409.

³²³ Dâmegânî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, s. 292.

³²⁴ Bakara, 2/108.

³²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: II, s. 497.

onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.”³²⁶ âyeti ile En‘âm sûresindeki, “فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا” “Allah, kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse, göğze çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.”³²⁷ âyet-i kerîmesi örnek olarak verilebilir.

Bu gibi âyetlerde Allah Teâlâ, kendi inat ve inkârları yüzünden saptırdığı (sapıklıklarıyla baş başa bıraktığı) kimselerin kalbini dar ve sıkıntılı kılar, artık iman nuru o kalbe girmez, öğütler de ona fayda etmez.³²⁸

Âyet-i kerîmede geçen “وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ” “Kimi de saptırmak isterse” ifadesinde bahsedilen, yaptığı amellerle ve şirkle fitratı bozulan, kibir ve haset adilikleriyle nefsi kirlendiği için İslâm’ı kabul yeteneğini kaybeden inkârcı kişiliktir. Çünkü kibir ve haset, kendileriyle kirlenen kişiyi, davet edildiği şey üzerine düşünmekten ve o konuda hak ile batılı ayırma arzusundan alıkoyar.³²⁹

Allah Teâlâ’nın kullarına, gerçekleri görmeleri ve bilmeleri için verdiği alet ve araçlara, gönderdiği kitaplara ve peygamberlere rağmen inkârcılar, düşünme ve irâde denilen yeteneklerini inkâr yönünde işletmiş, onu tercih etmişler ve ilâhî yardımdan yararlanmamışlardır. Aynı bilgiler, kimilerinin imanı tercih etmelerine yardımcı olurken kimilerinin de sapmalarına sebep olmuştur. Çünkü iman veya inkâr, hayır veya şer, hidâyet veya sapmadan birini seçen bizzat insanın kendisidir. İnsanın seçimini yaratan ise tek yaratıcı olan Allah’tır. Fiil fâile (özne) bu şekilde bağlanır ve “...saptı, saptırdı, hidâyete erdi, hidâyete erdirdi” denir. Allah’ın hidâyet ve yardımının, fitratı bozulmamış insanı doğru yola ileteceği, hidâyete erdireceği, sapanların ise kendi irâdeleriyle imanı değil inkârı seçtikleri için saptıkları, ilgili âyetlerde anlatılmıştır.³³⁰

³²⁶ Bakara, 2/26.

³²⁷ En‘âm, 6/125.

³²⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XII, s. 108.

³²⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, C: VIII, s. 37.

³³⁰ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*, 5 c., Ankara, DİB Yayınları, 2007, C: I, s. 93.

O halde âyetlerde geçen “Allah’ın saptırması” ifadesi Allah’ın, insanların fiillerini onların istek ve irâdeleri doğrultusunda yaratması olarak anlaşılmalıdır. Yani Allah, fâsıkları doğru yolda iken yoldan çıkarıp yanlış yola sokmuyor, onları şaşırtmıyor. Aksine onları peygamberler aracılığıyla doğru yola çağırıldığı halde onlar girdikleri yanlış yolda devam ediyorlar. İşte Allah yoldan çıkmış olup da çağrıldıkları halde doğru yola gelmeyen o insanları kendi girdikleri o sapık yollarında bırakmaktadır. Buna göre Kur’an’da Allah’ın saptırması, zaten sapık olan insanları kendi hallerine bırakmasıdır. Yoksa mahsus doğru yoldan çıkarıp sapık yola düşürmek değildir.³³¹

Netice olarak, Yüce Allah insanı doğru ve yanlış idrak edebilecek güç ve kabiliyette yaratmıştır. Bu sebeple hidâyet ve dalâlet, insanın kendi hür irâdesi ile ilgili tercihinin sonucudur. İnsanın lehine ve aleyhine olan hususlar Allah tarafından vahiyle açıklanmıştır. Bu nedenle insanın imanı tercih etmesinin kendi lehine, inkârı tercih etmesinin ise aleyhine olacağı pek çok âyette bildirilmiştir. İnsan irâde ve tercih sahibi olduğu için doğal olarak her iki durumda da sorumluluk kendisine ait olmaktadır. Bu sebeple hidâyetten ya da dalâletten herhangi birisinin tercih ve kabul edilmesi hususunda insanın üzerinde herhangi baskı ve zorlama olmaması da yine âyetlerin çokça vurguladığı bir husustur.

1.1.4.8. Kazâ ve Kader

Tarih boyunca insanoğlunun kafasını meşgul eden meselelerden birisi, şüphesiz ki insanın yaratıcısı karşısında özgür olup olmadığı, daha açık bir ifadeyle insan yaratılmadan çok önce kendisi için bir kaderin çizilip çizilmediği meselesidir.³³² Dinî ilimlerin de önemli problemlerinden birisi olan kazâ ve kader meselesi, gerek farklı din mensupları arasında gerekse de farklı felsefe ekolleri arasında öteden beri tartışıla gelmiştir. Ancak eninde sonunda anlaşılmıştır ki bu

³³¹ Ateş, **Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri**, C: I, s. 123.

³³² Orhan Aktepe, “Kazâ-Kader’in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C: X, sy. 2, 2012, s. 70.

meselenin içeriğini hakkıyla anlamak, insanlığın zihinsel gücünün sınırlarını aşmaktadır.³³³

Kazâ ve Kader konusu Allah'ın kemâl ifade eden ve kendisiyle nitelenmesi zorunlu olan subûtî sıfatlarıyla ilgili ve onun devamı mahiyetinde olan bir konudur. İnsanın hür olup olmadığı, dolayısıyla insana gerçek anlamda eylem ve davranışın nispet edilip edilemeyeceği, hür ise bu hürriyetinin dayanağının ne olduğu, zaman içerisinde yapmış olduğu eylemlerin ezeli ilim, irâde ve takdirle şekillenen kaderde nasıl ve ne şekilde yer aldığı gibi sorular, tarihten günümüze filozofları, din adamlarını, düşünür ve bilge kişileri ve halkı meşgul etmiştir. Bu konuyu çözmek ve tatmin edici açıklamalar getirmek için pek çok çaba sarf edilmiş ve edilmeye devam etmektedir.³³⁴

a. Kazâ

Kazâ kelimesi sözlükte “bildirmek, hüküm, emir, fiil, infaz, yargı, yaratmak, haber vermek, ameli sağlam yapmak, te'yit etmek, ulaştırmak, ölmek, takdir etmek ve ihtiyacı gidermek”³³⁵ gibi farklı manaları ihtiva etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı manalarda kullanılan kazâ kelimesi, bazı âyetlerde Allah ile bazılarında da insanla ilişkili olarak kullanılmıştır.³³⁶ Kazâ-Allah münasebetinden bahseden âyetlerde kazâ kelimesi, Allah'ın eşyayı yaratması ve icat etmesinin yanında bildirmek, haber vermek, yerine getirmek, bitirmek, tamamlamak, dilemek, emretmek ve hüküm vermek manalarında kullanılmıştır.³³⁷

İbnü'l-Cevzî kaza kelimesinin Kur'an'da “hüküm”, vasiyet”, “ölüm”, “fasıl”, “yaratmak”, “fiil”, “emir”, “haber”, “azabın zorunlu oluşu”, “cehennem kapılarının kapatılması” gibi farklı manalarda kullanıldığını belirtmiştir.³³⁸

³³³ Ömer Nasuhi Bilmen, **Açıklamalı İlm-i Kelâm Dersleri**, Sad. Salih Sabri Yavuz, Faruk Sancar, 3. bs., İstanbul, Semerkand Yayınları, 2018, s. 304.

³³⁴ Kılavuz, “Kur'an ve Sünnet Bağlamında Kader Meselesi”, s. 199.

³³⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 406-407; İbn Manzû, **Lisânü'l-'Arab**, C: XI, s. 209; Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 408-409.

³³⁶ Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, s. 694-695.

³³⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/47; En'âm, 6/2; İsrâ, 17/4; Tâhâ, 20/72; Kasas, 28/29; Ahzâb, 33/36; Fussilet, 41/12.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir**, s. 507-509.

Kazâ kelimesi, Kur'an'da geçtiği “وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” “(Allah) bir şeyin olmasını istediğinde ona “ol” der, hemen olur.”³³⁹ âyetinde “istemek”,³⁴⁰ “هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا” “Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O’dur.”³⁴¹ âyetinde “takdir etmek”,³⁴² “وَقَضَيْنَا” “Biz kitapta İsrailoğullarına şöyle bildirmiştik”³⁴³ âyetinde “bildirmek”,³⁴⁴ “فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا” “Artık sen neye hükmedeceksen et; ama sen ancak bu dünya hayatında hükümünü geçirebilirsin.”³⁴⁵ âyetinde “hüküm vermek”,³⁴⁶ “فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَىٰ الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ” “tamamlayıp ailesiyle birlikte yolda giderken”³⁴⁷ âyetinde “tamamlamak, bitirmek”,³⁴⁸ “فَقَضَيْنَاهُمْ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ” “Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı”³⁴⁹ âyetinde “yaratmak”³⁵⁰ ve “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا” “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, Anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.”³⁵¹ âyetinde “emretmek”³⁵² anlamında kullanılmıştır.³⁵³

Yukarıda geçen âyetlerden de anlaşıldığı üzere kazâ-Allah ilişkisini ifade eden âyetlerde daha çok hüküm vermek, yaratmak, gerçekleştirmek, sonlandırmak gibi manalar ön plana çıkarken, kazâ-insan ilişkisinin mevzu bahis olduğu âyetlerde arzulamak, istemek, bitirmek, yok etmek gibi manalar daha belirgindir.

³³⁹ Bakara, 2/117; Mü'min, 40/68.

³⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: II, s. 547; Ebüssüüd, *İrşâd*, C: I, s. 151; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C: I, s. 470.

³⁴¹ En'âm, 6/2.

³⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: V, s. 9; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, C: VII, s. 248.

³⁴³ İsrâ, 17/4.

³⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 356.

³⁴⁵ Tâhâ, 20/72.

³⁴⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, C: IV, s. 33; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C: V, s. 268.

³⁴⁷ Kasas, 28/29.

³⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XIX, s. 568; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XXIV, s. 592.

³⁴⁹ Fussilet, 41/12.

³⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XXI, s. 440; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: XIII, s. 115; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XXVII, s. 548; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, C: III, s. 229.

³⁵¹ İsrâ, 17/23.

³⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 413; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, C: II, s. 251; Ebüssüüd, *İrşâd*, C: V, s. 166; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C: V, s. 492; Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, C: V, s. 209.

³⁵³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 406-407.

b. Kader

Kader kavramı sözlükte “ölçülü yapmak, planlamak, gücü yetmek, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirtmek ve kıymetini bilmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁵⁴ Terim olarak ise “ilâhî irâdenin belirlenen vakitte ve belirli olan sebeple nesnelere taalluk etmesi”³⁵⁵ ve “yaratılan bütün varlıklar hakkındaki hükmün levh-i mahfûz’da kayıtlı olması”³⁵⁶ şeklinde tarif edilmektedir.

Seyyid Şerif Cürcânî kaderi, “mümkünlerin, kazâya uygun olarak yokluktan varlığa birer birer geçişi” şeklinde tarif etmektedir. Ona göre kazâ, Allah’ın ezeldeki hükmüdür ve bütün varlık âleminin levh-i mahfûzdaki toptan bulunuşudur. Kader ise şartlar yerine geldikten sonra bunların meydana gelmesidir.³⁵⁷

“Kudret” ve “takdir” kelimeleri de kader kelimesiyle yakın anlamlı olarak kullanılmaktadır. “Kudret” anlamında kader, insana nispet edildiğinde “kendisiyle herhangi bir şeye güç yetirebilmeye imkân bulmak” anlamına gelirken, Allah’a nispet edildiğinde O’nun hiçbir konuda aciz olmaması anlamını ifade etmektedir. “Takdir” anlamı kastedildiğinde ise Allah’ın varlıklar hakkındaki takdiri iki anlama gelmektedir: Birincisi, yarattığı her şeye güç vermek, ikincisi ise yaratılan varlıkları ilâhî hikmetinin gereği olarak nihâi vasıflarına ve özelliklerine kavuşturmadır.³⁵⁸

Ehl-i Sünnet temsilcileri kadere imanı temel iman esaslarından biri olarak kabul etmişlerdir.³⁵⁹ Hadislerde ve kelâm kitaplarında iman esaslarının altı olduğu, kader ve kazâya iman etmenin de bu altı esastan birisi olduğu kabul edilmiştir.³⁶⁰ Ancak özellikle Mu‘tezile mezhebi kazâ ve kader kelimelerinin Kur’an’da kavramsal anlamda kullanılmadıklarını, iman edilmesi gereken esaslar sayılırken de bu

³⁵⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 395-396; İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, C: XI, s. 55-56.

³⁵⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ‘rifât**, s. 174, 177.

³⁵⁶ Gölcük, “Kazâ ve Kader Bağlamında İnsan”, **Kader Mes‘eles**, s. 113.

³⁵⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ‘rifât**, s. 174, 177.

³⁵⁸ İsfahânî, **Müfredât**, s. 396-397.

³⁵⁹ el-Eş‘arî, Ebû’l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshak b. Sâlim el-Basrî, **el-İbâne ‘an Usûli’d-Diyâne**, 4. bs., thk. Beşir Muhammed Uyûn, Dimeşk, Mektebetü Dâri’l-Beyân, 2010, s. 47, 156-160; Ebû’l-Muîn en-Nesefî, **Tebsiratü’l-Edille**, C: II, s. 981-982.

³⁶⁰ Mâtürîdî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, s. 409; Müslim el-Haccâc, Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Kuşeyrî en-Nisâburî, **el-Câmiü’s-Sahîh**, 8 c., Beyrut, Dâru’t-Te’sîl, 2014, “İman”, 1 (1,7); Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelli, Dimeşk, Dâru’r-Risâleti’l-‘Alemye, 2009, “Sünnet”, 17 (4695); Tirmîzî, “Kader”, 10 (2144), “İmân”, 4 (2610).

kavramlara yer verilmediğini, dolayısıyla kazâya ve kadere imanın Kur'an'da açıkça zikredilmediğini belirterek kaderin iman esaslarından olmadığını öne sürmüştür.³⁶¹

İman esaslarından her birisi Allah'a imanın vazgeçilmez prensiplerinden olup bir bütün olarak kabul edildiği için bunlardan birinin eksikliğinin "tevhid" anlayışını bozacağı, genel olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda kadere iman meselesi de hem Allah'ın ilim, irâde, kudret ve tekvin sıfatlarına raci olması, hem de iman ve tevhidin tamamlayıcı faktörü olması hasebiyle iman esaslarından sayılmıştır.³⁶²

Kur'an'da geçen iman esasları arasında kadere iman açık bir şekilde yer almasa bile³⁶³ kadere iman içeriğinde olan Allah'ın yazgısı, ilmi, yaratıcılıkta tek ve eşsiz oluşu, sınırsız irâde ve kudrete sahip oluşu gibi konular Allah'a iman bir gereği olarak pek çok âyette zikredilmektedir.³⁶⁴

Hadislerde ise kader meselesi farklı bir durum arz etmektedir. İman esaslarını bildiren bazı hadis-i şeriflerde kadere iman gerekliliği açık bir şekilde ifade edilirken,³⁶⁵ bazı hadislerde kader konusu iman esasları arasında yer almamaktadır.³⁶⁶

Kader kavramı Kur'an'da türevleriyle birlikte yüz otuz iki âyette geçmektedir.³⁶⁷ Fîrûzâbâdî'ye göre kader kelimesi, Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarında altı farklı manada kullanılmıştır.³⁶⁸ Ona göre bu manalar şunlardır:

³⁶¹ Fethi Kerim Kazanç, "İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: VII, sy. 4, 2007, s. 139.

³⁶² İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelam**, haz. Sabri Hizmetli, Ankara, Umran Yayınları, 1981, s. 328-329.

³⁶³ Bkz. Bakara, 2/177; Nisâ, 4/136.

³⁶⁴ "وَمَا تَشْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظِلْمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ" "*Hiçbir yaprak düşmez ki onu (Allah) bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Allah'ın bilgisi dâhilinde, Levh-i Mahfuz'da) olmasın.*" En'âm, 6/59. İlgili diğer âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/179; Nisâ, 4/170-171; A'râf, 7/158.

³⁶⁵ Ebû Dâvud, "Sünnet", 17 (4695); Müslim, "İman", 1 (no: 1,7); Tirmîzî, "İman", 4 (2610); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürsid, 50 c., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1995, C: I, s. 314-316 (184), 434-436 (367), 439-440 (374); C: V, s. 94-95 (2924); C: X, s. 101-102 (5856); C: XXVIII, s. 400-402 (17167).

³⁶⁶ Buhârî, "İman", 36 (50), "Megâzî" 67 (4499) ; Müslim, "İman", 1 (5); Tirmîzî, "Fiten", 63 (2247); Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, C: XV, s. 304-306 (9501).

³⁶⁷ Abdülbâkî, **el-Mu'cemü'l-Müfehres**, s. 681-683.

³⁶⁸ Fîrûzâbâdî, **Besâ'iru Zevi't-Temyiz fi Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz** 6 c., thk. Ali en-Neccâr, 3. bsk., Kâhire, y.y., 1996, C: IV, s. 243-244.

1. Şeref ve değer.³⁶⁹ 2. Rızkın ve yaşamın daraltılıp imkânların kısıtlanması.³⁷⁰ 3. En güzel surette şekillendirmek ve güzelleştirmek.³⁷¹ 4. Tayin etmek ve belirlemek.³⁷² 5. İlim ve hikmet.³⁷³ 6. Güç ve kuvvet.³⁷⁴

Kur'an'da kader-Allah münasebetini ifade eden âyetlerde kader kelimesi, Allah'ın bütün her şeyi hikmeti, ilmi ve irâdesine uygun şekilde yaratması manasına geldiği³⁷⁵ gibi, “إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ” “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.”³⁷⁶ âyeti ile “وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ” “Biz oradan indirdiğimizi belirli bir ölçüye göre indiririz.”³⁷⁷ âyetinde “bir şeyin ölçüsünü belirleme”³⁷⁸ anlamında, “أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ أَيْقُضَ عَلَيْهِ أَخْذٌ” “O, hiçbir kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?”³⁷⁹ âyetinde Allah'ın sınırsız kudretine vurgu yaparak “güç yetirme”³⁸⁰ anlamında ve “اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ” “Allah rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar.”³⁸¹ âyeti ile “إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا” “Rabbin, rızkı dilediğine bol bol verir de kısar da. Şüphesiz ki O, kullarından haberdardır ve onları

³⁶⁹ “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ” “Şüphesiz biz onu (Kur'an) kadir gecesinde indirdik.” Kadr, 97/1-3. Burada kadir gecesinin yüceliği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla burada bir şeyi yaratma anlamı değil, vasıflarını belirleme anlamı vardır.

³⁷⁰ “اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ” “Allah rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar.” Ra'd, 13/26. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/87; Talâk, 65/7.

³⁷¹ “فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْفَاعِلُونَ” “Sonra da ona ölçülü bir biçimde verdik. Biz ne güzel biçim verenleriz.” Murselât, 77/23. Ayrıca bkz. A'lâ, 87/3.

³⁷² “هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ” “O güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kulan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir (tayin) edendir...” Yûnus, 10/5. Ayrıca bkz. Furkân, 25/2; Yâsîn, 36/39; Fussilet, 41/10.

³⁷³ “وَاللَّهُ يَقْدِرُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ” “Allah, gece ve gündüzü düzenleyip takdir eder.” Müzzemmil, 73/20. Âyetteki “yükaddiru” ifadesi bilmek manasınadır. Bkz. Firûzâbâdî, **Besâir**, C: IV, s. 244.

³⁷⁴ “أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ أَيْقُضَ عَلَيْهِ أَخْذٌ” “İnsanoğlu kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?” Beled, 90/5. Ayrıca bkz. Mâide, 5/120; En'âm, 6/65.

³⁷⁵ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXVII, s. 218.

³⁷⁶ Kamer, 54/49.

³⁷⁷ Hicr, 15/21. Ayrıca bkz. En'âm, 6/96; Furkân, 25/2.

³⁷⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XVII, s. 83; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: II, s. 187, C: III, s. 407; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: V, s. 72, VIII, s. 175.

³⁷⁹ Beled, 90/5.

³⁸⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XIV, s. 435; Râzî, **Mefâtihi'l-Gayb**, C: XXXI, s. 167; Beyzâvî, **Envârü't-Tenzîl**, C: V, s. 313.

³⁸¹ Ra'd, 13/26.

*görmektedir.*³⁸² âyetinde, rızık ile alakalı olarak “insanın rızıkının Allah tarafından daraltılması”³⁸³ manasında kullanılmıştır. Bununla birlikte kader kavramının, mahlûkatı takdir edip sınırlarını belirlemek, belirli bir ölçü ve düzen dâhilinde yapmak ve hükmetmek gibi anlamlarda kullanımı da mevcuttur.³⁸⁴

Kader kavramı Müddessir sûresinde insan ile ilişkilendirildiği, “إِنَّهُ فَكَّرٌ وَقَدَّرٌ”³⁸⁵ “Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti.”³⁸⁵ âyeti ile devamındaki, “فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرٌ”³⁸⁶ “Kahrolası nasıl da ölçtü biçti!”³⁸⁶ âyeti ve “ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرٌ”³⁸⁷ “Yine kahrolası, nasıl da ölçtü biçti!”³⁸⁷ âyetlerinde ölçüp biçmek, bir şeyi zihinde tasarlayıp düzene koymak gibi manalara³⁸⁸ gelmektedir. Kavramın insan ile ilgili bir başka kullanımı olan, “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ”³⁸⁹ “Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler.”³⁸⁹ âyetinde ise bir şeyin kıymetini bilmek, tanımak, yüceltmek, yücelik ve şeref anlamlarında³⁹⁰ kullanılmıştır.

Sonuç olarak kader kavramı ve türevleri Kur’an’da hem Allah ve insan hem de cansız varlıklar için kullanılmaktadır. Kader ile ilgili âyetlerin hemen hemen tamamı üç temel noktaya vurgu yapmaktadır. Bunlar; “sınırsız düzenleme gücüne sahip olmak”, “kendi kararını uygulamak” ve “önceden belirlemektir”. Bu âyetlerde, ister ihtiyarî olsun isterse zorunlu olsun insanların her türlü eyleminin, hatta hislerinin dahi ilâhî kontrol altında olduğuna işaret edilmektedir.

³⁸² İsrâ, 17/30. Ayrıca bkz. Kasas, 28/82; Ankebût, 29/62; Rûm, 30/37; Sebe, 34/36.

³⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 435; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: VII, s. 423; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XX, s. 329; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzil*, C: II, s. 255.

³⁸⁴ Bkz. Yâsîn, 36/39; Hicr, 15/60; Neml, 27/57.

³⁸⁵ Müddessir, 74/18.

³⁸⁶ Müddessir, 74/19.

³⁸⁷ Müddessir, 74/20.

³⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XXIV, s. 23-25; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XXX, s. 706; Kurtubî, *el-Câmi'*, C: XIX, s. 74-75.

³⁸⁹ En'âm, 6/91.

³⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XI, s. 521; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: V, s. 138-139; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C: IV, s. 24.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE ALANLARI VE İNSAN İRÂDESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLER

2.1. İNSANIN İRÂDE ALANLARI

İnsan denen varlık, çift yönlü mizaçta, eğilimde ve yetenekte yaratılmıştır. Burada “çift yönlü” deyiimi ile insanın yaratılış gerçeğini ifade etmek istiyoruz. Yani insan, hem iyiliğe hem de kötülüğe, hem doğruluğa hem de sapıklığa meyyaldir. Yine o, neyin hayır ve neyin şer olduğunu ayırt edebilecek kabiliyettedir. Bununla birlikte insan kendisini iyiliğe de kötülüğe de aynı oranda yönlendirebilir. Bu özellikler insanın, irâdesiyle kendi seçimini yapabilen ve kendi yönünü tayin edebilen bir varlık olduğunu göstermektedir.³⁹¹

Kur'ân'da geçen “وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا” “*Nefse ve ona düzen verene*”³⁹² ve “فَالْهَمُّهَا” “*Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene*”³⁹³ âyetleri ile Beled sûresinde geçen “وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ” “*Ve ona iki yolu göstermedik mi?*”³⁹⁴ âyeti, İslâmî anlayışta insan psikolojisinin temelini oluşturur. Mezkûr âyetlerin yanı sıra “إِنَّا هَدَيْنَاهُ” “*Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o ister şükreden olur, isterse nankör.*”³⁹⁵ âyet-i kerîmesi, insan mizacının ve karakterinin çift yönlülüğünü ifade eden âyetlerin tamamlayıcısı niteliğindedir.³⁹⁶

³⁹¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 6 c., 32. bs., Beyrut, Dâru'ş-Şürûk, 2003, C: VI (cüz, XXX), s. 675 (3917).

³⁹² Şems, 91/7.

³⁹³ Şems, 91/8.

³⁹⁴ Beled, 90/10.

³⁹⁵ İnsân, 76/3.

³⁹⁶ Seyyid Kutub, , *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, C: VI (cüz, XXX), s. 675 (3917).

Bu durumda Allah'ın kendisine verdiği irâdeyi iyi ya da kötü, güzel ya da çirkin, yani hayır ya da şer yönünde kullanmak, akıl sahibi insana verilmiş bir imkândır. İnsan irâdesini iyi, doğru ve güzel olarak isimlendirebileceğimiz “hayır”lı şeylere kendisi yönlendirmektedir. Aynı şekilde irâdesini, “şer” olarak ifade edebileceğimiz kötü, yanlış ve çirkin şeylere yönlendiren de yine insanın kendisidir.

2.1.1. Hayır Alanında İnsan İrâdesi

Sahip olduğu irâdeyi iki yönlü olarak kullanabilme gücüne sahip olan insanın Kur'an'da, irâdesini hayra, iyiye ve güzele kullanması teşvik edilmiştir. Âyetler doğrultusunda ifade etmek gerekirse, insanın hayır alanında yapacağı pek çok davranış söz konusudur. İnsanın iyi ve güzele dair sergileyeceği davranışlarının hemen hepsi, irâdesini hayır alanında kullanımına örnek olarak verilebilir. Ancak Kur'an'daki bütün iyi ve güzel davranışları zikretmemiz mümkün değildir. Biz burada hayra ve iyiye dair davranışlardan bazılarını ele alacağız.

2.1.1.1. İbadet Etmek

İbadet kavramı “عبد” kökünden türemiş bir mastardır. Bu kökün ubûdet ve ubûdiyet şeklinde iki mastarı daha bulunmaktadır. Söz konusu “عبد” kelimesi, “kulluk etmek,³⁹⁷ itaat etmek,³⁹⁸ tapmak, boyun eğmek ve tevazu göstermek³⁹⁹” gibi manaları ifade etmektedir. Bu sözlük anlamlarından da anlaşılmaktadır ki “عبد” kelimesi, insanın güç ve iktidar sahibine itaat etmesi, boyun eğmesi, ona karşı her türlü isyanı terk etmesi anlamına gelmektedir.

Terim olarak kullanıldığında ise bu kelime, Allah'ın rızasını kazanmak maksadıyla insanların yaptıkları davranışlara denir.⁴⁰⁰ Diğer bir ifadeyle insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek ve O'nun hoşnutluğunu kazanmak

³⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: III, 273.

³⁹⁸ Cevherî, *es-Sihah*, C: II, s. 503; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: III, 273.

³⁹⁹ Cevherî, *es-Sihah*, C: II, s. 503; İsfahânî, *Müfredât*, s. 322.

⁴⁰⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, C: II, s. 163.

maksadıyla ortaya koyduğu davranışlardır ki aynı mahiyetteki duyuş, düşünüş ve sözleri de ifade eder.⁴⁰¹

İbadet, kulun “Allah’ın razı olacağı davranışları ve işleri yapması”, ubûdiyyet ise “kişinin, Allah’ın yaptıklarından razı olmasıdır.”⁴⁰² Buna göre ibadette belirli davranışlar öne çıkarken, ubûdiyyette daha çok ahlâkî ve manevî yön ağır basmaktadır.

İsfahânî ibadet kelimesini “kendini alçaltmanın, alçak tutmanın veya kendi kibrini ve gururunu kırmanın en ileri derecesi” şeklinde, ubûdiyyet kelimesini de “alçak gönüllülüğün dışa vurulması” şeklinde açıklamaktadır.⁴⁰³ Yine İsfahânî ibadetin iki şeklinin bulunduğunu; bunlardan birinin “zorunlu”, diğerinin ise “irâdeye bağlı” olduğunu ifade etmektedir. Evrendeki bütün varlıkların Allah’ın kanunlarına boyun eğmiş vaziyette işlevlerini sürdürmeleri zorunlu ibadet olup Kur’an’da bu ibadet şekli varlıkların “Allah’a secde etmeleri”⁴⁰⁴ şeklinde geçmektedir. İrâdeye bağlı ibadet ise akıl sahibi insanın hür irâdesiyle yapması istenen, bu sebeple de sorumluluğa, mükâfat veya cezaya konu olan ibadet şeklidir.⁴⁰⁵

Kur’ân-ı Kerîm, irâdesini hayra yönlendirmesini ve bu doğrultuda kulluk vazifelerini hakkıyla yapmasını insandan istemektedir. Zira insanın bu dünyadaki vâd oluş gayesi, Rabbine kulluk etmektir. Bununla ilgili Allah Teâlâ bir âyette şöyle buyurmaktadır:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

“Ben cinleri ve insanları, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁴⁰⁶

Âyet doğrultusunda insanoğlu bu dünyada, Allah’a kul olmak ve ibadetleri yapmak için yaratılmıştır. Yani insan, Allah’ın emirlerine olabildiğince saygı

⁴⁰¹ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, **DİA**, 1999, C: XIX, s. 233.

⁴⁰² İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, C: III, 271.

⁴⁰³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 322.

⁴⁰⁴ “وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُمْ بِالْعُدْوِ وَالْأَصَالِ” “Göklerde ve yerde bulunanlar ve bunların gölgesi sabah akşam, isteseler de istemeseler de Allah’a secde ederler.” Ra’d, 13/15. Ayrıca bkz. Hac, 22/18; Rahmân, 55/6.

⁴⁰⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 229-230, 322.

⁴⁰⁶ Zâriyât, 51/56.

duymak ve mahlûkatına karşı şefkatli olmak için yaratılmıştır.⁴⁰⁷ Çünkü o, Allah'a ibadet için gerekli olan imkân ve kabiliyet dâhilinde yaratılmıştır.⁴⁰⁸

Başka bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا مَا كُنتُمْ تَعْبُدُونَ وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye kapanın, rabbinize ibadet edin, faydalı işler yapın ki kurtuluşa eresiniz.”⁴⁰⁹

Bu âyette insanlar, bütün ibadet şekilleriyle Allah'a ibadet etmekle vazifelendirilmişlerdir. Farzlar, nafile ibadetler, sıla-i rahim ve üstün ahlâk gibi hayırlı ve maslahatlı olan amelleri yapmakla emrolunmuşlardır. Âyetteki “لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ” “kurtuluşa eresiniz” ifadesi, “yaptığımız ibadetlerinize ve hayırlı amellerinize güvenerek kesin kurtulacağınıza hükmetmeyin. Yalnız bunları yapmanız sayesinde kurtulacağınızı sadece umut edin” demektir.⁴¹⁰

Bir başka âyette de ibadetlerini eksiksiz yapan ve günlük hayattaki kulluk görevlerini yerine getiren erkek ve kadınların Allah tarafından ödüllendirileceği vurgulanmıştır. Bu âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا

“Müslüman erkekler, müslüman kadınlar; mü'min erkekler, mü'min kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; Allah için yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan

⁴⁰⁷ Râzî, *Mefâfihü'l-Gayb*, C: XXVIII, s. 193.

⁴⁰⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: VIII, s. 144.

⁴⁰⁹ Hac, 22/77.

⁴¹⁰ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: VI, s. 121.

erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah'ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”⁴¹¹

Âyette geçen “فَاتِيْنٌ” kelimesi, Kur'an'da ibadet anlamında kullanılan bir kelimedir.⁴¹² Âyette bahsedilen kimseler, sözün en güzeline uyarlar, batıl ve yararsız sözlerden kaçınırlar. Kur'an'ın haricinde başka şeyleri de dinlerler ama onlara değil Kur'an'a tâbi olurlar.⁴¹³ Onlar tam bir itaat ve teslimiyetle Allah'a boyun eğerek huşû ve tazarrû içerisinde, şeklinden ziyade ibadetin ruhuna ve özüne nüfûz edebilen kişilerdir.⁴¹⁴

Kur'an'da ibadetler zikredilirken, namaz, oruç, zekât, sadaka, hac gibi belli başlı ibadetlerin yanı sıra tövbe etmek, Allah'ı zikretmek, tesbih etmek, Kur'an okumak, tefekkür etmek ve iyilikler yapmak ibadet olarak addedilmektedir. Aynı zamanda takvâ üzere yaşamak, ihsan sahibi olmak ve salih amel çerçevesinde değerlendirilecek herhangi güzel bir davranışta bulunmak da yine Allah'ın rızasını kazandıracak davranışlar olarak zikredildiği için, her birisi ayrı bir ibadet olarak değerlendirilmektedir.

2.1.1.2. Islah Etmek

Fesat kelimesinin zıddı olan salah kelimesi, “iyi olmak, iyi bir hal üzere bulunmak ve bir kimsenin fesattan sonra iyi olması” şeklinde tarif edilmiştir.⁴¹⁵ Salah kelimesinin if'al babı kalıbındaki kullanımı olan “ıslah” kavramı ise iyi olmak, layık olmak, düzeltmek, iyilik yapmak ve kötülüğü ortadan kaldırmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁴¹⁶

Islah eden kişi yani muslih, salih kişidir. Salih kimse, inancında ve amelinde doğru olan,⁴¹⁷ Allah'ın kendisi üzerindeki haklarını yerine getiren,⁴¹⁸

⁴¹¹ Ahzâb, 33/35.

⁴¹² İsfahânî, **Müfredât**, s. 413-414.

⁴¹³ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: V, s. 69.

⁴¹⁴ Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: III, 252.

⁴¹⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 134.

⁴¹⁶ İsfahânî, **Müfredât**, s. 289.

⁴¹⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: III, s. 516.

⁴¹⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: I, s. 547.

sorumluluğunun gereğini hakkıyla yapan,⁴¹⁹ ömrünü, Allah'a itaat ederek malını da O'nun yolunda harcayarak geçiren,⁴²⁰ inancında, sözlerinde, niyetinde, hareketlerinde ve hayatının her aşamasında istikameti benimseyen,⁴²¹ dosdoğru olup her an kendini düzelten⁴²² kimsedir. İslah kelimesi Kur'an'da geçtiği yerlerde "kendisini ya da insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek, insanlarla barışık olmak veya insanları barıştırmak" manalarında kullanılmıştır.⁴²³ Kelimenin ism-i fâili olan "muslih", Kur'an'da "düzensizliğe, kötülüğe ve bozgunculuğa karşı barıştan, esenlikten, dirlik ve düzenlikten yana tavır takınan kimseleri ifade etmek için çeşitli âyetlerde kullanılmıştır.⁴²⁴

İslah konusu, Kur'an'da üzerinde durulan önemli hususlardandır. Allah'ın ve peygamberlerin insanları ıslahının yanı sıra Kur'an'da, insanların kendilerini ve diğer insanları ıslah etmelerine dair âyetler de mevcuttur. İrâdelerini hayır yönünde kullanan insanlar, hem kendilerini hem de diğer insanları ıslaha gayret ederler. Bu durum, Allah'ın insanlardan istediği bir davranış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanın kendini ıslah etmesini ifade eden bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا

*"Ancak tövbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sınımsız bağlanıp dinlerini yalnızca O'na özgü kılanlar başkadır. İşte onlar mü'minlerle beraberdirler ve Allah mü'minlere ileride büyük bir mükâfat verecektir."*⁴²⁵

Münafıklardan bahseden bu âyet-i kerîme, Allah'ın birliğini, peygamberinin doğruluğunu ve onun Allah'tan getirdiği şeyleri tasdik edip münafıklıktan

⁴¹⁹ Râzî, *Mefâihü'l-Gayb*, C: XVI, s. 141.

⁴²⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, C: V, s. 115.

⁴²¹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, C: I, s. 378.

⁴²² Ömer Dumlu, *Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi*, Ankara, DİB Yayınları, 1992, s. 5.

⁴²³ "فَمَنْ آمَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" *"Kim iman eder ve halini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler."* En'âm, 6/48. Ayrıca bkz. Bakara, 2/228; Hucurât, 49/9-10.

⁴²⁴ "وَالَّذِينَ يُمَيِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُضِلِّينَ" *"Kitaba sınımsız sarılıp namazı dosdoğru kılanlar var ya, işte böyle iyiliğe çalışanların ecrini biz zayi asla etmeyiz."* A'râf, 7/170. Ayrıca bk. Bakara, 2/11-12; Hüd, 11/117.

⁴²⁵ Nisâ, 4/146.

vazgeçerek tövbe edenler, sonra da Allah'ın kendilerine emrettiği şeyleri yapıp, yasakladığı şeylerden de kaçınanlar ve bunları da insanlara gösteriş olsun diye değil sadece Allah için yapanları ifade etmektedir.⁴²⁶

Yüce Allah âyette, inkârdan ve münafıklıktan tövbe edenleri, münafıklar için hazırladığı şiddetli cezadan istisnâ etmiştir. Ancak bu, yaptıklarına pişman olmaları ve yapılan tövbeden dönmemeye kararlı olmaları şartına bağlıdır. Günahına tövbe edenler, bu tövbelerini üç unsurla güçlendirmeleri gerekmektedir ki bunların ilki, nefsi nifak fiillerinden ve kirlerinden arındıran “salih amelleri artırmak”tır. İkincisi, i'tisam billâh dediğimiz, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanıp verdiği öğütlerden ibret almak, yasaklarından sakınıp emirlerini yapmak ve kitabına hakkıyla uymak suretiyle “Allah'a sarılmak”tır. Üçüncüsü ise, kişinin sadece Allah'a yönelmesi, O'ndan başkasına yakarmaması, O'nun dışında dostlar edinmemesinin ifadesi anlamında “dini yalnızca Allah'a has kılmaktır”.⁴²⁷

İslah etmenin önemini ifade eden bir başka âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ

*“Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür; ama kim bağışlar ıslah yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O haksızlık edenleri sevmez.”*⁴²⁸

Normalde kötülük yapanın cezası, Allah'ın o kötülük için bildirdiği cezayı aynen uygulamaktır. Zira Allah'ın takdir ettiği ceza o kötülüğe denktir. Kim de cezalandırmaya gücü yettiği halde kötülük yapanı bağışlar ve arayı düzeltirse onun mükâfatı Allah'a aittir. Çünkü cezalandırmaya gücü yettiği halde affetmek, bir lütuftur ve daha makbul bir davranıştır.⁴²⁹

İnsanlar genelde kendilerine kötülük yapan kişilere aynı şekilde kötülükle mukabelede bulunmak isterler. Yani bir anlamda karşı tarafa intikam duyguları

⁴²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: IX, s. 341.

⁴²⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, C: V, s. 385.

⁴²⁸ Şûrâ, 42/40.

⁴²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XXI, s. 547-548; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, C: III, s. 258.

beslerler. Ancak Allah Kur'an'da, yapılan kötülüğe karşı intikam hissi beslemenin değil, af ve ıslah yolunu tercih etmenin kendi katında daha kıymetli olduğunu bildirmektedir. Hatta ıslah görevini yerine getiren kimselerin çoğunlukta olduğu toplumları helâk etmeyeceğini şu âyette bildirmektedir:

وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلِهَا مُصْلِحُونَ

“*Rabbin, halkı muslih olan ülkeleri haksız yere helâk edecek değildir.*”⁴³⁰

Âyet-i kerîmeye göre Allah Teâlâ halkı dürüst, hak yoldan ayrılmayan toplumları-bu yolda devam ettikleri sürece- cezalandırmaz.⁴³¹ İnsanlar helâki hak etmeden Allah onları helâk etmez. Toplumun gerek idarecileri ve gerekse de halkı salih ve ıslah edici kimseler ise Allah herhangi bir şekilde o toplumu helâk etmez, böyle bir ihtimal yoktur. Ancak helâktan kurtulmak için sadece salih olmak yeterli değildir. Aynı zamanda muslih olmak da gerekmektedir.⁴³²

Görüldüğü üzere “ıslah etmek”, Kur'an'da üzerinde sıklıkla durulan önemli bir kişilik vasfı olarak zikredilmektedir. Bireylerden ve toplumlardan ıslah edici olmaları, toplumdaki bozuklukları düzeltmek için gayret etmeleri istenmektedir. Her toplumda irâdelerini hayır alanında kullanarak toplumdaki zulmü, haksızlığı, adaletsizliği ve bozgunculuğu düzeltmeye çalışan, insanlar tarafından sevilen, sayılan, ilmiyle âmil, ahlâkı güzel, insanların güven duydukları erdemli kimselere rastlamak mümkündür. Bu kişiler, ıslah edici olarak toplumda ortaya çıkabilecek olumsuz tutum ve davranışları düzeltmede öncü kimseler olurlar. Bunun yanı sıra bu kimseler, toplum içerisinde muslih insanların sayılarının artması için de gereken gayreti gösterirler.

2.1.1.3. Öğüt Vermek (Nasihat)

Nasihat kelimesi sözlükte “bir şeyin saf ve halis olması, kötülük ve bozukluktan uzak olması, iyi niyetli kimse olmak ve başka insanların iyiliğini

⁴³⁰ Hüd, 11/117.

⁴³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XV, s. 530.

⁴³² Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C: V, s. 170.

istemek” gibi manalara gelmektedir.⁴³³ “نصح/nush” kökünden türeyen nasihat kavramı, “iyiliği teşvik edip kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt, başkalarının hatalarını gidermek için gösterilen gayret; başkasının faydasına ya da zararına olabilecek hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu hususta gayret etmesi”⁴³⁴ anlamlarında kullanılmaktadır.

Kur’an’da “نصح/ne-sa-ha” fiili ve türevleri, farklı anlamlarda ve alanlarda kullanılmış olmakla birlikte,⁴³⁵ genellikle Hak yoluna davet etmek amacıyla “öğüt vermek” manasında zikredilmiştir. Özellikle de peygamberlerin insanları Hakk’a ve hakikate çağırırken, onlara tebliğde buldukları ve ardından nasihat ettikleri, âyetlerde bildirilmektedir. Örneğin; A’râf sûresinde Hz. Nuh’un (a.s.) kavmine yönelik şu sözleri aktarılmaktadır:

أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve ben sizin bilmediklerinizi Allah’tan (gelen vahiy ile) biliyorum.”⁴³⁶

Aynı sûrede Hz. Hûd’un (a.s.) yine kavmine yönelik söylediği şu ifadeler yer almaktadır:

أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ

“Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum ve ben size öğüt veren güvenilir biriyim.”⁴³⁷

Hz. Salih’in (a.s.) kavmine yönelik aşağıdaki ifadeleri de aynı minvalde söylenmiştir:

فَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَنَصَحْتُ لَكُمْ وَلَكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِحِينَ

⁴³³ İsfahânî, **Müfredât**, s. 496.

⁴³⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 496-497; Seyyid Şerif Cürçânî, **Tâ’rîfât**, s. 241.

⁴³⁵ A’râf, 7/21 (İblis’in, kendini öğüt veren olarak ifade etmesi); Tevbe, 9/91 (Allah ve Resûlüne ihlâs ile bağlılık anlamında); Yûsuf, 12/11; Kasas 18/12, 20 (Dünyevi hususlarda birinin iyiliğini istemek anlamında).

⁴³⁶ A’râf, 7/62.

⁴³⁷ A’râf, 7/68.

“Salih o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: “Ey kavmim! Andolsun ki ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size öğüt verdim; fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz.”⁴³⁸

Yukarıdaki âyetlerde yaklaşık olarak aynı ifadelerin yer alması, peygamberlerin Allah tarafından hangi gaye ile gönderildiklerini ortaya koymaktadır. Âyetlerden anlaşılıyor ki peygamberlerin başlıca görevleri tebliğdir. Aynı şekilde nasihat etmek ve öğüt vermek de peygamberlerin görevleri arasındadır.⁴³⁹ Söz konusu âyetlerde geçen nasihat kelimesi daha çok öğüt vermek, hatırlatmak ve ikna etmeye çalışmak gibi manalarda kullanılmıştır.

Fahreddin Râzî, yukarıda geçen “أَبْلَغُكُمْ رَسُولَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ” “Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve ben sizin bilmediklerinizi Allah’tan (gelen vahiy ile) biliyorum.”⁴⁴⁰ âyetini izah ederken nasihat ile tebliğ arasındaki anlam farkına değinmiş ve nasihatın tebliğe göre daha özel bir anlamı olduğunu ifade etmiştir: “Risâleti tebliğ etmek demek, Allah’ın emirlerini ve insanlara yüklediği yükümlülükleri onlara bildirmektir. Nasihat ise insanları günahlardan sakındırmak, itaate teşvik etmek ve bu hususta azami gayret sarf etmektir.”⁴⁴¹ Bu doğrultuda nasihat, Hakk’a davet konusunda her türlü kötü niyetten uzak kalarak ciddi ve samimi gayret göstermeyi ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere insanın hayır alanındaki irâdî davranışlarından olan nasihat, insanların ve toplumların ıslahında önemli kavramlardan birisidir. Âyetlerde peygamberlerin gösterdiği nasihat ve öğüt verme irâdesi, sonucun olumlu ya da olumsuz olmasına bakılmaksızın kararlı bir şekilde hayır ve iyilik yolunda kendini göstermektedir.

⁴³⁸ A’râf, 7/79.

⁴³⁹ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: XII, s. 502, 504, 547; Reşid Rızâ, **Tefsîrü’l-Menâr**, C: VIII, s. 443.

⁴⁴⁰ A’râf, 7/62.

⁴⁴¹ Râzî, **Mefâtihü’l-Gayb**, C: XIV, s. 297.

2.1.1.4. İyilik Yapmak

İnsanoğlunun doğal yapısında var olan iyilik duygusu, her toplumda birçok insan tarafından benimsenmektedir. İnsan hayatındaki önemli davranış şekillerinden olan iyilik kavramına, bütün inanç sistemlerinde fazlasıyla değer verilmektedir. Hayatın her alanında insanın menfaatine dayalı ilke ve kurallar ortaya koyan Kur'an, iyiliğe geniş yer vermekte, insanları iyilik yapmaya teşvik etmekte ve iyiliğin karşıtı olan kötülüğün her türlüşünden de sakındırmaktadır.

Kur'an'da iyilik kavramı daha çok "berr" sözcüğünden türeyen "بِرّ/birr" kelimesiyle ifade edilmiştir. "Birr" kelimesi lügatta her çeşit iyilik, hayır, güzellik, bağış, kabul olan ibadet, anne babaya iyilik, ihsan, lütuf, doğruluk, takva ve adil olmak gibi manalara gelmektedir.⁴⁴² Kur'an'da ise bu kelime "sıla-i rahim", "itaat" ve "takva" anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁴³

Râzî, "birr" kelimesini, "İnsanı Allah'a yaklaştıran bütün itaatleri ve hayırlı işleri içine alan bir kelime"⁴⁴⁴ olarak izah etmiştir. Kur'an'ın en kapsamlı kavramlarından biri olarak kabul edilen "birr" sözcüğünün geçtiği âyetler, bütün olarak değerlendirildiğinde bunun Kur'an'da, iman ve ibadetlerden başlamak üzere her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık gibi manalarda kullanıldığı görülmektedir.⁴⁴⁵

İyilikle ilgili bir âyet-i kerîmede Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

*"Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir."*⁴⁴⁶

⁴⁴² İsfahânî, **Müfredât**, s. 51; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: IV, s. 51-52; Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, s. 444-445.

⁴⁴³ Mukâtil b. Süleyman, **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, s. 168-169; Dâmegânî, **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, s. 67-68.

⁴⁴⁴ Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: V, s. 213.

⁴⁴⁵ Karaman vd., **Kur'an Yolu Tefsiri**, C: I, s. 263.

⁴⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/92.

Âyet-i kerîmede ifade edilen iyilik, Allah rızası için harcamalar yapma türünden iyiliklerin karşılığında elde edilen ilahi bir rahmet, cennet ve Allah'ın rızası olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴⁷

Başka bir âyette ise Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وُجُوهَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ
وَالنَّبِيِّنَّ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ
وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا
وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik değildir. Asıl iyi kişi Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.”⁴⁴⁸

Bu âyet, “birr” kelimesi ile ilgili âyetlerin izahı niteliğindedir. Çünkü âyette anlatılan iyilik, Allah tarafından detaylı bir şekilde ifade edilmektedir. Burada ibadetlerin dış formlarına gösterilen önemin anlamsızlığını vurgulamak üzere, örnek olarak, yüzünü doğuya ya da batıya dönmenin gerçek manada iyilik olmadığına işaret edilmiştir. Gerçek iyiliğin, iman hakikatlerine inanmak, ibadetleri ve Allah'ın emirlerini yapıp gereği gibi Allah'a itaat etmek olduğu bildirilmiştir.⁴⁴⁹ Bununla birlikte bazı dini törenleri ve etkinlikleri yapmanın veya dindarlık gösterisinin gerçek iyilik olmadığı, Allah indinde herhangi bir değeri bulunmadığı anlatılmak istenmiştir.⁴⁵⁰

Âyet-i kerîmede İslâm'ı, bütün esasları çerçevesinde hayata aktarmanın gerçek iyilik olduğuna vurgu yapılmıştır. Çünkü İslâm dini iman, ibadet ve güzel

⁴⁴⁷ Beyzâvî, **Envârü't-Tenzil**, C: II, s. 28; eş-Şekânî, Ebü Abdillâh b. Ali b. Muhammed, **Fethu'l-Kadir el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr**, 6 c., Beyrut, Daru İbni Kesir, 1993, C: I, s. 413.

⁴⁴⁸ Bakara, 2/177.

⁴⁴⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: III, s. 337-339.

⁴⁵⁰ Mevdûdî, **Tefhîmü'l-Kur'ân**, C: I, s. 140.

davranışların bir arada bulunmasıyla ortaya konmaktadır. Bunlar da İslâm'ın inanç, ibadet ve muâmelat kısımlarını oluşturmaktadır.

Kur'an'da iyilik çeşitleri zikredilirken emr-i bi'-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker kavramına da genişçe yer verilmiştir. Bu hususta bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ

“Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoysunuz ve Allah'a inanırsınız.”⁴⁵¹

Âyette iyilik, ma'rûf kelimesiyle ifade edilmektedir. Âyete göre iyiliği emreden, teşvik ve tavsiye eden, kötülükten de uzaklaştırma gayreti güden insanların yaptıkları bu iyilik, sadece kendilerine faydası olan bir iyilik değil, diğer fertlere de etki eden ve toplumda iyiliğin yaygınlaşmasına fayda sağlayan türden bir iyiliktir.

Kur'an'da, emr-i bi'-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker anlamındaki iyiliği ifade eden başka âyetlerin⁴⁵² yanı sıra hayır ve iyilikte yarışmak,⁴⁵³ kötülüğe karşı iyilik yapmak,⁴⁵⁴ anne-babaya iyi davranmak,⁴⁵⁵ hayırda ve iyiliklerde yardımlaşmak⁴⁵⁶ gibi davranışların tamamını, iyilik kapsamında değerlendirilen ve övülen davranışlar olarak görmekteyiz.

Görüldüğü üzere Kur'an'da anlam alanı oldukça geniş olan “birr” kelimesi, iman, ibadet, amel ve ahlâk ile ilgili olarak tüm erdemli davranışları bünyesinde

⁴⁵¹ Âl-i İmrân, 3/110.

⁴⁵² “وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” Âl-i İmrân, 3/104. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/114; Tevbe, 9/71.

⁴⁵³ “وَأُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ” “İşte bunlar iyiliklere koşup, bu uğurda yarışıyorlar.” Mü'minûn, 23/61. Ayrıca bkz. Vâkıa, 56/10; Fâtır, 35/32.

⁴⁵⁴ “وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولَئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ” “Ve onlar rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah younda gizli ve açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır.” Ra'd, 13/22.

⁴⁵⁵ “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا” “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti.” İsrâ, 17/23. Ayrıca bkz. İsrâ, 17/24; Lokman, 31/14; Nisâ, 4/36.

⁴⁵⁶ “وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ” İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir.” Mâide, 5/2.

barındırmaktadır. Kur'an'ın en kapsamlı kavramlarından birisi olması da bu sebeptedir.⁴⁵⁷ Âyetlerde “bir” kelimesiyle birlikte ihsan,⁴⁵⁸ sıdk,⁴⁵⁹ sıla,⁴⁶⁰ hayır,⁴⁶¹ taat,⁴⁶² salah⁴⁶³ ve ma'ruf⁴⁶⁴ gibi kavramlar da iyiliğin anlam alanı içerisinde yer almaktadır.

2.1.1.5. İnfak Etmek

İnfak kelimesi, sözlükte “(bir mal) bitmek, yok olmak, tükenmek, (bir canlının ruhu) çıkmak, kesilmek, ölmek, azalmak gibi anlamlara gelen “نفق /ne-fe-ka” fiilinin if'al kalıbındaki kullanımudur. Fiilin if'al babı kalıbı bu anlamları geçişli hale getirmekte ve infak kelimesine, “tüketmek, bitirmek, sona erdirmek, harcamak, sarf etmek, azaltmak, elden çıkartmak ve (bir kimsenin kendisini ya da başkasını) fakir düşürmek” gibi anlamlar kazandırmaktadır.⁴⁶⁵ Dinî ve ahlâkî bir terim olarak infak kelimesi genellikle “Allah'ın rızasını kazanmak maksadıyla kişinin kendi malından ve servetinden ihtiyaç sahiplerine aynî ya da nakdî yardımda bulunması” demektir.⁴⁶⁶

Görüldüğü üzere infak kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla mutlak manada harcamak, tüketmek gibi manalar taşımaktadır. Malla ilgili kullanımlarında ise sarf etme ve harcama anlamları ön plana çıkmaktadır. Kelimenin sözlük anlamı iki taraflı

⁴⁵⁷ Izutsu, **Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, çev. Selahattin Ayaz, 7. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2019, s. 315.

⁴⁵⁸ “وَأَحْسِنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ” *“Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de onlara ihsanda bulun.”* Kasas, 28/77.

⁴⁵⁹ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ” *“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.”* Tevbe, 9/119.

⁴⁶⁰ “إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ” *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı (iyilik), akrabaya karşı cömert olmayı emreder.”* Nahl, 16/90.

⁴⁶¹ “وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ وَتَزُودُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ” *“Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdir.”* Bakara, 2/197.

⁴⁶² “وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ” *“Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.”* Bakara, 2/158.

⁴⁶³ “إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالطَّيْبِ” *“Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.”* Asr, 103/3.

⁴⁶⁴ “وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ” *“Mü'minlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir, iyiliği emrederler, kötülükten alıkoymazlar.”* Tevbe, 9/71.

⁴⁶⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 504; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: X, s. 357-358.

⁴⁶⁶ Çağrıcı, “İnfak”, **DİA**, 2000, C: XXII, s. 289.

olup hem iyi hem de kötü anlamda harcama yapmayı ifade etmektedir. İnfak kavramının en yaygın kullanımı olan tarifi ise, “malı ihtiyaç için harcamaktır.”⁴⁶⁷ İhtiyacın iyi ya da kötü oluşu kavramın anlamı açısından önemli değildir.

Allah’ın kendilerine verdiği mallardan muhtaçlara infak edenleri ifade etmek için Kur’an’da münfik,⁴⁶⁸ mütesaddık,⁴⁶⁹ ve müssaddık⁴⁷⁰ kavramları kullanılmaktadır.

İnfakla ilgili bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık infak edenler için rableri nezdinde ecirleri vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir.”⁴⁷¹

Âyette bahsi geçen kimseler, her durumda, her vakitte iyilik yapmaya ve infak etmeye gayret ederler. Aşırı biçimde hayır yapma arzuları, onları bu davranışı yapmaya sevk eder. Kendileri ne zaman bir ihtiyaç sahibinin sıkıntısı ve zor durumu ile karşılaşsalar, hiç ertelemeyen, zamanı ya da hali bahane etmeden onun ihtiyacını karşılamak için derhal harekete geçerler ve ihtiyacı gidermeye çalışırlar.⁴⁷²

İnfakı seven bu gibi kimselerin bir özelliği de yaptıkları yardımları ve verdikleri malları sadece Allah için verip, verdikten sonra da sözleri ve davranışlarıyla o kişiye minnet ve eziyet ederek yaptıkları iyiliği başına kakmamalarıdır. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

⁴⁶⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ‘rifât**, s. 39.

⁴⁶⁸ “الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْتَفِعِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ” “(Bu nimetler) Sabredenler, doğruluktan şaşmayanlar, huzurda boyun bükenler, hayır yolunda harcama yapanlar ve seher vakitlerinde Allah’tan bağışlanma dileyenler (içindir).” Âl-i İmrân, 3/17.

⁴⁶⁹ “فَأَوْفُوا لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقُوا عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ” “Bize talebimizi karşılayacak kadar ver; bize bağışta da bulun. Şüphesiz Allah bağış yapanları mükâfatlandırır.” Yûsuf, 12/88. Ayrıca bkz. Ahzâb, 33/35.

⁴⁷⁰ “إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا يَضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ أَجْرٌ كَرِيمٌ” “Karşılıksız yardım eden erkeklere, karşılıksız yardım eden kadınlara ve Allah’a (O’nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenlere bu fazlasıyla ödenecektir. Ayrıca onlara pek değerli bir ödül de vardır.” Hadîd, 57/18.

⁴⁷¹ Bakara, 2/274.

⁴⁷² Râzî, **Mefâihü’l-Gayb**, C: VII, s. 71; Ebû’l-Berekât en-Neseî, **Medârikü’t-Tenzîl**, C: I, s. 223.

“Mallarını Allah yolunda infak eden, sonra da infaklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.”⁴⁷³

Âyet-i kerîmede, yapılacak olan harcamanın ve verilecek infakın keyfiyetine değinilmiştir. Mallarını Allah yolunda harcayanların, iki husustan kaçınmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bunlardan birisi yapılan iyiliği başa kakmak, diğeri de insanlara eziyet etmektir.⁴⁷⁴ Minnet etmek, iyilik ettiği kimseye yaptığı iyilikleri sayarak üzerinde hakkı olduğunu göstermektir. Eza ise yaptığı iyilikten dolayı ona büyüklük taslamaktır.⁴⁷⁵ Âyete göre bunlar yasaklanmıştır.

Kur’an’da infak sahibi kimselerin bir diğer özelliği zikredilirken şöyle buyrulmuştur:

وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا

“Yine o iyi kullar infak ettikleri zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur.”⁴⁷⁶

Âyette geçen “وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا” “ikisi arasında mâkul bir denge” ifadesinden maksat, malı Allah’a isyan yolunda harcamamak ve Allah’ın farz kıldığı hakları yerine getirmektir.⁴⁷⁷ Âyetin ifadesine göre infak eden kimseler, ne gereksiz harcamalarla mallarını bilinçsizce saçıp savururlar ne de fakirlerin haklarını kısarak cimrilik ederler. Allah’ın rızasına uygun olarak adil bir şekilde infakta bulunurlar.⁴⁷⁸

İslâm dini, ibadetlerin az bile olsa devamlı olanını makbul görmektedir. İsrâf, malın zayi olmasına sebep olurken aynı zamanda infak ve sadaka gibi ibadetlerin devamına engel teşkil etmektedir. Cimrilik ise malın elde tutulup muhtaçlara verilmemesine sebep olduğu için yine ibadetin devamına mani olmaktadır.⁴⁷⁹

⁴⁷³ Bakara, 2/262.

⁴⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: V, s. 517.

⁴⁷⁵ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: I, s. 258.

⁴⁷⁶ Furkân, 25/67.

⁴⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XIX, s. 298.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, C: VI, s. 112; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, C: IV, s. 102.

⁴⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, C: XIX, s. 71-72.

Âyet-i kerîmeler çerçevesinde ele aldığımız infak kavramı, Kur'an'da harcama, yardımlaşma ve dayanışma gibi konuların tamamını ilgilendiren kapsayıcı bir kavramdır. Aynı zamanda infak konusu, irâdelerini iyiliğe ve hayra yönlendirme kararlılığı gösteren insanların en alâkadar oldukları konulardan birisidir. Yardımlaşma, dayanışma ve “iyilik” ilkesini esas alan infak meselesi Kur'an'da, bireylerin ve toplumların güven ve samimiyet duygularının gelişimine katkı sağlayan önemli faktörlerden birisi olarak ön plana çıkmaktadır.

2.1.1.6. Âhîret İçin Çalışmak

Sa'y kelimesi bir meselede çabalamak, emek vermek ya da kendini gayretle, yoğun bir faaliyetle o meseleye vermek anlamında kullanılmaktadır. Daha çok övgüye layık fiiller için kullanılır.⁴⁸⁰

Kur'an'a göre insanoğlunun bu dünyadaki en önemli çabası, Allah'a itaât yolunda göstereceği çabadır. Çünkü insanın yaratılış gayesi budur. Onun, bu gaye doğrultusundaki en önemli gayretlerinden birisi de ahiret yurdunu kazanmaya yönelik gayretidir. Zira Allah Teâlâ, bu dünyanın gelip geçici, oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, esas önemli ve hayırlı olanın ise âhîret yurdu olduğunu şu âyette bildirmektedir:

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttakî olanlar için şüphesiz ahiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?”⁴⁸¹

Dünya hayatının geçiciliğine dikkat çeken⁴⁸² bu âyet-i kerîmeye göre dünya hayatına ilişkin işler ve ameller sadece oyun ve eğlenceden ibarettir. Çünkü âhîret hayatına ilişkin yapılan iş ve hizmetler çok fayda sağladıkları halde, dünya hayatını ilgilendiren iş ve hizmetlerin neticesinde herhangi bir menfaat ya da fayda yoktur.⁴⁸³

⁴⁸⁰ İsfahânî, **Müfredât**, s. 238-239.

⁴⁸¹ En'âm, 6/32.

⁴⁸² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XI, s. 329.

⁴⁸³ Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: VII, s. 304-305.

Dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, hakiki hayatın âhiret hayatı olduğunu bildiren bir başka âyette ise şöyle buyrulmaktadır:

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

“Şu dünya hayatı, hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir; âhiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi!”⁴⁸⁴

Âyette “şu” denilirken dünya küçümsenmekte, basit ve değersiz olduğu ifade edilmektedir. Dünyanın çabucak elden çıkması ve dünyadakilerin ölüp giderek dünyadan ayrılması, çocukların bir saat oynayıp sonra da dağılıp gitmeleri gibidir. Âhirette ise daimi, kalıcı ve ebedî bir hayat vardır, ölüm ise yoktur. Dolayısıyla âhiret, adeta hayatın kendisidir.⁴⁸⁵

Kur’an’a göre insanların bir kısmı Allah’a karşı yükümlülüklerini yerine getirmez, âhireti unutup sadece bu dünya için yaşarlar. Bu kimseler Kur’an’a göre âhiret karşılığında dünyayı satın almışlardır. Bununla ilgili âyet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur:

أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يَحْفَظُونَ عَنْهُمْ الْعَذَابَ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ

“İşte onlar, âhiret karşılığında dünyayı satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.”⁴⁸⁶

Âyette zikredilen kimseler, Allah’a karşı vazifelerini ve O’nun gönderdiği şeriatta bulunan vecibeleri ihmal etmek suretiyle âhireti dünya karşılığında değişme yoluna gittiler. O kadar ki, artık sadece şahsi arzuları ve shevî talepleriyle örtüşen hususları yerine getirmeye başladılar.⁴⁸⁷

İnsanların bir kısmı ise bu dünyada ne için var olduklarının bilinci ve şuuruyla kulluk vazifelerini yerine getirip âhiret için gayret gösterirler. Bu gibi kimseler Kur’an’da şöyle övülmektedirler:

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا

⁴⁸⁴ Ankebût, 29/64.

⁴⁸⁵ Zemahşeri, **Keşşâf**, C: IV, s. 560.

⁴⁸⁶ Bakara, 2/86.

⁴⁸⁷ Reşid Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: I, s. 310.

“Kim de mü’min olarak âhireti ister ve ona ulaşmak için gerektiği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.”⁴⁸⁸

Âyete göre kim mü’min olarak dünyayı değil de âhret yurdunu, oradaki nimetleri ve sevindirici halleri ister ve onlar için çaba sarf edip peygamberlere tâbi olursa, onların bu gayretleri övgüye layık bir gayrettir. Âhirete yönelik bu çabaları Allah katında en güzel şekilde kabûle şayan olur ve onlara mükâfatları da eksiksiz verilir.⁴⁸⁹ Çünkü Allah insanoğlunun dünyaya esir olmasını değil, âhireti arzulayıp orası için çalışmasını istemektedir.⁴⁹⁰ Ayrıca âyette âhret için çaba göstermenin, yani hayırlı bir eylemin Allah’tan karşılık görecektir değeri için üç şartı taşıması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Birincisi, âhret sevabı istenerek ve beklenerek o ameli işlemek, yani bütün gayretini ve düşüncesini âhirete bağlamak. İkincisi, sadece istemekle kalmayıp âhireti kazandıracak amelleri bizzat yapmak ve hayatında uygulamak. Üçüncüsü ise, bütün bunları sağlam bir imanla yapmak.⁴⁹¹ Aynı zamanda mezkûr âyet insanlara, amellerinin kendi kazançları ve tercihleri olduğunu da bildirmektedir.⁴⁹²

Kur’an’da insanın irâdesini hayır alanında kullanmasına yönelik yukarıda zikredilen davranışların dışında, “adaletli olmak”,⁴⁹³ “iffetli olmak”,⁴⁹⁴ “güvenilir olmak”⁴⁹⁵ gibi olumlu davranışlar da zikredilmiştir.

⁴⁸⁸ İsrâ, 17/19.

⁴⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 410; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, C: V, s. 58; Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, C: V, s. 208.

⁴⁹⁰ “تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ” “Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, Allah ise âhireti (kazanmanızı) istiyor.” Enfâl, 8/67.

⁴⁹¹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XX, s. 317.

⁴⁹² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, C: XV, s. 58.

⁴⁹³ “إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ” “Allah size emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” Nisâ, 4/58.

⁴⁹⁴ “وَالَّذِينَ هُمْ لِأَعْتَابِهِمْ حَافِظُونَ” “İffetlerini korurlar.” Mü’minûn, 23/5; Kur’an’da iffet kavramının kullanımı ve iffetli davranışlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Aygen, *Kur’an-ı Kerim Işığında İffet, Hayâ ve Müstehcenlik*, İstanbul, Ravza Yayınları, 2023, s. 27-127.

⁴⁹⁵ “وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ” “Yine o mü’minler emanetlerine ve sözlerine sadakat gösterirler.” Mü’minûn, 23/8.

2.1.2. Şer Alanında İnsan İrâdesi

Fıtratı gereği çift yönlü olarak yaratılan insanoğlu irâdesini hayır alanında kullanma hakkına ve tercih imkânına sahip olduğu gibi şer alanında kullanma ve kötülüğü tercih etme inisiyatifine de sahiptir. Zira yapı olarak hayırlı ve güzel ameller işleme irâdesi ve potansiyeline sahip olan insan, aynı şekilde kötülük, şer, günah vb. olumsuz tutum ve davranışları sergileme potansiyeline de sahiptir. Kur'an'da, insanın irâdesini şer alanında kullanarak işleyebileceği pek çok davranış söz konusudur. Biz bunlardan bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

2.1.2.1. Haktan Sapmak

İrâdesini kötülük yolunda yani şer alanında kullanan insanın en büyük özelliği doğrudan, istikâmetten, haktan saparak irâdesini batıla ve yanlış yönlendirmesidir.

Kur'an'da “dalâlet”, “ilhâd”, “inkâr” ve “tuğyan” gibi kavramlar, haktan ve hak yoldan uzaklaşıp sapmayı ifade eden kavramlardır. Dalâlet kavramı, “doğru yoldan sapmak ve ayrılmak” anlamına gelirken,⁴⁹⁶ ilhâd kavramı; “haktan sapmak, yoldan dönüp şirke meyletmek, emredilen şeyin hilafına davranmak, şüphe duymak ve mücadele etmek”⁴⁹⁷ manalarına gelir. İnkâr kelimesi, “gerçeğin bilinmesine rağmen tasdik edilmemesi”⁴⁹⁸ anlamını ifade ederken tuğyan ise “hakikatten haberdar olduktan sonra meşrû sınırları aşip azmak”⁴⁹⁹ anlamına gelmektedir.

Kur'an'da “haktan sapmak” manası daha çok “ilhâd” kavramıyla ifade edilmektedir. Söz konusu kavram terim olarak “Allah'ın varlığına ve birliğine inanmamak, dinin temel hükümleri hakkında şüphe duymak veya şüphe uyandırmak, ya da bu hükümleri inkâr etmek” anlamında kullanılır.⁵⁰⁰ Kelimenin kullanıldığı âyetlerin birinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

⁴⁹⁶ İsfahâni, **Müfredât**, s. 300; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: VIII, s. 78.

⁴⁹⁷ İsfahâni, **Müfredât**, s. 452; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: III, s. 389.

⁴⁹⁸ İsfahâni, **Müfredât**, s. 507.

⁴⁹⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 141; Metin Yurdagür, “Tuğyan”, **DİA**, 2019, C: XLI, s. 611.

⁵⁰⁰ Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, **DİA**, 2000, C: XXII, s. 90.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَن يُرِدْ فِيهِ
بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُّذِقْهُ مِن عَذَابِ آئِيمٍ

“*İnkâr edenlere, insanları Allah yolundan ve -yerli olsun dışarıdan gelmiş olsun bütün insanlar için (ibadet yeri) yaptığımız- Mescid-i Harâm 'dan alıkoyanlara ve her kim orada zulmederek haktan saparsa ona elem veren bir azap tattırırız.*”⁵⁰¹

Âyette Mescid-i Haram'ın bulunduğu yerde ikamet eden kimselerin, orayı kendilerine özgü kılmak gibi bir haklarının olmadığı, Beytullah'ın, orada yaşayanlar için de dışarıdan gelenler için de eşit kılındığı beyan edilmektedir. Dolayısıyla Mescid-i Haram'ın mahallî bir mekân değil, aksine evrensel bir merkez olduğuna, kimsenin tekeline olmadığına vurgu yapılmıştır. Haktan ve adaletten saparak insanları oradan alıkoymaya çalışanlar ve inkârcılar eleştirilmekte, azap ile tehdit edilmektedir.

Âyet-i kerîmedeki “zulmetmek” ifadesinden maksat, Mescid-i Haram'da zulme yeltenip Allah'a isyana kalkışmaktır. Burada Allah'a yönelik her türlü isyan kastedilmektedir. Zira âyette belli bir zulüm çeşidinin kastedildiğine dair herhangi bir işaret yoktur.⁵⁰² Âyette geçen “بِالْحَادِ بِظُلْمٍ” “zulmederek haktan sapma” ifadesi ise “her kim adaletten saparak ve zulmederek herhangi bir şey murâd ederse” anlamındadır.⁵⁰³

Sapık kimseler, semâvî dinleri kötü niyetli ve kasten tahrif eden kimselerdir. Bu gibi kimseler Kur'an'da yerilmişlerdir ve âhirette de cezaya çarptırılacaklardır. Çünkü insanlar hak yolunu bulmaya gayret göstermekle ve Hakk'a tâbi olmakla yükümlüdürler. Sapıklar ise dinin hükümlerini değiştirip farklı yollara sapmışlardır. Sapık topluluk olan Yahudiler, peygamberlerine düşmanlık yapıp dinin hükümlerini kasten bozmuşlardır.⁵⁰⁴

Haktan saptakla ilgili başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

⁵⁰¹ Hac, 22/25.

⁵⁰² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVIII, s. 502; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, C: V, s. 361-362; Zühaylî, *Tefsîrü'l-Münîr*, C: XXVII, s. 188-189.

⁵⁰³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C: IV, s. 69.

⁵⁰⁴ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, C: I, s. 200.

قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ

“Haktan sapmış olanlardan başka kim Rabbinin rahmetinden ümit keser!” dedi.”⁵⁰⁵

Âyete göre Allah’ın yolundan sapmış, O’nun ruhundan teneffüs etmeyen, O’nun iyiliğini, rahmetinin genişliğini ve şefkatini algılayamayan kimseler Allah’ın rahmetinden ümitlerini keserler. Lakin Allah’a bağlanmış bir kalp, şartların ağır baskısı altında kalsa da zorluklar kendisini çepeçevre kuşatsa da asla karamsarlığa düşmez, Allah’ın rahmetinden ümidini kesmez.⁵⁰⁶ Ayrıca “فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ” “Allah’ı anma konusunda kalpler katılaştırmış olanlara ise çok yazık! Onlar apaçık bir sapıklık içindedirler.”⁵⁰⁷ âyetine göre, huşû duymayan, nasihatlerden gerekli ders almayan kimseler de açıkça sapıklık içerisindedirler.⁵⁰⁸

Haktan saparak batılın ve karanlığın içine sapanlar, sadece kendi sapkınlıklarıyla kalmazlar, aynı zamanda başkalarını da saptırmak, yoldan çıkarmak ve hak yoldan uzaklaştırmak için var güçleriyle çalışırlar. Bununla ilgi bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالََةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَ

“Kendilerine kitaptan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar.”⁵⁰⁹

Kendileri haktan ayrıldıkları gibi iman eden kimselerin de hak yoldan çıkıp kendi aralarına katılmalarını cân-ı gönülden isterler. Kendi sapıtmaları yetmiyormuş gibi bir de başkalarının sapıklığa düşmesini arzu ederler.⁵¹⁰ Yüce Allah bu âyette Yahudileri önce “sapmak” ile vafetmiş, arkasından da “saptırmak” ifadesiyle tavsif

⁵⁰⁵ Hicr, 15/56.

⁵⁰⁶ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzil**, C: II, s. 193; Âlûsî, **Rûhu’l-Me’ânî**, C: VII, s. 306; İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, C: XIV, s. 60.

⁵⁰⁷ Zümer, 39/22.

⁵⁰⁸ İbn Kesîr, **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm**, C: VII, s. 83.

⁵⁰⁹ Nisâ, 4/44.

⁵¹⁰ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: II, s. 85.

etmiştir. Böylelikle bu iki kötü hasleti bir arada yapan kimselerin adiliğini ve aşağılık seviyelerini göstermiştir.⁵¹¹

Görüldüğü üzere Kur'an, irâdesini hak yolda değil de şer istikâmette kullanarak sapıklığı benimseyen kimseleri pek çok âyet-i kerîmede yermektedir. Aynı zamanda bu gibi kimselerin, sadece kendi sapıklıklarıyla kalmayacağını, başka insanların da aynı kendileri gibi hak yoldan ayrılmaları için mücadele edeceklerini haber vermektedir.

2.1.2.2. Günah İşlemek

İnsan beşer olması hasebiyle irâde ve istek sahibi bir varlıktır. İnsanın irâde ettiği her arzu ve istek, her zaman hayra, iyiye ve doğruya yönelik olmayabilir. Fıtraten hataya ve günah işlemeye meyilli yaratılan insan, yaşantısında bu gibi yollara meyledebilmektedir.

Günah kavramı Farsça bir kelime olup Türkçe'de "suç" anlamına gelmektedir. Dinî bir kavram olarak ise; "ilâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranış" anlamında kullanılmaktadır.⁵¹² Kur'an'da günah kavramını ifade eden pek çok kelime mevcuttur. Bunlar arasında genel anlamıyla günah yerine kullanılan kelimeler, "ism", "zenb", "vizr", "cünâh" ve "hûb" kelimeleridir.⁵¹³ İsm kelimesi, "işleyene ceza gerektiren, insanı hayırdan ve sevaptan alıkoyan fiil"⁵¹⁴ anlamına gelirken, zenb kelimesi "sonu kötü olan fiil"⁵¹⁵ demektir. Sözlükte "ağırlık" manasına gelen vizr kelimesi, Kur'an'da günah ve vebal anlamında kullanılmıştır.⁵¹⁶ "Kişiyi haktan saptıran davranış veya fiil" anlamındaki cünâh kelimesi Kur'an'da daha çok insanlar arası ilişkiler için kullanılmaktadır.⁵¹⁷ Hûb kelimesi ise Kur'an'da, yetim malı yiyen kimseler için doğrudan "günah" anlamında kullanılmıştır.⁵¹⁸

⁵¹¹ Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: X, s. 91.

⁵¹² Harman, "Günah", **DİA**, 1996, C: XIV, s. 278.

⁵¹³ Sadık Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, Konya, Hibaş yayınevi, 1984, s. 33.

⁵¹⁴ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, **Külliyât**, s. 40.

⁵¹⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 186.

⁵¹⁶ İsfahânî, **Müfredât**, s. 536.

⁵¹⁷ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, **Külliyât**, s. 41.

⁵¹⁸ "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا" "Onların (yetimler) mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; Zira bu büyük bir günahtır." Nisâ, 4/2.

Yukarıda zikredilen kelimelerin dışında Kur'an ve sünnette günah kavramı karşılığında; kebâir, seyyie, fısk, isyan, hatâ (hatîe), hubs, rics, cürm ve fahşâ kelimeleri de kullanılmaktadır.⁵¹⁹ Kökü itibariyle “bir şeyi genişçe yarmak, açmak ve yırtmak” gibi anlamlara gelen⁵²⁰ fücûr kavramı, günah anlamında kullanılan bir diğer kelimedir. Bu kelime Kur'an'da temel anlamının yanında mecazi olarak, “doğru yoldan ayrılmak” ve “şeriata aykırı bir iş yapmak”⁵²¹ anlamlarında kullanılmıştır.⁵²²

İslâm'a göre insan, doğası gereği her an günah işleyebilecek potansiyele sahiptir. Bununla birlikte İslâm insanın, gücünün yetmediği şeylerden ve bir başkasının yaptığı günahlardan sorumlu olmadığını kabul eder. Çünkü günah fer'dîdir ve kişinin kendini bağlar. İnsan kendi hür irâdesiyle bilerek ve isteyerek yaptığı işlerden sorumludur. Günahı tercih etme ve isteme, insana aittir. Diğer bir ifadeyle insan, günahın meydana gelmesine sebep olan “irâde etmek” ve o “günaha meyletmek”ten sorumludur.⁵²³

İnsanın günah işlemeye olan meylini ve hırsını, Kur'an bize şöyle haber vermektedir:

وَنَرَى كَثِيرًا مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتِ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

*“Onlardan birçoğunun günâha girmede, haksızlık etmede ve haram yemede birbirleriyle yarıştuklarını görürsün. Yapmakta oldukları şey, ne kötüdür!”*⁵²⁴

Âyet Yahudilerin çoğunun günah işlemeye ve azgınlığa düşerek haddi aşmaya, rüşvet ve diğer haramları yemeye koştuklarından bahsetmektedir.⁵²⁵ Her ne kadar Yahudilerden bahsetse de bu âyet-i kerîme genel olarak insanlığı içine almaktadır. İnsanların çoğunluğu sanki iyi ve hayırlı bir işe koşuyormuş gibi günaha ve harama öyle koşarlar. Âyette geçen “الإثم” günah” kelimesi, bütün isyan ve

⁵¹⁹ Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, s. 33.

⁵²⁰ İsfahânî, **Müfredât**, s. 374.

⁵²¹ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ'rîfât**, s. 165; Izutsu, **Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, s. 256.

⁵²² “أولئك هم الكفرة الفجرة” “İşte onlar, kâfirlerdir, günaha dalanlardır.” Abese, 80/42. Ayrıca bkz. Muttaffifîn, 83/7; Nûh, 71/27.

⁵²³ Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, s. 26.

⁵²⁴ Mâide, 5/62.

⁵²⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: X, s. 447.

yasakları kapsayan bir kelimedir. Haksızlık yapmak ve haram yemek, günahların en büyüklerinden olduğu için âyette ayrıca zikredilmiştir.⁵²⁶

Bir başka âyette ise, günah işleyerek ve haddi aşarak nefislerine ihanet eden kimselerden bahsedilirken şöyle buyrulmuştur:

إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا

“Allah, hainlik edenleri, günâhta ısrarcı olanları sevmez.”⁵²⁷

Bu âyet ihaneti ve günahı, alışkanlık ve şahsi vasıf haline getiren, onunla gayri meşrû bir dostluk kuran kimseleri ifade etmektedir.⁵²⁸ İnsanın günah işlemeye gayret ederek kendini azaba maruz kılması, kendini aldatması ve Allah’ın emaneti olan nefse hainlik etmesi demektir. Ayrıca burada, hiç çekinmeden günah işleyen kimseleri bu ısrarlarından vazgeçirmeye teşvik de vardır.⁵²⁹

Allah Teâlâ, “Kim bir günah işlerse onu ancak kendi aleyhine işlemiş olur. Allah her şeyi bilmektedir, büyük hikmet sahibidir.”⁵³⁰ âyetinde, bilerek ve kasıtlı olarak günah işleyenin vebalinin ve ayıbının kendisine ait olduğunu bildirmektedir.⁵³¹ Zira âhirette kimse kimsenin günahını yüklenmeyecektir. Bu gerçeği bize Kur’an, “مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي” “Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez.”⁵³² âyetiyle haber vermektedir.

Aynı zamanda “وَدُّرُوا ظَاهِرَ الْأَثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْأَثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ” “Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka göreceklerdir.”⁵³³ âyet-i kerîmesiyle Allah Teâlâ, ister fiili olarak

⁵²⁶ Râzî, **Mefââtihü'l-Gayb**, C: XII, s. 392.

⁵²⁷ Nisâ, 4/107.

⁵²⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IX, s. 190.

⁵²⁹ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: III, s. 187-188.

⁵³⁰ Nisâ, 4/111.

⁵³¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: VIII, s. 254.

⁵³² İsrâ, 17/15.

⁵³³ En’âm, 6/120.

işlenen ister kalp ile tasarlanan olsun günahın her çeşidinden kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır.⁵³⁴

Günah işleyip de günahlarında ısrarcı olmayanların, tövbe edip Allah'tan bağışlanma dileyenlerin günahlarının bağışlanacağı, Allah tarafından şu âyet-i kerîmede bildirilmektedir:

وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرِ اللَّهُ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ

*“Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.”*⁵³⁵

İşlenen günahın akabinde Allah'ın azabını, yasağını veyahut da kendisinden hayâ etmeyi ve korkmayı gerektiren, yüce azâmetini hatırlayarak pişmanlık içerisinde günahlarının bağışlanmasını isterler. Âyette geçen “وَمَنْ يَغْفِرِ اللَّهُ إِلَّا اللَّهُ” *“Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki?”* ifadesiyle Allah, yüce zâtını, bağışlaması bol bir zât olarak nitelemekte ve günahından tövbe eden kimsenin O'nun nezdinde hiç günah işlememiş gibi değerlendirileceğini ifade etmektedir. Aynı zamanda bu ifade, kulların gönüllerini hoş etmekte, onları tövbeye teşvik etmekte ve ümitsizliğe düşmelerine mani olmaktadır.⁵³⁶

Görüldüğü üzere günah kavramı, Kur'an'da Allah'a ve insanın fitratına aykırı bir davranış olarak ifade edilmiştir. Nitekim âyetlerde günah mefhumu çeşitli kavramlarla zikredilmiştir. Nihayetinde günah, yasak olan, çirkin, utanç verici, fenalığı büyük olan ve kasıtlı şekilde yapılmış bir davranış biçimi olarak ifade edilmiştir. İnsan, bu tarz davranışta bulunduğu anda kendisi için çizilen sınırı aşmış olmaktadır. Bu durum da bireyi, Allah tarafından kendisine yüklenen sorumluluğa sahip çıkamaz duruma düşürmektedir.

⁵³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XII, s. 75; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XIII, s. 130; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: III, 180.

⁵³⁵ Âl-i İmrân, 3/135.

⁵³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 268.

2.1.2.3. Fesad Çıkarmak

Salah kelimesinin zıddı olarak tarif edilen⁵³⁷ ve “فسد /fe-se-de” kökünden türemiş olan fesad kavramı, “bozulmak, çürümek ve niteliğin yok olması” gibi anlamlara gelmektedir.⁵³⁸ Ayrıca bu kelime “bir şeyin istikâmetinden sapması, itidal çizgisinden uzaklaşıp bozulması” şeklinde de tanımlanmıştır.⁵³⁹

Kur’an’da fesadın karşıtı salâh, ifsadın karşıtı ıslâh ve müfsidin karşıtı da muslihtir.⁵⁴⁰ fesad kelimesi fâsikların ve münafıkların vasfı olarak zikredilirken, salâh da mü’minlerin vasfı olarak geçmektedir.⁵⁴¹

Fesad kavramı Kur’an’da geçtiği âyetlerde “küfür”,⁵⁴² “yeryüzünde fitne ve savaş çıkarmak”,⁵⁴³ “bozgunculuk”,⁵⁴⁴ “kan akıtmak”,⁵⁴⁵ “akrabalık bağıını kesmek”,⁵⁴⁶ “günah işlemek”,⁵⁴⁷ “inkâr etmek”,⁵⁴⁸ “isyan etmek”,⁵⁴⁹ “öldürmek”,⁵⁵⁰ “tefrika çıkarmak”,⁵⁵¹ “yalanlamak”,⁵⁵² “imandan sapmak ve saptırmak”,⁵⁵³ “kıtlık, açlık ve bereketsizlik”⁵⁵⁴ gibi farklı manalarda kullanılmıştır.⁵⁵⁵

⁵³⁷ İsfahânî, **Müfredât**, s. 381; İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: III, s. 335.

⁵³⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: III, s. 335.

⁵³⁹ İsfahânî, **Müfredât**, s. 381.

⁵⁴⁰ “وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ” “Onlara “yeryüzünde düzeni bozmayın” denildiğinde, “hayır biz yalnızca ıslah edenleriz” derler.” Bakara, 2/11. Ayrıca bkz. A’râf, 7/56; Neml, 27/48-49.

⁵⁴¹ Dumlu, **Salâh Meselisi**, s. 10-13.

⁵⁴² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: I, s. 288.

⁵⁴³ Zemaşşerî, **Keşşâf**, C: I, s. 179.

⁵⁴⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IV, s. 238; Kurtubî, **el-Câmi‘**, C: I, s. 147; Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: XI, s. 312; İbn Aşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: I, s. 284; Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: XI, s. 312.

⁵⁴⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IV, s. 243; Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: V, s. 346.

⁵⁴⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: IV, s. 240.

⁵⁴⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: X, s. 460, C: XVI, s. 429, C: XVII, s. 277; Kurtubî, **el-Câmi‘** C: XIII, s. 315.

⁵⁴⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: X, s. 460, C: XIX, s. 437; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: VI, s. 251.

⁵⁴⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XII, s. 560, C: XX, s. 34; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: III, s. 402.

⁵⁵⁰ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XVII, s. 357.

⁵⁵¹ Kurtubî, **el-Câmi‘**, C: I, s. 202, C: VII, s. 261.

⁵⁵² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: X, s. 460; Mâtürîdî, **Te’vilâtü'l-Kur’ân**, C: V, s. 420; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: III, s. 402.

⁵⁵³ İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: IV, s. 245.

⁵⁵⁴ Kurtubî, **el-Câmi‘**, C: XIV, s. 40; İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: VI, s. 287.

⁵⁵⁵ Mukâtil b. Süleyman, **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, s. 31-33; İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetu'l-A’yüni'n-Nevâzir**, s. 470-471.

Kur'an'da münafıklardan bahsederken bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ

“Yeryüzünde düzeni bozmayın” denildiğinde, “Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz” derler.”⁵⁵⁶

Âyet-i kerîmeye göre münafıklara, “Yeryüzünde fesad çıkarmayın” denildiğinde, onların “Biz ıslah edicileriz” şeklinde cevap vermeleri, zihniyetlerinde kötülüğün, kalplerinde de hastalığın olduğuna işarettir.⁵⁵⁷ Bundan hareketle İbn Âşûr (v. 1973) âyetten şu üç sonucu çıkarmıştır:

Birincisi, “Biz ıslah edicileriz” diyerek kalplerindeki hastalıkları tedavi edecek öğütlere kulak vermedikleri için aslında kendi nefislerini ifsad etmişlerdir. İkincisi, insanlar arasında kötü sıfatları yayarak ve onları kötülüğe davet ederek bütün insanlığı ifsad etmişlerdir. Üçüncüsü ise, çekememezlik, düşmanlık, fitne ateşini körüklemek, yollarına engeller koyarak ve diğer grupları Müslümanlar aleyhine kışkırtarak toplumu ifsad etmişlerdir.⁵⁵⁸ Bu açıklamalarından sonra İbn Âşûr fesad kelimesini, “faydalı olan bir şeyi bozmak ya da zararlı hale çevirmek” şeklinde tarif etmiştir.⁵⁵⁹

Ebû Hayyân (v. 745/1344) da bu âyetin tefsirinde, fesadın çeşitleri olduğunu belirtmiş ve bunların da esir almak, öldürmek, zulüm ve küfür olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁰ Ayrıca savaş ve bozgunculuk çıkarmak, yeryüzünü ifsad etmek gibi durumların da haram ve büyük günahlardan olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla âyete göre yeryüzünde bozgunculuk ve fesad çıkarmanın yasaklandığını belirtmiştir.⁵⁶¹ Ona göre, inkârcıların yeryüzünde fasad çıkarmaya çalışmalarının ana sebebi, İslâm birliği içerisine tefrika tohumları ekip ümmetin birliğini bozmaktır.⁵⁶² Yeryüzü, Allah’a itaat ve kulluk etme yeridir. Fitne, fesad ve bozgunculuk çıkarmak

⁵⁵⁶ Bakara, 2/11.

⁵⁵⁷ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: I, s. 283.

⁵⁵⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: I, s. 284.

⁵⁵⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: I, s. 284.

⁵⁶⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el-Endelûsî, **el-Bahru'l-Muhît**, thk. Mahir Habbûş, Beyrut, Dâru'r-Risâleti'l-'Alemyye, 2010, C: IV, s. 28.

⁵⁶¹ Ebû Hayyân, **Bahru'l-Muhît**, C: I, s. 178, 184-185.

⁵⁶² Ebû Hayyân, **Bahru'l-Muhît**, C: I, s. 186.

ise bu hikmete ters bir durumdur. Bundan dolayı “لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ” “Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayın” ifadesi, Kur’an’da sıkça tekrar edilmiştir.⁵⁶³

Fesadla ilgili bir başka âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ
الْخَاسِرُونَ

“Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah’a verdikleri sözden dönerler, Allah’ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar; işte sonunda zararlı çıkacak olanlar da yalnız bunlardır.”⁵⁶⁴

Âyette zikri geçen “وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ” “yeryüzünde fesad çıkarırlar” ifadesinde belirtilen kimseler, durmaları gereken yeri bilmeyip sınırı aşanlardır. Bundan da bariz bir şekilde anlaşılan, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) itaati terk edenlerdir. Çünkü yeryüzünde düzenin ve sulhun temeli, ona hakkıyla itaat etmektir.⁵⁶⁵

Tarih boyunca yeryüzünde maddi ve manevi anlamda düzeni bozan, çevreyi kirleten, acı, ızdırap, huzursuzluk ve felakete sebep olan kişiler genellikle ahlâksızlar, inkârcılar, zalimler ve günahkârlar olmuşlardır. Her günah aynı zamanda yeryüzünde bir fesattır, kötülüktür, dengeyi ve düzeni bozmaktır.⁵⁶⁶

2.1.2.4. İhanet Etmek

Emin olmak, güvenilir olmak, vefakâr olmak ve sadakat gibi kavramların karşıt anlamlısı olarak kullanılan “hıyânet” kelimesi, antlaşmayı, sözleşmeyi veyahut da verilen sözü gizlice çiğneyerek ya da bozarak hakka aykırı hareket etmek, muhalefet etmek anlamına gelmektedir.⁵⁶⁷

İhanet kavramıyla ilgili klâsik lügatlerde kelimenin kökeni hakkında, bir kimsenin payına düşen hakkının eksik verilmesi ya da samimiyet, sevgi ve vefa

⁵⁶³ Ebû Hayyân, **Bahru’l-Muhît**, C: I, s. 389.

⁵⁶⁴ Bakara, 2/27.

⁵⁶⁵ Râzî, **Mefâihü’l-Gayb**, C: II, 374-375.

⁵⁶⁶ Karaman vd., **Kur’an Yolu Tefsiri**, C: I, s. 94.

⁵⁶⁷ İsfahânî, **Müfredât**, s. 167; İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**, C: XIII, s. 144.

hususunda gösterilen eksik tutumun ifadesi olarak, “eksiklik” anlamında,⁵⁶⁸ hayvanın ya da insanın yük taşımaya engel olan acziyet ve zayıflığın ifadesi olarak “تخون/tehavvün” kelimesiyle ifade edilmektedir. Bünyesine aldığı bir nesneye olumsuz tavır takınarak ona ihanet edenin bu durumu, “تخوين/tahvîn” kelimesiyle dile getirilmiştir. Bununla birlikte arslanların zayıf, gevşek ve fersiz bakışları, kelimenin kökünün mazi fiili olan “حان/hâne” kelimesiyle ifade edilmektedir. Nâmahreme gizlice bir bakışla bakmayı anlatmak üzere de “Hâinetü'l-‘Ayn”⁵⁶⁹ tabiri türemiştir.⁵⁷⁰

İhânet kelimesi Kur’an’da on altı defa kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan ikisi “حيانة/hıyânet” biçiminde mastar,⁵⁷¹ ikisi “خائنة/hâinetün” biçiminde mastar,⁵⁷² üç tanesi “خائنين/hâinîn” biçiminde çoğul ism-i fâil,⁵⁷³ ikisi “خَوَانٍ/havvân” biçiminde mübâlağalı ism-i fâil⁵⁷⁴ ve yedi tanesi de fiil formlarında gelmektedir.⁵⁷⁵

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) ihanet kelimesinin Kur’an’da geçtiği âyetlerde “Mâsiyet (günah ve isyan)”,⁵⁷⁶ “ahdi bozmak”,⁵⁷⁷ “emaneti terk (ihmal etme)”,⁵⁷⁸ “dinde muhalefet etme”,⁵⁷⁹ ve “zina”⁵⁸⁰ anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁸¹

İhanetle ilgili bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

⁵⁶⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: XIII, s. 145.

⁵⁶⁹ “يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورَ” “Allah gözlerin kötü niyetli bakışını ve kalplerin sakladıklarını bilir.” Mü’min, 40/19.

⁵⁷⁰ İbn Manzûr, **Lisânü'l-‘Arab**, C: XIII, s. 144-146.

⁵⁷¹ Enfâl, 8/58, 71.

⁵⁷² Mâide, 5/13; Mü’min, 40/19.

⁵⁷³ Nisâ, 4/105; Enfâl, 8/58, Yûsuf, 12/52.

⁵⁷⁴ Nisâ, 4/107; Hac, 22/28.

⁵⁷⁵ Bakara, 2/187; Nisâ, 4/107; Enfâl, 8/27, 71; Yûsuf, 12/52; Tahrîm, 66/10.

⁵⁷⁶ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرُّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ” “Ey iman edenler! Allah’a ve resulüne karşı hainlik etmeyin, size bırakılan emanetlere de bile bile ihanet etmeyin.” Enfâl, 8/27. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/71; Bakara, 2/187; Ğâfir, 40/19.

⁵⁷⁷ “وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ” “İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün.” Mâide, 5/13. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/58.

⁵⁷⁸ “وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا” “Hainlerden taraf olma!” Nisâ, 4/105.

⁵⁷⁹ “إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَانًا أَيْمًا” “Allah, hainlik edenleri, günaha ısrarcı olanları sevmez.” Nisâ, 4/107. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/71; Tahrîm, 66/10.

⁵⁸⁰ “وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِنِينَ” “Allah’ın, hainlerin hilesini başarıya ulaştırmayacağını...” Yûsuf, 12/52.

⁵⁸¹ İbnü'l-Cevzî, **Nüzhetü'l-A‘yüni’n-Nevâzir**, s. 281-283.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey iman edenler! Allah’a ve resulüne ihanet etmeyin, size bırakılan emanetlere de bile bile hainlik etmeyin.”⁵⁸²

Âyetteki ihanet, “eksiklik” manasındadır. Vefanın anlamı ise “tam yapmak”tır. “تخون/tehavvene” kelimesi “onu noksan yaptı” anlamında iken zamanla emanet ve vefanın karşıt anlamlısı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Âyetin anlamı da bu doğrultudadır. Yani, “bile bile farzlarını eksik yaparak veya terk ederek Allah’a, sünnetine tâbi olmayarak da resûlüne ihanet etmeyin. Aksi takdirde bunun kötü sonuçlarını bildiğiniz halde emanetlerinizi korumamış olursunuz” şeklindedir.⁵⁸³

Elmalılı Hamdi Yazır bu âyetin tefsirinde şunları söylemiştir:

“Ey mü’minler! İman zimmetinize verilmiş olan ilâhî hükümlere ve Resûlüllah’ın (s.a.v.) sünnetine riayetsizlik ve saygısızlık yapmayın. Size hayat veren bu hükümler karşısında şükürünüzü eda edin ve o hükümlere sadakâten ayrılmayın. Din hususunda laubali olmayın, dinin emir ve yasaklarına gösteriş olsun diye değil can-ı gönülden uyun, dini görevlerinizi samimiyetle yapın. Eğer böyle yapmazsanız Allah’a, onun resûlüne ve emanetlerinize ihanet etmiş olursunuz. Bir kere Allah’a ve resûlüne ihanet etmeye başladınız mı, artık kendi aranızda da cana, mala, ırza ve namusa da ihanet etmeye başlarsınız. Bununla birlikte hakka, hukuka, millî değerlere ve vatana da hainlik etmeye başlarsınız. Bu durumda bile bile ihanet edenlerden olursunuz ve birbirinize olan güveniniz yok olur. Nihayetinde emniyet ve güven tamamen ortadan kalkar ve kimsenin kimseye güven duymadığı bir toplum haline gelirsiniz. Bundan dolayı da başınıza büyük fitneler ve felaketler gelir. İşte bütün bunlardan ötürü Allah’a ve resûlüne ihanet edip de kendi kendinize hainlik yapanlardan olmayın.”⁵⁸⁴

Allah Teâlâ, ihanet edenleri sevmediğini bildirdiği âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır:

⁵⁸² Enfâl, 8/27.

⁵⁸³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XIII, s. 480.

⁵⁸⁴ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, C: IV, s. 399.

إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ

“Biliniz ki Allah iman edenleri korur. Şu da muhakkak ki Allah hiçbir haini, hiçbir nankörü sevmez.”⁵⁸⁵

Âyetin ifade ettiğine göre ihaneti, nankörü ve haini sevmeyen Allah, bu gibi kötü huylardan kaçınan mü’minleri düşmanlara karşı koruyacağını vadediyor. Bu şekilde Allah, mü’minleri manevi olarak desteklemiş ve güçlendirmiş olmaktadır.⁵⁸⁶

Bu âyette ifade edilen hainler, inkârcılardır. Âyette geçen “خَوَّانٍ/havvân” kelimesi, ihanetin en şiddetlisidir ki bu da emanete karşı vefasızlık ve sadakâtsizliktir. Zira küfür, Allah’ın mahlûkatları üzerinde, onlardan almış olduğu “söze” karşı bir ihanettir. İhanet içinde olan inkârcıların ihanetlerine karşı Allah, kendisine iman eden mü’minleri muhafaza edecektir.⁵⁸⁷

Allah Teâlâ Kur’an’da “kendi nefislerine ihanet eden” insan tiplerinden de bahsetmektedir. Bununla ilgili bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنفُسَهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ خَوَّانًا أَثِيمًا

“Kendi nefislerine ihanet edenleri savunma. Çünkü Allah hainlik edenleri, gûnahta ısrarcı olanları sevmez.”⁵⁸⁸

Ma’siyette bulunarak ve isyana kalkışarak kendi kendilerine ihanet içerisinde olanlar, kendilerine yazık etmişlerdir. Çünkü sonuçta bunun zararı kendilerine dönecektir.⁵⁸⁹ Nitekim nefisine ihanet etmek, kendini aldatmaktır. Bundan dolayı bir insanın günah işlemek suretiyle kendini azaba maruz bırakması, kendini aldatması ve Allah’ın emaneti olan nefisine hainlik etmesi anlamına gelir. Ayrıca haini savunmak ve haine taraftar olmak da aynı şekilde insanın nefisine ihanetidir.⁵⁹⁰

Görüldüğü üzere Kur’an’a göre ihanet o kadar çirkin ve kötü davranıştır ki, Allah bu eyleme meyledenleri sevmediğini bildirmekte ve onların hilelerini başarıya

⁵⁸⁵ Hac, 22/38.

⁵⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVIII, s. 542.

⁵⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, C: I, s.

⁵⁸⁸ Nisâ, 4/107.

⁵⁸⁹ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, C: I, s. 393.

⁵⁹⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, C: III, s. 187-188.

ulaştırmayacağını ifade etmektedir.⁵⁹¹ İhaneti alışkanlık haline getiren kimselerin aynı zamanda hiç çekinmeden günah işledikleri belirtilirken, onların inançsızlıklarına da yer verilmiştir.

2.1.2.5. Zulmetmek

Kur'an'ın en önemli kavramlarından birisi olan “zulüm” kavramı, sözlükte “bir şeyi eksilterek ya da artırarak veya zamanından ya da mekânından saparak kendisine ait olmayan bir yere koymak” anlamına gelmektedir.⁵⁹² Diğer bir ifadeyle “herhangi bir şeyi ona ait olmayan bir yere koymak” olarak ifade edilen zulüm kavramı, aynı zamanda “haddi aşmak” ve “doğru yoldan sapmak” manalarını da içermektedir.⁵⁹³

Istılahta “haktan batıla sapma, sınırları çiğneme, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, zorbalık” gibi anlamlarda kullanılan zulüm kavramı dilimizde ise “her konuda, her şekilde haksızlık etmek” olarak ifade edilmektedir.⁵⁹⁴

Zulüm, kişiliksiz kimselerin davranış özelliği olup kibir, gurur, nankörlük ve haksızlık gibi kötü davranışların bir sonucudur. Dolayısıyla zulüm, olumsuz bir davranış biçimidir ki terbiye edilmesi gerekmektedir. Bunun için özellikle kişiyi zulmetmeye iten sebeplerin ortadan kaldırılması gerekir.⁵⁹⁵

Zulüm üç kısımda değerlendirilir:⁵⁹⁶

Birincisi: İnsanla Allah arasındaki zulümdür. Diğer bir ifadeyle insanın Allah'a karşı zulmüdür. Bunların en büyüğü küfür, şirk ve nifaktır.⁵⁹⁷

Bir âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

⁵⁹¹ “وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي كَيْدَ الْخَائِبِينَ” “Allah'ın, hainlerin hilesini başarıya ulaştırmayacağını...” Yûsuf, 12/52.

⁵⁹² İsfahânî, *Müfredât*, s. 318.

⁵⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: XII, s. 373.

⁵⁹⁴ Veli Ulutürk, *Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı*, Konya, İstışare Yayınları, 1990, s. 10.

⁵⁹⁵ Osman Kara, *Kur'an'da İnsan Davranışları*, İstanbul, Ark Yayınları, 2017, s. 99.

⁵⁹⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 319.

⁵⁹⁷ “وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ” “Lokmân oğluna öğüt verirken ona şöyle dedi: “Sevgili oğlum! Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle çok büyük bir zulümdür.” Lokmân, 31/13. Ayrıca bkz. Mâide, 5/82; Enfâl, 8/54.

الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ

“Onlar (zalimler), Allah yolundan alıkoyan ve onu eğip bükmek isteyenlerdir; onlar âhireti de inkâr edenlerdir.”⁵⁹⁸

Zulüm kelimesi, kâfir kelimesiyle eş anlamlıdır. Bu gibi kimseler, insanları Allah’ın yolundan alıkoyan kimselerdir. İnsanları Allah’ın yolundan saptırdıkları gibi dosdoğru olan dinin kurallarını da değiştirmek ve bozmak isterler.⁵⁹⁹ Zalim insanlar, Allah’ın âyetlerini inkâr etmeye kalkışan inatçı kişilerdir. Olayları değerlendirirken adalet ve hakkaniyet ilkelerini gözetmeyen, Allah’ın çizdiği sınırları çiğneyen ve O’na karşı zulüm günahını işleyen kimselerdir.⁶⁰⁰ Onlar dosdoğru yolu izlemezler. Onların istedikleri şey, o yolun kendi şehvet, arzu, vehim, hurafe ve kaprislerine uygun olarak dolambaçlı hale getirilmesidir.⁶⁰¹ Bu durum, Saff sûresindeki “يُرِيدُونَ”⁶⁰² “(Zalimler) isterler ki Allah’ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler; ama inkârcılar hoşlanmasa da Allah nurunu mutlaka tamamlayacak!”⁶⁰³ âyetiyle ifade edilmektedir.

Mezkûr âyetlerin dışında Kur’an’da zulüm ve zalimlerle ilgili geçen “وَمَنْ أَظْلَمُ”⁶⁰⁴ “Allah hakkında yalan yanlış şeyler uydurandan daha zalim kim vardır?”⁶⁰⁵ âyet-i kerîmesi gibi ibareler, yine zulmün bu çeşidine işaret etmektedir. Dolayısıyla Kur’an’a göre imanın yerine inkârı, itaatın yerine isyanı, şükürün yerine de haksızlık, adaletsizlik ve günahı koymak, zulüm kabul edilmiştir.

İkincisi: Zulmün bu çeşidi kişiyle diğer insanlar arasındaki zulümdür ki, zulmün bu kısmında kişi, diğer insanlara haksızlık eder, onların haklarını çiğner ve onlara kötülük yapar. Bununla ilgili bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

⁵⁹⁸ A’râf, 7/45.

⁵⁹⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XII, s. 447.

⁶⁰⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâlî’l-Kur’ân*, C: III (cüz. VIII), s. 120-121 (1292-1293).

⁶⁰¹ Mevdûdî, *Tefhîmü’l-Kur’ân*, C: II, s. 385.

⁶⁰² Saff, 61/8

⁶⁰³ Hûd, 11/18.

“Kınama ve cezalandırma ancak insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlara yöneliktir. Onlar için elem verici bir azap da vardır.”⁶⁰⁴

Can ve mallar hususunda haksızlık ve adaletsizlik yapmak suretiyle insanlara zulmedenler, taşkınlık yapanlar ve Allah’ın koymuş olduğu sınırları aşanlar,⁶⁰⁵ üstünlük gösterisinde bulunup büyüklük taslayanlar ve bozgunculuk yapanlar,⁶⁰⁶ âyet-i kerîmede sözü geçen kimselerdir.

Bu tür zulüm, insanlara yapılan gayr-i meşrû her türlü haksızlığı içine almaktadır. Bunun en bariz örnekleri, faizle ilgili “لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ” “Ne zulmediniz, ne de zulme uğrayınız.”⁶⁰⁷ âyetinde ve “إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا” “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler...”⁶⁰⁸ âyetinde uyarı niteliğinde ifade edilmektedir. Hırsızlık yapanın cezalandırılmasını bildiren âyetin devamında ise “فَمَنْ قَاتَلَ يَتِيمًا ظُلْمًا” “Kim bu zulmünden sonra tövbe ederse.”⁶⁰⁹ buyrulur hırsızlığın da bir çeşit zulüm olduğu belirtilmiştir. Bu ve benzeri haksızlıklar, insanların birbirlerine zulmü olarak ifade edilmektedir.

Üçüncüsü: Bu çeşit zulüm ise, kişinin kendi nefsiyle arasındaki zulümdür ki, bu durumdaki kişi kendine zulüm ve haksızlık eder.⁶¹⁰ Hakikatte bu zulüm çeşitlerinin her üçü de öncelikle insanın kendine zulümdür. Çünkü insan zulme ilk yöneldiğinde kendine zulmetmiş olur. Yani zalim kişi, zulme daima kendi nefsiyle başlar.⁶¹¹

Bu tür zulüm, insanların günaha, isyana ve kötülöklere saplanması neticesinde kendilerine haksızlık etmek ve zarar vermek şeklinde meydana gelen zulümdür. Allah Teâlâ pek çok âyet-i kerîmede kendisinin insanlara zulmetmediğini, bilakis insanların kendilerine zulmettiğini bildirmektedir. Örneğin; “فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا لِنَفْسِهِمْ”

⁶⁰⁴ Şûrâ, 42/42.

⁶⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XXI, s. 552; Kurtubî, *el-Câmi'*, C: XVI, s. 44.

⁶⁰⁶ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl*, C: III, s. 259.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/279.

⁶⁰⁸ Nisâ, 4/10.

⁶⁰⁹ Mâide, 5/39.

⁶¹⁰ “ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اضْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ” “Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine zulmeder.” Fâtır, 35/32.

⁶¹¹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 319.

“Onlardan kimi kendine zulmeder.”⁶¹² buyrulurken başka bir âyette ise, “وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ” “Allah onlara zulmetmemişti, fakat onlar kendilerine zulmetmişlerdi.”⁶¹³ ifadesi yer almaktadır.

Bu çeşit zulüm, insanların ilâhî kitaplarda belirtilen hususlara karşı ciddiyetsiz, lakayt tavırlar sergilemesi ve gereği gibi amel etmemesidir.⁶¹⁴ Yani irâdelerini hayır yoluna değil de şer yoluna sevk eden bu gibi kimseler, her şeyden önce kendilerine zulmetmiş olmaktadır.

Yukarıda zikredilen insanın şer alanındaki irâdesine bağlı olumsuz davranışlarından başka “zorbalık yapması ve cana kıyması”,⁶¹⁵ “sözleşmeleri ihlal etmesi”,⁶¹⁶ “görevlerinden kaçması”⁶¹⁷ ve “kâfirleri dost edinmesi”⁶¹⁸ de Kur’an’da insanın şer alanında gösterebileceği kötü vasıflar ve özellikler olarak ifade edilmektedir.

⁶¹² Fâtır, 35/32.

⁶¹³ Nahl, 16/33.

⁶¹⁴ İsfahâni, **Müfredât**, s. 318-319.

⁶¹⁵ “فَلَمَّا أَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِي هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَا قَالَ يَا مُوسَى أَتُرِيدُ أَنْ تَمْلِكُنِي كَمَا قَتَلْتَ نَفْسًا بِالْأَمْسِ إِنَّ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي” “الْأَرْضِ وَمَا تُرِيدُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُضْلِحِينَ” *Mûsâ ikisinin de düşmanı olan adamı yakalamak isteyen o şöyle dedi: “Ey Mûsâ! Dün birini öldürdüğün gibi şimdi de beni mi öldürmek istiyorsun? Demek ki sen haksızlıkları düzelten biri olmak istemiyorsun da bu ülkede sadece azılı bir zorba olmak istiyorsun.” dedi*” Kasas, 28/19.

⁶¹⁶ “سَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّمَا رُزِّقُوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكِسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَرِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمْ السَّلْمَ وَيَكْتُمُوا” “Bunlardan başka hem sizden hem de kendi topluluklarından emin olmak isteyen kimseleri de bulacaksınız. Bunlar ne zaman fitneye yönlendirilseler hemen dönüp ona dalarlar; bu sebeple sizden uzak durmaz, size barışçı davranmaz ve yakanızdan ellerini çekmezlerse onları hemen yakalayın, ele geçirdiniz yerde öldürün. İşte onlar hakkında size apaçık bir yetki vermiş olduk.” Nisâ, 4/91.

⁶¹⁷ “وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِنْ” “يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا” *Onlardan bir grup “Ey Medineliler! Sizin işiniz burada durmak değildir, hemen dönün” diyorlardı. Onlardan bir bölük de, aslında açıkta olmadığı halde “Evleriniz açıkta ve korumasız” diyerek peygamberden izin istiyorlardı; bunların istediği kaçıktan başka bir şey değildi.”* Ahzâb, 33/13.

⁶¹⁸ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا” *“Ey iman edenler! Mü’minleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyin. Allah’a aleyhinzinde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz.”* Nisâ, 4/144.

2.2. İNSAN İRÂDESİNİ ETKİLEYEN TEMEL FAKTÖRLER

Sahip olduğu maddî ve manevî özellikleri, görev ve sorumluluklarını yerine getirme noktasında faydalı kullanmayı irâdesine hâkim olamayan ve onu doğru istikâmete yönlendiremeyen insan, şeytan, nefis ve dünya zevkleriyle mücadele içinde olduğu bu hayattan mağlup olarak ayrılma gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmaktadır. Kur'an ise insandan, iki dünya arasında doğru ve dengeli bir yaşamı tercih etmesini ve neticede iki tarafta da "kazanan" olmasını istemektedir.

Çalışmamızın bu kısmında, nefis, şeytan ve dünya hayatının, insanın irâdesini olumsuz yönde etkilemesinden bahsedilecek olup bu etkiler, Kur'an âyetleri ışığında ve müfessirlerin yorumları doğrultusunda değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

2.2.1. Nefis

Lügatta "ruh, can, hayat, nefes almak ve bir şeyin zatı ve hakikati, bir kimsenin manevi ve akli melekeleri, arzu ve hevesleri, kendi öz varlığı, kişiliği" gibi manalara gelen⁶¹⁹ nefis kelimesi, "hayat ve hissî kuvvetler ile irâdeye bağlı hareket edebilen latîf, uçucu bir cevher"⁶²⁰ şeklinde tarif edilmiştir.

Nefis kelimesinin Kur'an'daki kullanımlarına baktığımızda kelimenin, tek anlamda kullanılmadığını görürüz. Örneğin; "وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ ۖ أَخْرِجُوا أَنفُسَكُم ۗ" "*O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de ellerini uzatmış, onlara; "Haydi, çıkarın canlarınızı!" derken onların halini bir görsen*"⁶²¹ âyetinde "ruh/can" anlamında, Âl-i İmrân sûresindeki, "وَيَحذَرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ ۗ وَاللَّهُ الْمَصِيرُ" "*Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor Sonunda dönüş Allah'adır.*"⁶²² âyet-i kerîmesi ile "يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ" "*Herkesin yaptığı*

⁶¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 503; Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 230.

⁶²⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Tâ'rîfât*, s. 242.

⁶²¹ En'âm, 6/93.

⁶²² Âl-i İmrân, 3/28.

iyiliği de işlediği kötülüğü de önüne konmuş olarak bulacağı gün.”⁶²³ âyetinde “zat, kişi, kendi,⁶²⁴ öz varlık” anlamında kullanılmıştır.⁶²⁵

Nefsin arzu ve eğilimlerini ifade eden hevâ kelimesi, “nefsin akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulardan yana olan eğilimi” ya da “doğruluk ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis” manasında tarif edilmiştir.⁶²⁶ Yani hevâ, nefsi etkileyerek onu yanlış yola sürükleyen, şehvete, kötü fiillere ve duygulara doğru nefsi harekete geçiren insan tabiatının istek ve arzularıdır.

İslâmî disiplinlerde nefis kavramı çoğunlukla olumsuz anlamda kullanılmış, nefsin zikredildiği yerlerde onun insanı günaha, yanlış ve harama yönlendirişi üzerinde durulmuş ve nefsin nasıl dizginleneceği hususunda kitaplar yazılmıştır. Ancak nefsin bu olumsuz anlamı ya da boyutu, onun Kur’an’daki anlamlarından ve boyutlarından sadece bir tanesidir. Yani nefis kavramı Kur’an’da sadece kötülüğü temsil eden bir olgu olarak değil aynı zamanda iyiye, güzele ve doğruya meylin ifadesi olarak da zikredilmektedir.

Nefsin hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli olduğunun ifadesi olarak, Allah Teâlâ, “وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا” “Nefse ve onu (insanın özü olarak) şekillendirip düzenleyene (yemin olsun).”⁶²⁷ âyetinde nefis üzerine yemin ettikten hemen sonra “فَأَلَّهَمَّهَا فُجُورَهَا” “Ona kötü ve iyi olma kabiliyetini verene!”⁶²⁸ âyet-i kerimesinde, nefisle ilgili olarak, insanın hayır ve şer, itaat ve isyan cinsinden bütün fiillerini ve eğilimlerini içine alan bir yapıda olduğu bildirilmektedir.⁶²⁹

İlgili âyetin devamında gelen, “فَدَأَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا” “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir.”⁶³⁰ âyetinde ise, nefisini günahlardan temizleyen, onu takva ile terbiye eden ve bu sayede nefisini feyizlendiren kimselerin kurtuluşa ereceklerinin

⁶²³ Âl-i İmrân, 3/30.

⁶²⁴ Ateş, **YüceKur’an’ın Çağdaş Tefsiri**, C: II, s. 32, 37.

⁶²⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 503.

⁶²⁶ İsfahânî, **Müfredât**, s. 524.

⁶²⁷ Şems, 91/7.

⁶²⁸ Şems, 91/8.

⁶²⁹ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: XXIV, s. 454-455; Râzî, **Mefâtihü’l-Gayb**, C: XXXI, s. 177; Kurtubî, **el-Câmi’**, C: XX, s. 75-76.

⁶³⁰ Şems, 91/9.

müjdesi verilirken⁶³¹ hemen sonrasındaki âyette, “وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا” “Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyana uğramıştır.”⁶³² buyrulur, iyiliği ve takvayı bir kenara bırakıp isyan ve günaha dalmak suretiyle onu azgınlığa götüren kimselerin ise zarar edecekleri ifade edilmiştir.⁶³³

Bütün bu âyetlerden anlaşılıyor ki Allah tarafından, nefis sahibi insana günahkârlık ve takva gibi iki zıt kutuptan birisini kendi hür irâdesiyle seçme imkânı tanınarak yaptığı fiillerin ve tercihlerin sorumluluğu kendisine yüklenmiştir. Böylece Allah insanı, nefsin arındırılması veyahut da günaha gömülüp karartılması fiilinin fâili ve üstlenicisi kılmıştır. Bu doğrultuda nefsin hem iyilik yapmaya, hem de kötülük yapmaya elverişli bir yapısının olduğunu âyetlerde açıkça beyan edilmiştir.

Nitekim nefis kavramını, Kur’an’da farklı boyutları ve nitelikleri olan bir kavram olarak görmekteyiz. Bunlardan birisi “nefs-i emmâre”, diğeri “nefs-i levvâme” ve sonuncusu da “nefs-i mutmainne”dir. Bunların dışında Kur’an’da doğrudan ifade edilmese de dolaylı olarak ima edilen boyutları da söz konusudur. Bunlar ise, “nefs-i mülhime”, “nefs-i râdiye” ve “nefs-i mardıyye”,⁶³⁴

Çalışmamızın konusu gereği biz burada nefsin bütün boyutlarını değil, sadece insan irâdesini olumsuz yönde etkileyen nefs-i emmâreyi ele alacağız. Yalnız nefs-i emmâreyle ilgili detaylara geçmeden önce Kur’an’da bizzat zikri geçen nefsin üç boyutuyla (emmâre, levvâme, mutmainne) alakalı ilgili âyetlerden birer örnek vermek istiyoruz. Kur’an’da geçen “وَمَا أُبْرِيْ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ اِلَّا مَا رَجِمَ رَبِّيْ اِنَّ رَبِّيْ” “Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis rabbimin acıyıp koruması dışında daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”⁶³⁵ âyetinde nefsin boyutlarından kötülüğü emreden boyutu “nefs-i emmâre”; “وَلَا اُقْسِمُ بِالْوَاوِمَةِ” “Öyle değil, kendini kınayan nefse yemin ederim!”⁶³⁶

⁶³¹ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: IX, s. 516; Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, C: X, s. 491.

⁶³² Şems, 91/10.

⁶³³ Râzî, **Mefâtilü’l-Gayb**, C: XXXI, s. 178; Kurtubî, **el-Câmi’**, C: XX, s. 76-77; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzil**, C: III, s. 549; Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, C: X, s. 491.

⁶³⁴ Muhyettin Polat, “Kur’an Âyetleri Işığında Nefs ve Şeytan Kavramları”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi)**, Van, 2022, s. 125-151.

⁶³⁵ Yûsuf, 12/53.

⁶³⁶ Kiyâmet, 75/2.

âyetinde nefsin, kötülüklerden dolayı kendisini kınayan boyutu “nefs-i levvâme” ve “يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ” “Ey imanın huzuruna kavuşmuş olan nefis!”⁶³⁷ âyetinde de nefsin, Allah’ın hitabına mazhar olmuş boyutu “nefs-i mutmainne” zikredilmiştir.

Nefsin, Kur’an’da doğrudan geçen bu boyutlarının dışında dolaylı olarak ifade edilen boyutları da mevcuttur. Bunlardan ilki “فَالْهَمَّهَا فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا” “Ona kötülüğünü ve korunmasını (isyanını ve itaatini)ilham edene!”⁶³⁸ âyet-i kerîmesinde kendini gösteren, nefse günahının ve takvasının anlatıldığı boyutu “nefs-i mülhime”dir. Nefs-i mülhimedenden sonraki aşamada bulunan nefis boyutu ise, “إِزْجِي”⁶³⁹ “Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön.”⁶³⁹ âyetinde işaret edilen, kendi irâdesine uymayı bırakıp Allah’ın emir ve yasaklarına hakkıyla itaat eden “nefs-i râdıye” boyutudur. Yine aynı âyette geçen “مَرْضِيَّةٌ” ifadesiyle bir başka nefis boyutu ise beşerî arzuları terk eden ve nefis muhasebesini en iyi şekilde yapan, “nefs-i mardıyye” boyutudur.

Nefsin yukarıda zikredilen bütün mertebelerinde ve ilgili âyetlerde görüldüğü üzere nefis kavramı, Kur’an’da sadece olumsuz anlamı üzerinde durulan değil, iyi ve olumlu yanları da olan bir kavramdır. Bu da nefis kavramını kötü ve olumsuz bir kavram olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu bize göstermektedir. Ancak biz burada çalışmamızın sınırlarını aşmaması düşüncesiyle nefsin sadece olumsuz, yani kötü boyutu olan “nefs-i emmâre”yi ele alacağız.

Emredici nefis anlamında olan “nefs-i emmâre”, bedenın doğal istek ve arzularına meyleden nefistir. Nefsin bu boyutu, dünyevî lezzetleri ve hissî şehvetleri emrederek kalbi aşağılık ve alçak tarafa doğru çeker. Bu nefis türü, bütün kötü huyların kaynağı ve barınağıdır.⁶⁴⁰ Dolayısıyla nefis-i emmâre, insanı kötülöklere ve dünyevî zevklere yönlendiren, günahlara ve haramlara karşı koymayan, aksine onların yapılmasını emreden, bu sebeple şeytana ve şehvî arzulara itaat eden nefistir.

⁶³⁷ Fecr, 89/27.

⁶³⁸ Şems, 91/8.

⁶³⁹ Fecr, 89/28.

⁶⁴⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, **Tâ’rîfât**, s. 243.

وَمَا أُبْرِي نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي إِنَّ”
Nefs-i emmârenin zikredildiği, “Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis rabbimin acıyıp koruması dışında daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”⁶⁴¹ âyet-i kerîmesi bize nefsin bu yönünü, kötü dürtü ve isteklerin kaynağı, arzu edilen dünyevî şeylere doğru insanı adeta ittiren, insana sürekli kötülüğü dayatan ve emreden negatif bir yapı tanıtılmaktadır.

Kur’an’da nefsin, yani kötülüğü, günahı ve şehveti arzu eden emreden nefs-i emmârenin, insanın irâdesini türlü yollarla ve farklı şekillerde olumsuz anlamda etkilediğini, bu sayede onu kötülüğe ve günah yönlendirdiğini ifade eden âyetler mevcuttur. Kur’an’da zikredilen,⁶⁴² nefsin bu kötü istek ve emirlerinden birisi kibirdir. Nefs-i emmâre kişinin irâdesine, büyüklük taslama ve insanları hakir görme gibi kötü bir hasleti yapıştırabilmektedir. Bununla ilgili bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُغْلِبُونَ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ

“Hiç kuşku yok ki Allah onların saklı tuttuklarını da açığa vurduklarını da bilmektedir. O ululuk taslayanları sevmez.”⁶⁴³

Birisine karşı büyüklük taslamak ve onu hakir görmek hiçbir insana yakışmaz. Çünkü Allah insanları birbirlerinin benzeri olarak yaratmıştır. Dolayısıyla birbirinin benzeri olan kimselerin, kendisi gibi olan insanlara karşı kibirlenip büyüklük taslaması kabul edilemez.⁶⁴⁴

Âyette geçen, “مُسْتَكْبِرِينَ” “büyüklük taslayanlar/kibirlenenler” ifadesinde, şirki kabul edip tevhide karşı çıkan müşrikler kastedilmiş olabileceği gibi, herhangi bir konuda büyüklük taslayan herhangi bir kimse de kastedilmiş olabilir.⁶⁴⁵

Allah tarafından kibirlenmenin, gurura kapılıp insanlardan yüz çevirmenin ve onları aşağılamanın yasaklandığı bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

⁶⁴¹ Yûsuf, 12/53.

⁶⁴² Bkz. Furkan, 25/21; Ahkâf, 46/20; İsrâ, 17/37; Mü’min, 40/56.

⁶⁴³ Nahl, 16/23.

⁶⁴⁴ Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’ân**, C: VIII, s. 95.

⁶⁴⁵ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: III, s. 431; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü’t-Tenzîl**, C: II, s. 208.

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

“Gurura kapılarak insanlara burun kıvrırma, ortalıkta çalım satarak yürüme; unutm ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen hiçbir kimseyi sevmez.”⁶⁴⁶

Âyette Allah Teâlâ, kibirlenerek, gurura kapılarak ve onları küçümseyerek insanlardan yüz çevirmeyi,⁶⁴⁷ kişinin kendini beğenmesini, kibirli bir şekilde aşırı sevinçle şımarmasını, büyükenerek ve zorbalaşarak yürümesini yasaklamaktadır. Zira Allah, nimetleri karşısında şımaran, gurur ve kibre kapılan kimseleri asla sevmez.⁶⁴⁸

Görüldüğü üzere ilgili âyetlerde Allah, nefsinin olumsuz etkisinde kalarak kibirlenmek, büyükenmek ve insanları hor ve hakir görmek gibi kötü ahlâkî vasıflara sahip olan kimseleri yermektedir. Bu âyetlerin adeta neticesi niteliğinde olup Allah’a, peygamberine ve insanlara karşı kibirlenenlerin karşılanacakları kötü akıbetin bildirildiği âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَيْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ

“İçinde ebedî olarak kalacağınız cehennem kapılarından girin! Büyüklük taslayanların yeri ne kötü!”⁶⁴⁹

Önceki âyetlerde zikredilen kötü vasıflardan olan kibir, gurur ve büyüklük taslamak Allah tarafından yerilmişti. Bu âyette ise, Allah’ın birliğini kabul etmeyip peygamberin davetine icabet etmeyenlerin, yani nefislerinin gurur ve kibrine kapılanların karşılanacakları hazin son açıkça beyan edilmiştir.

Kur’an’da zikri geçen ve nefis-i emmârenin insanın irâdesini etkisi altına alıp onu yönlendirdiği kötü hasletlerden bir diğeri de cimriliktir.⁶⁵⁰ Cimrilikle ilgili âyet-i kerîmede Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعَدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا

⁶⁴⁶ Lokmân, 31/18.

⁶⁴⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XX, s. 143.

⁶⁴⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: XI, s. 235-236; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, C: XXI, s. 166-167.

⁶⁴⁹ Nahl, 16/29.

⁶⁵⁰ Bkz. Nisâ, 4/37; İsrâ, 17/100; Furkan, 25/67.

*“Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!”*⁶⁵¹

Âyette Allah, iktisatlı olmayı emrederken insanlara bir şey vermemezlik yapmayı, cimri ve çekingen olmayı, israfı ve savurganlığı da yasaklıyor. Harcarken de gücünün üstünde harcama yapmayı yasaklayarak itidalli bir yaşamı prensip edinmeyi emrediyor. Cimrilik yapanların halk tarafından yerileceğini ve kınanacağını, hesapsızca harcayanların da nihayetinde harcayacak bir şey bulamayacaklarını belirtiyor.⁶⁵²

Âyet-i kerîmede ifade edilen dengeli yaşam, İslâm’ın en büyük ilkelerinden biridir. Aşırı gitmek de, aynı ihmal etmek gibi dengeyi bozar. Buradaki ifade, tasvir metoduna göre şekillenmiştir. Buna göre cimrilik elleri boynuna bağlı bir insan olarak, savurganlık da hiçbir şey tutmayan sonuna kadar açılmış bir el olarak tasvir edilmiştir. Cimriliğin de savurganlığın da sonu, "Kınanmış ve yorgun düşmüş" bir insanın oturuşu şeklinde ifade ediliyor. Ayette geçen “مَحْسُورًا” kelimesi köken olarak "yürüyemez hale gelmiş, zayıflığından ve acizliğinden durup dinlenen hayvan" demektir. İşte cimrinin hali de aynı böyledir, cimriliği onu öyle bir yorgun ve bitkin düşürür ki, durup dinlenmek zorunda bırakır. Savurganın durumu da bundan pek farklı değildir. Onun bu savurganlığı da kendisini yorgun düşmüş hayvanın durumuna getirir. Her iki halde de kınanmak ve pişman olmak vardır.⁶⁵³

Cimrilikle ilgili başka bir âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا أَنٰتَهُمُ ٱللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخَلُوا بِهِ يَوْمَ ٱلْقِيٰمَةِ

*“Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik edenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilakis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır.”*⁶⁵⁴

Allah’ın kendilerine lütfundan ve kereminde vermiş olduğu nimetleri, malı ve serveti yahut ilmi, yaratılış amacına uygun kullanmayıp onlarda cimrilik edip sıkıca

⁶⁵¹ İsrâ, 17/29.

⁶⁵² İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm* C: V, s. 64-65.

⁶⁵³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur’ân*, C: IV (cüz, XV), s. 392 (2223).

⁶⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/180.

tutanlar faydalı ve güzel bir şey yaptıklarını zannederler. Oysa yaptıkları cimrilik kendileri için kötülüktür.⁶⁵⁵ Bu tür davranışlar hem dünyada hem de âhirette onları küçük düşürecek ve alçaltacaktır. Zira cimrilik hastalığı kişiyi, ailesi, arkadaşları ve toplum huzurunda küçük düşüren kötü bir huydur.⁶⁵⁶ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadisinde genel olarak insanlar hakkında düşünülebilecek en kötü ve alçaltıcı iki huyun cimrilik ve korkaklık olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵⁷

Başka bir âyette ise nefsini cimrilikten ve bencillikten koruyan güçlü irâdeye sahip kimseler Allah tarafından övülmektedir. Söz konusu âyet-i kerîmede şöyle buyrulmuştur:

وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Kim nefsinin bencilliğinden (cimrilik) korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.”⁶⁵⁸

Âyette geçen “شُحَّ” kelimesinin “نَفْسِ” kelimesine muzaaf kılınması, cimriliğin nefsin içine kadar işlemiş olmasındandır. Buna göre kimler nefsinin bencilliğinden, kıskançlığından ve cimriliğinden kendisini koruyabilmişse, yani nefsinin kendisine dayattığı kötü hasletlere galip gelir ve Allah’ın inâyet ve tevfiği sayesinde onun tutkularına aykırı davranırsa, işte bu gibi kimseler umduklarına nâil olacaklardır.⁶⁵⁹

Nefsin insan irâdesini etkilediği en tehlikeli yollardan birisi de şüphesiz ki hevâdır. Hevâ, insanın fitratında var olan nefsanî istek ve arzuların adıdır. Nefsin olumsuz, kötü ve shehevî arzuları çoğunlukla hevâ kelimesiyle ifade edildiği için Kur’an âyetleri nefsin hevâsının, kötü arzu ve isteklerden ibaret olduğuna dikkatleri çekmektedir.

⁶⁵⁵ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C: VII, s.431-432; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: II, s. 120; et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin, **el-Mizân fi Tefsiri’l-Kur’ân**, 22 c., Beyrut, Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbûât, 1997, C: IV, s. 83.

⁶⁵⁶ Karaman vd., **Kur’an Yolu Tefsiri**, C: I, s. 724.

⁶⁵⁷ Ebû Dâvûd, “Cihâd” 21 (2511).

⁶⁵⁸ Haşr, 59/9.

⁶⁵⁹ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: VI, s. 82.

Hevâ kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği âyetlerde,⁶⁶⁰ tehlikelerine işaret edilerek insan için en yıkıcı belalardan birisi olarak kabul edilmektedir. Hevâ ile ilgili bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ

“Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır.”⁶⁶¹

Âyette kişiyi hak yolundan bâtil yola saptıracağı ifade edilen hevâ, insanı maddî lezzetlere gömülmeye ve onların içine batmaya davet eder. Dünyevî lezzetlere dalmak ise kişiyi sâlih amellerden ve manevî mutlulukları elde etme gayretinden uzaklaştırır. Çünkü bu iki hal, birbirine zıt olan iki durumdur ve birisinin artması oranında diğeri azalır.⁶⁶²

Başka bir âyette ise, tamamen kendi hevâsının peşine düşüp onu kendi düşüncesi, hareketleri ve duygularının kaynağı durumuna, yani bir ilah konumuna getiren insanın durumu anlatılmaktadır. Söz konusu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Hevâsını tanrı yerine koyan, Allah'ın -bilgisine rağmen (sapmayı tercih ettiği için)-kendini saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi bir tasavvur et. Allah'tan sonra onu kim yola getirecek? Düşünmüyor musunuz?”⁶⁶³

Hakkı düşünmeyip keyfi ne isterse onu ilah edinmiş, zevkinin sevdasına düşmüş, bunun akabinde Allah da onu şaşırtmış, kulağını ve kalbini mühürlemiş, gözüne de perde çekmiştir. Çünkü hevâ ve şehvet, gözü kör, kulağı sağır ve kalbi

⁶⁶⁰ Bkz. Mâide, 5/70; A'râf, 7/176; Kasas, 28/50; Necm, 53/23; Kâria, 101/9.

⁶⁶¹ Sâd, 38/26.

⁶⁶² Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XXVI, s. 386-387.

⁶⁶³ Câsiye, 45/23.

duygusuz yapar. O kimse âlim de olsa ilmüne rağmen hakkı duymaz hale gelir. Artık bu gibi kimseleri Allah'tan başka kimse hidâyete erdiremez.⁶⁶⁴

Dolayısıyla kişi nefsinin hevâsına taabi olduğu müddetçe, hevânın arzu ve istekleri onun ilminin, aklının ve vicdanının önüne geçecektir. Böyle bir insan nefsanî arzularının kölesi haline gelir ve neticede sapıklığa kadar gider. Kur'ân-ı Kerîm, ilgili âyetlerde nefsin hevâsına uymayı yasaklamış, ona uyanları kınamıştır. Hevâlarını adeta ilah edinenlerin, "Hakk"a yönelik algılarının ve duyularının kapanıp tamamen köreleceği vurgulanmıştır.

Yukarıdaki âyetlerde nefsin, insan irâdesini etkileyerek onu kibir, cimrilik, bencillik ve hevânın esiri olması gibi kötü yollara sürüklemesinden bahsettik. Ancak Kur'an'da geçen, nefsin insanın irâdesini olumsuz anlamda etkileme ve kötüye meylettirme metotları bunlarla sınırlı değil. Söz konusu kötü ahlâkî hasletlerin dışında nefis irâdeyi küfür,⁶⁶⁵ şirk,⁶⁶⁶ zulüm,⁶⁶⁷ şehvet,⁶⁶⁸ yalan,⁶⁶⁹ haset⁶⁷⁰ ve öfke⁶⁷¹ gibi kötü hasletlerle de ele geçirme faaliyeti yürütebilmektedir.

⁶⁶⁴ Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, C: VII, s. 316.

⁶⁶⁵ "ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَافِرَ" "Nankörlük etmelrinden ötürü onları işte böyle cezalandırdık" Sebe', 34/17. Ayrıca bkz. Bakara, 2/276; Hüd, 11/9-10; İsrâ, 17/67; Hac, 22/66; Kasas, 28/48; Zuhruf, 43/15; İnsân, 76/2-3.

⁶⁶⁶ "فَلَمَّا أَنبَأَهَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا أَنبَأَهَا فَتَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ" "Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği şeyler hususunda O'na ortak koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir." A'râf, 7/190. Ayrıca bkz. Bakara, 2/22; Nisâ, 4/116.

⁶⁶⁷ "بِإِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا" "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insane yükledi. Kuşkusuzinsan çok zalim, çok bilgisizdir." Ahzâb, 33/72. Ayrıca bkz. Bakara, 2/254; Nisâ, 4/10; Mâide, 5/45; En'âm, 6/82; Yûnus, 10/13; İbrâhîm, 14/34; Şûrâ, 42/40.

⁶⁶⁸ "فَحَلَفَ مِنْ بَغْدِهِمْ خَلْفَ أَصَاغُوا الصَّلَاةَ وَأَتَّبِعُوا الشَّهَوَاتِ فَسُوفَ يَلْقَوْنَ عَذَابًا" "Sonra bunların ardından artık namazı kılmayan ve nefsanî arzulara (şehvetlerine) uyan bir nesil geldi. Bunlar elbette azgınlıklarının cezasını bulacaklardır." Meryem, 19/59. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/14; Nisâ, 4/27.

⁶⁶⁹ "فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالْحَقِّ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ" "Allah hakkında asılsız inançlar (yalan) uyduran ve gerçek kendisine ulaştığında onu yalan sanandan daha zalim kim vardır? Kâfirlerin yeri cehennemde değil mi?" Zümer, 39/32.

⁶⁷⁰ "أَمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا أَنبَأَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ" "Yoksa onlar, Allah'ın lütfundan verdiği şeylerden dolayı insanlara haste mi ediyorlar?" Nisâ, 4/54. Ayrıca bkz. Bakara, 2/109; Âl-i İmrân, 3/30; A'râf, 7/11; Yûsuf, 12/8-9; Felak, 113/5.

⁶⁷¹ "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْتُونَكُمْ خَبْرًا وَدُوا مَا عَشْتُمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تَخْفَىٰ ضُورُهُمْ" "Ey iman edenler! Sizden olmayanı sırdaş edinmeyin, onlar size kötülük yapmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların ağızlarından öfke (nefret) taşmaktadır; kalplerinin gizlediği ise dah büyüktür. Gerçekten size delillei açıklamışızdır, eğer düünüyorsanız!" Âl-i İmrân, 3/118.

Nefisle ilgili Kur'an âyetlerinden anladığımız kadarıyla diyebiliriz ki kişi, “nefs-i emmâre”siyle günah, haram, kin, nefret, öfke, kibir, zulüm, haset, bencillik, kıskançlık, cimrilik vb. kötü ahlâkî hasletleri işleyebilir. Çünkü nefsin bu boyutu insanın irâdesini olumsuz etkileyerek onu, kötüye ve yanlışa meylettirmektedir. Nefsini bu süflî boyuttan uzaklaştırıp, diğer ulvî boyutlara taşımak ise kişinin irâdesine hâkimiyetiyle ilgili bir durumdur.

2.2.2. Şeytan

Genel anlamda “cinlerden, insanlardan ve hayvanlardan kötü huylu ve serkeş olanların tümüne verilen isim”⁶⁷² olarak tarif edilen şeytan kelimesinin, “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek” manasındaki “شَطَنَ” fiilinden yahut “öfkeden yanıp tutuşmak” anlamındaki “شَاطَ” fiilinden türediği iddia edilmektedir.⁶⁷³ Buradan hareketle şeytan kelimesi, “rahmetten ve hayırdan uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke maruz kalmış varlık” demektir.⁶⁷⁴

Şeytanın özel ismi olup onu ifade etmek için kullanılan “İblis” kelimesi “rahmetten ümit kesmek, pişman olmak” anlamındaki “أَبْلَسَ” fiilinden türemiştir.⁶⁷⁵ Ümitsizliğe kapılmak, ümidi kesmek anlamında kullanılan “eblese” kelimesi ve türevlerinin, Kur'an'da da bu anlamda kullanıldığı görülmektedir. Nitekim; “إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ” “Onlar bu durumda tam bir şaşkınlık ve ümitsizlik içine düşmüşlerdir.”⁶⁷⁶

⁶⁷² İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: VII, s. 121

⁶⁷³ Kelimenin etimolojisi hakkında din âlimleri iki farklı görüşü benimsemişlerdir. Görüş farklılığının sebebi ise, “ن” harfinin kelimenin kökeninde olup olmamasıdır. Kelimenin kökeninde “ن” harfinin olduğunu kabul edenler, şeytan sözcüğünün, “uzaklaşmak, birine muhalefet etmek, ipe bağlamak, toprağa girmek” gibi anlamları barındıran “شَطَنَ” kökünden türediğini ve Allah'ın rahmetinden uzaklaştığı için bu ismin verildiğini ifade etmektedirler. Buna mukabil, kelimenin aslında “ن” harfinin olmadığını kabul edenler ise sözcüğün, “helâk olmak, yanmak” anlamındaki “شَاطَ” kökünden geldiğini ileri sürmüşlerdir ki, onların bu görüşü savunmalarında şeytanın ateşten yaratılmış olması da etkili olmuştur. İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: VII, s. 121-122.

⁶⁷⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 264.

⁶⁷⁵ İsfahânî, **Müfredât**, s. 70; İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: I, s. 483.

⁶⁷⁶ Mü'minûn, 23/77.

âyetinde ve “وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ” “*Kıyâmet koptuğu gün, günahkârlar ümitsiz kalıverecekler.*”⁶⁷⁷ âyet-i kerîmesinde “ümitsizlik” anlamında kullanılmıştır.

Kur’an’da şeytan ve iblis kelimeleriyle ilgili her anlatımda iblis kavramının bir şahsiyeti temsilen ontolojik bir varlık anlamında kullanıldığı, şeytan kavramının ise iblis kelimesini de içerecek şekilde kötülüğün temsilcisi olarak daha genel bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda diyebiliriz ki şeytan ve iblis kavramları pek çok âyette birbirinin yerine kullanılmıştır.⁶⁷⁸

Kur’an’da ayrıca şeytan kelimesinin karşılığında “tâğût, cân, ifrît” gibi sözcükler kullanılmaktadır. Aynı zamanda şeytan, “garûr” (aldatan) ve “mârid” (alabilmişine inatçı) kelimeleriyle⁶⁷⁹ de nitelendirilmektedir.

Genel olarak cinlerin azgınları ve inkârcıları için kullanılan “şeytan” kelimesinin, Kur’an’da çoğunlukla bu anlamda kullanılmasının yanında, az da olsa teşbih olarak insanlar için kullanıldığı da mevcuttur. Nitekim “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا” “*Böylece biz her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık.*”⁶⁸⁰ âyet-i kerîmesinde geçen “شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ” “*insan şeytanları*” ifadesi, kötülüğü telkin eden, kurnazlık, düzenbazlık vb. şeytanların fiillerini yapan kötü ruhlu insanlar için kullanılmıştır. Mevcut âlemde nesnel bir gerçekliği olan şeytan, aynı zamanda insanın sahip olduğu her türlü kötü ahlâkî hasletler için de kullanılmaktadır.⁶⁸¹

Allah, Kur’an’da her zaman insanla birlikte olan ve insanı gözetim altında tutan meleklerin varlığını bildirdiği gibi,⁶⁸² insanoğlunu doğru yoldan saptırmak

⁶⁷⁷ Rûm, 30/12.

⁶⁷⁸ Mustafa Tunçer, **Kur’an’da Cin ve Şeytan**, 2. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015, s. 177.

⁶⁷⁹ Bu kelimelerin haricinde Kur’an’da, şeytana atfen pek çok isim ve sıfat kullanılmaktadır. İlgili âyetlerde doğrudan “şeytan” ismi zikredilmese de onun bazı isim ve sıfatları olarak şunlar zikredilmektedir: Racîm, Hannâs, Vesvâs, Cibî, Mez’ûm, Medhûr, Mel’ûn, ‘Adüvv, Mudill, Kefûr, Hazûl. Bkz. Polat, **a.g.e.**, s. 261-282.

⁶⁸⁰ En’âm, 6/112.

⁶⁸¹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, C: VIII, s. 9; İsfahânî, **Müfredât**, s. 264.

⁶⁸² “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرَفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ” “*Böylece biz her peygambere insane ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldadılar. Rabbin dileseydi bunu yapamazlardı. Artık onlar uydurdukları şeylerle baş başa bırak.*” En’âm, 6/112.

isteyen, hile vesvese ve türlü aldatmacalarla kötü şeyleri güzel ve süslü gösterip insanı kötülüğe ve dalâlete yönlendirmek isteyen şeytandan da bahsetmektedir.

Kur'an'a göre şeytanın insanın üzerinde hâkimiyet kurabilmesi, onun irâdesini etkileyebilmesi ve insan üzerinde bir tasarrufta bulunabilmesi, ancak insanın Allah'ı anmaktan uzaklaşması ve Kur'an'dan yüz çevirmesiyle mümkün olabilecektir. Bununla ilgili bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَنْ يَغْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقِيضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ

*“Kim Allah'ın zikrini görmezden gelirse ona bir şeytan tahsis ederiz; artık bu onun arkadaşıdır.”*⁶⁸³

Yani kim, dünya hayatının zevk-ü sefası ve şatafatıyla meşgul olması ve fâni dünyanın zevklerine ve şehvetlerine tamamen dalması sebebiyle Kur'an'dan uzaklaşır ve yüz çevirirse Allah o kişiye bir şeytan musallat eder. O şeytan artık o kişinin yanından hiç ayrılmayan ve her zaman kendisine vesvese verip onu azdırmaya çalışan bir arkadaşı olur.⁶⁸⁴ Ayrıca âyette, Kur'an'dan yüz çevirmeyen, onu okuyan ve hayatına tatbik eden kimselere şeytanın yaklaşamayacağına ve irâdeleri üzerinde herhangi bir etkisi ve hâkimiyetinin olamayacağına işaret edilmektedir.⁶⁸⁵

Dolayısıyla irâdesini, şeytandan ve onun vesveselerinden korumak isteyen insan, âyet-i kerîmenin gereği olarak Kur'an ile kendisini korumaya almalıdır. Aksi takdirde kendini iman ve Kur'an'dan ayırmak için kıyamete kadar çabalayacak olan şeytanın eline irâdesini teslim etmiş olur.

Allah Teâlâ daha en başından, şeytanın insan için apaçık bir düşman olduğu ve onu cehenneme sürüklemek için gayret ettiği noktasında insanı uyarmaktadır. Bununla ilgili âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ

⁶⁸³ Zuhruf, 43/36.

⁶⁸⁴ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XXI, s. 503; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: VIII, s. 47; Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, C: VIII, 252.

⁶⁸⁵ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: III, s. 273.

“Şüphesiz ki şeytan sizin düşmanınızdır, siz de onu düşman bilin. Çünkü o kendisine uyacaklara yakıcı ateşin mahkûmlarından olsunlar diye çağrıda bulunur.”⁶⁸⁶

Allah âyette, insanın şeytana aldanmasını engellemek için insanın da şeytanı düşman olarak kabul etmesini istemektedir. Nasıl ki kendisinden kurtuluşun olmadığı bir düşmanı bulunan kimse, onun karşısına dikilir ve onunla savaşırsa, insan da her zaman yanında olan ve saptırmak için fırsat kollayan şeytanla savaşmak durumundadır. Zira şeytanın hezimete uğraması ancak, insanın azmi, irâdesi, sabrı ve mücadelesiyle olacaktır.⁶⁸⁷

Şeytan, kendisini düşman olarak kabul etmeyip onun yolundan giden, ona adeta tabi olan insanları ateşe doğru sürüklemektedir. Kur’an’ın ifadesine göre insanlar da şeytana uymaları sebebiyle cehenneme gireceklerdir. Nitekim Allah, şeytana hitaben “لَا تَلْمِزْهُمْ مِنْهُمْ وَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ” “Kesinlikle ben cehennemim, seninle ve sana uyanların hepsiyle dolduracağım.”⁶⁸⁸ demiştir. Âyete göre insanların cehenneme girmelerine sebep olan şey, onların şeytana tabi olmalarıdır.⁶⁸⁹

Şeytan, hile yapmak, göz boyamak, kötü şeyleri süslü göstermek ve vesvese vermek gibi çeşitli yollarla insanın irâdesini etkisi altına alıp onun üzerinde uygulamak istediği planını devreye sokmaya çalışır. Bununla ilgili bir âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَا اِلٰى اٰمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَرَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانَ اَعْمَالَهُمْ فَهَوَوْ وَلِيَهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ

“Allah’a and olsun, senden önceki çeşitli topluluklara da mutlaka elçiler göndermiştik; fakat şeytan onlara yaptıklarını allayıp pulladı (süsledi). Bugün de şeytan öylelerinin velisidir. Onlar için dehşetli bir azap vardır.”⁶⁹⁰

Hiz. Peygamber’i (s.a.v.) inkârcılardan gördüğü cahillikler için teselli eden⁶⁹¹ bu âyete göre Allah, o insanları hakka davet etmek için peygamberler göndermiş,

⁶⁸⁶ Fâtır, 35/6. Ayrıca bkz. Bakara, 2/168, 208; En’âm, 6/142; Yûsuf, 12/5; İsrâ, 17/53; Tâhâ, 20/116-117.

⁶⁸⁷ Râzî, *Mefââtihü’l-Gayb*, C: XXVI, s. 223.

⁶⁸⁸ Sâd, 38/85.

⁶⁸⁹ Murat Dinler, “Ebussuûd Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’ân”, *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Doktora Tezi), İstanbul, 2018, s. 106.

⁶⁹⁰ Nahl, 16/63.

onlar ise peygamberlerin bu davetine olumlu cevap vermemişlerdi. Çünkü şeytan onlara yaptıkları inkârları süslü göstermiş, bundan dolayı da onlar küfürlerinde ısrar etmişlerdi. İsrarlarından dolayı Allah Teâlâ, onların yardımcısız kalacaklarını özellikle vurgulamaktadır.⁶⁹²

Bu âyetin dışında yine şeytanın, yapılan amelleri süslü ve güzel gösterdiğinin altının çizildiği, “وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “Şeytan onlara yaptıklarını şirin (süslü) gösterdi.”⁶⁹³ âyeti ile “وَإِذْ زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ” “O vakit şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermişti.”⁶⁹⁴ âyet-i kerîmesi de insanın irâdesini kötüye meylettirmek için şeytanın kullandığı yöntemlerden olan, “yapılan kötü işleri insanlara şirin ve süslü gösterme” tuzağından bahsedilmektedir.

Dolayısıyla şeytan insanları aldatmak için kendi batıl yolunu süsleyerek insanlara adeta toz pembe bir tablo çizer. Kişilere zevk ve başarı vaat ederek aldatma yoluna gider. Kimilerini güç ve zenginlikle, kimilerini tek doğru yolun kendi yolu olduğunu söylemekle, kimilerini de dünya malı, süsü ve eğlencesiyle... Kısaca şeytan insanları en zayıf taraflarıyla aldatmaya çalışır.⁶⁹⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de insanın ebedî hasmı olarak tarif edilen şeytanın, insan irâdesini kendi istediği tarafa yönlendirdiği ve genellikle de başarılı olduğu hususlardan birisi de Allah’ın yasakladığı günah, haram, kötü ve çirkin fiilleri insanlara yaptırmasıdır. Bu sayede insanları Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıp kendi emeline ulaşmaya çalışır. Yüce Allah bununla ilgili bir âyet-i kerîmede şöyle buyurmaktadır:

إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“O (şeytan) size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi emreder.”⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 235; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: V, s. 123.

⁶⁹² Ebüssuûd, *İrşâd*, C: V, s. 123.

⁶⁹³ En'âm, 6/43.

⁶⁹⁴ Enfâl 8/48.

⁶⁹⁵ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, C: I, s. 408.

⁶⁹⁶ Bakara, 2/169.

Âyet-i kerîmede geçen “السَّوْءَ” “kötülük” ifadesinden maksat “günah işlemektir”, “وَالْفَحْشَاءَ” “hayâsızlık” kelimesinden maksat ise, “söylenmesi ve işitilmesi çirkin görülen her şey”dir.⁶⁹⁷ Şeytandan sakınmaktan ve onun adımlarını takip etmekten kaçınmanın gerekliliği âyette beyan edilmektedir. Onun kötülüğü süslemesi ve onları kötülüğe sevk etmesi, peşinden gidenlerin beyinsizliklerini vurgulamak için istiâre yoluyla ifade edilmiştir. Zira kötülük ve hayâsızlık, aklın beğenmediği ve dinin de çirkin gördüğü şeydir.⁶⁹⁸

Aynı zamanda bu âyet, üç şeyi ihtiva etmektedir. Birincisi, âyette geçen “السَّوْءَ” “kötülük” ifadesi ki, bu kelime ister uzuvlara ait isterse de kalbe ait fiillerin masiyeti olsun, bütün günahları ifade eder. İkincisi ise, âyette geçen “وَالْفَحْشَاءَ” “çirkinlikler/fuhşiyât” kelimesidir ki bu, kötülüğün en çirkin çeşididir ve büyük günahlardan olup yüz kızartıcı şeylerdendir. Üçüncüsü de “وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ” “Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi (emreder)” ifadesidir ki, bu da fuhşiyâtın en çirkinlerindedir. Çünkü Allah Teâlâ bunu da günahlardan saymıştır. Bundan dolayı âyetin anlamına şeytanın küçük ve büyük günahlara, inkâra ve Allah’ı bilmemeye davet edişi de dâhil olmaktadır.⁶⁹⁹

Yine şeytanın insanın irâdesi üzerinde etkili olup insanı haramlara bulaştırmak isteyeceği hususunda insanoğlunun ikaz edilmesi ve haramlardan uzak durulması gerektiği şu âyet-i kerîmede buyrulmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”⁷⁰⁰

Âyet-i kerîmede çeşitli pekiştirme yöntemleri dikkatlerimizi çekmektedir. Birincisi “إِنَّمَا” “ancak” ibaresidir. İkincisi, içkinin ve onunla aynı kategoride

⁶⁹⁷ Taberî, Câmîu'l-Beyân, C: III, s. 303.

⁶⁹⁸ Beyzâvî, Envârü't-Tenzîl, C: I, s. 118.

⁶⁹⁹ Râzî, Mefâtîhü'l-Gayb, C: V, s. 186.

⁷⁰⁰ Mâide, 5/90.

zikredilen günahların “iğrençlik, pislik” olarak adlandırılmalarıdır. Üçüncü pekiştirme ise, bütün bu günahların şeytana izafe edilmiş olmasıdır. Sonrasında haramlardan kaçınılması yönündeki emirle gelen âyet ile bu âyet anlam bütünlüğü içerisinde tamamlanmıştır.⁷⁰¹ Sözü ettiğimiz âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ

“Şüphesiz şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”⁷⁰²

Âyette bu iki şeyden doğacak olan kötülüklerden söz edilmektedir. Bunlar, karşılıklı düşmanlık, kin, nefret ve buğz etmek gibi şeylerdir. İçki içenler ile kumarbazların arasında her zaman bu kötü hasletler vardır. Bununla birlikte bu kötü alışkanlıklar, onlarla meşgul olanları Allah'ı anmaktan, emirlerini yerine getirmekten, yasaklarından kaçınmaktan hep uzak tutar. Aynı zamanda namaz vakitlerine riayetten de alıkoymak. Burada özellikle Allah'ı anma ile beraber namaz ibadetine yer verilmesinin sebebi, namazın fazileti, önemi ve derecesinin âli oluşundandır. Sanki burada “özellikle de namazdan alıkoymak ister” gibi bir mana vardır. Ayrıca ilk âyette (Mâide, 5/90) dikili taşlar ve fal oklarının yanında içki ve kumarın zikredilmesine rağmen sonraki âyette de özellikle içki ve kumarın tekrardan vurgulanmasının sebebi hitabın özellikle mü'minlere yönelik olmasındandır. Bütün bu kötü fiillerin, müşriklerin ve din düşmanların amelleri olduğu gerçeği ifade edilerek, mü'minlerin her şeyden önce içki ve kumardan el etek çekmeleri ve uzak durmaları kesin olarak istenmektedir.⁷⁰³

Kur'an'da şeytan hakkında kullanılan ve insanın irâdesinin şeytan tarafından tamamen ele geçirildiğini ifade eden kelime “إِسْحَودٌ” kelimesidir. Bu kelime sözlükte, sürücünün ya da çobanın deveyi adım adım takip ederek onu sert, kaba bir

⁷⁰¹ Tabâtabâî, **el-Mîzân**, C: VII, s. 117.

⁷⁰² Mâide, 5/91.

⁷⁰³ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: I, s. 473-474.

şekilde yürümeye zorlaması ve istediği yöne sevk etmesi anlamının yanı sıra, bir şeyde çevik, usta ve maharetli olmak anlamına da gelmektedir.⁷⁰⁴

Şeytanın insan irâdesi üzerinde tahakküm kurması anlamında “إِسْتَحْوَذَ” kelimesinin kullanımıyla ilgi bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

إِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ

“Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah’ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır!”⁷⁰⁵

Âyet-i kerîmede şeytanın insanın irâdesini teslim almasından ve şeytanın hâkimiyetine giren insanlardan bahsedilmektedir. Âyetin bağlamına ve indiği ortamın genel durumuna baktığımızda âyet-i kerîmede sözü edilen kişiler, menfaatleri ve nifakları sebebiyle karakterlerini kaybetmiş şahsiyetsiz kişiler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu kimseler Müslümanlardanmış gibi görünmelerine rağmen gizli yerlerde Müslümanların düşmanlarıyla (Medine Yahudileri) iletişim kurarak aslında onlardan olduklarını kendilerine bildiren münafıklardır. Şeytan onlardan istediği her hususta kendisine itaat etmeleri sebebiyle onları öylesine ele geçirmiştir ki sonunda onları kendi tebaası haline getirmiştir. Böylelikle onlara Allah’ı anmayı kökünden unutturmuş, onlar da ne dilleriyle ne de kalpleriyle Allah’ı anmaz olmuşlardır.⁷⁰⁶

Görüldüğü üzere şeytan, irâdelerini etkileme ve şerre meylettirme yöntemlerini kullandıktan sonra kendi yoluna çevirdiği insanları artık tamamen kontrolü altına almaktadır. Böylelikle irâdesini şeytana teslim eden insan Allah ile olan bağı koparmış hatta Allah’ı unutmuştur. Artık bu raddeye gelen insan işlediği bütün amellerde ve söylediği sözlerde Allah’ın istediği doğrultuda ve O’nun emir ve yasakları çerçevesinde değil, şeytanın istekleri ve yönlendirmeleriyle yaşar hale gelmiştir. Bu durum, şeytanın insanda görmek istediği nihaî noktalardan birisidir.

⁷⁰⁴ İsfahânî, **Müfredât**, s. 142.

⁷⁰⁵ Mücâdele, 58/19.

⁷⁰⁶ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: VI, s. 70.

Şeytan, insan irâdesini sadece yukarıda zikredilen yöntemlerle etkilememektedir. Söz konusu şeytânî metotların haricinde yalan vaatlerde bulunması ve boş ümitler vermesi⁷⁰⁷ zihinlere asılsız korkular salıp kötülüğü emretmesi,⁷⁰⁸ korkutması,⁷⁰⁹ saptırması,⁷¹⁰ tuzaklar kurması,⁷¹¹ dikkat edilmesi gereken değerleri unutturması,⁷¹² aldatması,⁷¹³ kötülük yaptırmak için telkinlerde bulunması,⁷¹⁴ yarı yolda bırakması⁷¹⁵ gibi pek çok yolla ve çeşitli metotlarla insanların irâdesini kötülüğe yönlendirmek için mücadele etmektedir.

Buraya kadarki âyetlerden de anladığımız kadarıyla şeytanın temel görevi, süslü, güzel ve yaldızlı sözlerle kötülükleri sevdirmek, iyilikleri de kötü ve çirkin göstermek suretiyle insanların hidâyete ermesine engel olmak, hidâyet üzere olanları da dalâlete sevk etmektir. Bütün çabasını bu amaç doğrultusunda harcayan şeytanın, Allah'ın kullarının tamamının irâdeleri üzerinde etkili olduğu söylenemez. Dolayısıyla şeytanın insanların irâdelerini ve kişiliklerini etkileyebilmesindeki başarısını bizzat kendisinde değil, onun yönlendirdiği meselelerde irâde zayıflığı gösteren, ayartmalarına karşı yeterli irâde gücüne ve direncine sahip olamayan insanların kendilerinde aramak gerekir.⁷¹⁶

⁷⁰⁷ “يَعِدُّهُمْ وَيُؤْتِيهِمْ وَمَا يَعِدُّهُمْ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا” “Onlara durmadan vaad eder, boş ümitler verir. Şeytanın onlara söz vermesi aldatmacadan başka bir şey değildir.” Nisâ, 4/120.

⁷⁰⁸ “الشَّيْطَانُ يَعِدُّكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُّكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ” “Şeytan içinize yoksulluk korkusu düşürür ve çirkin şeyler yapmanızı emreder. Allah ise kendinden bir bağışlama ve lütuf sözü vermektedir. Allah her şeyi kuşatmakta ve her şeyi bilmektedir.” Bakara, 2/268. Ayrıca bkz. Nûr, 24/21.

⁷⁰⁹ “إِنَّمَا ذَلِكَ الشَّيْطَانُ يَحْوِفُ آوِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ” “İşte o şeytan size ancak kendi dostlarından korkutur, mü'min iseniz ondan korkmayın, benden korkun.” Âl-i İmrân, 3/175.

⁷¹⁰ “وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا” “Şeytan da onları büsbütün saptırmanın yollarını arıyor.” Nisâ, 4/60.

⁷¹¹ “فَقَاتِلُوا آوِيَاءَهُ فَلَا تَحَافُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ” “Şu halde şeytanın dostlarına karşı savaşın. Şüphe yok ki şeytanın planı (tuzağı) daima zayıftır.” Nisâ, 4/76.

⁷¹² “وَإِنَّمَا يُنِيبُكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِ مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ” “Eğer şeytansana unutturursa, hatırladıktan sonra artık ozalimler topluluğu ile oturma.” En'âm, 6/68.

⁷¹³ “فَدَلِيَهُمَا بِغُرُورٍ” “Böylece ikisini de hile ile aldattı.” A'râf, 7/22. Ayrıca bkz. A'râf, 7/27.

⁷¹⁴ “فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاتِحِهِمَا” “Derken şeytan, kapalı olan avert yerlerini birbirine göstermek için onlara vesvese verdi.” A'râf, 7/20.

⁷¹⁵ “لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا” “Meğer bana uyarıcı mesaj geldikten sonra o dost bildiğim kişi beni bundan saptırmış! İşte şeytan insanı (böyle) çaresizlik içinde yapayalnız bırakır.” Furkan, 25/29.

⁷¹⁶ Tunçer, **Kur'an'da Cin ve Şeytan**, s. 209.

Şeytanın, irâdesi kuvvetli kimselere karşı etkisiz kaldığını bir âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ

“Şüphesiz, sapmışlardan sana uyacak isyankârlar dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır.”⁷¹⁷

Yine buna benzer bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَأْتِيهِمْ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ وَرَبُّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ

“Oysa onlar üzerinde onun (şeytan) hiçbir zorlayıcı gücü yoktu. (şeytana kendine uyanları ayartma fırsatı vermemiz ise) sadece âhirete inananı, ona şüpheyile bakandan ayırt etmemiz içindir. Rabbin her şeyi görüp gözetir.”⁷¹⁸

Yukarıdaki âyetlere göre şeytanın yoldan çıkarma ve isyan ettirme hususunda, Allah’a dayanan ve O’na itaat etme arzusunda olan kullara karşı herhangi bir hâkimiyeti ve etkisizleştirme gücü yoktur. Allah Teâlâ, inananı inanmayandan ayırmak için şeytana aldatma ve saptırma gücü vermiştir. Şeytan ise bu gücünü sadece, irâdelerini Allah’a itaatsizlik ve isyan noktasında kullanan insanların üzerinde uygulayabilmektedir. Şeytanın insan üzerinde herhangi bir zorlayıcı gücünün olmadığını şu âyette bizzat kendisi söylemektedir:

وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَّ الْحَقُّ وَوَعَدْتَكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ

“Allah’ın hükmü yerine getirilince şeytan şöyle der: “Şüphesiz Allah size gerçek bir vaade bulunmuştu; ben de size bir söz verdim ama yalancı çıktım. Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti; siz de benim çağrıma uydunuz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın.”⁷¹⁹

⁷¹⁷ Hicr, 15/42. Ayrıca bkz. Nahl, 16/99-100; İsrâ, 17/65.

⁷¹⁸ Sebe’, 34/21.

⁷¹⁹ İbrâhim, 14/22.

Âyete göre gerçek şeytan, insanın kendi nefsi, arzu ve hevesleridir. Çünkü insanın nefsinde batıl inançlara, şehvete ve günaha eğilim ve yatkınlık olmasaydı şeytanın ayartmaları ve vesveseleri onun üzerinde etkili olamazdı. İşte şeytan “فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ” “beni kınamayın, kendinizi kınayın” derken, bu gerçeğe işaret etmiştir.⁷²⁰

Bununla beraber Allah Teâlâ, şeytanın bütün vesveselerine, tuzaklarına ve ayartmalarına karşı uyanık olunması gerektiğini ve onun şerrinden Allah’a sığınılması gerektiğini şu âyette açıkça beyan etmektedir:

وَأَمَّا يَنْزِعَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْعٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Eğer şeytandan bir fitleme (kötü düşünce) seni dürtüklerse hemen Allah’a sığın! Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir.”⁷²¹

Aynı şekilde Kur’an, şeytanın vesveselerine, unutturmalarına, dürtüklemelerine ve kışkırtmalarına karşı en iyi mukavemetin, Allah’ı anmak ve O’na sığınmak olduğunu bir başka âyette ise şöyle bildirmektedir:

وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ

“Ve de ki: “Rabbim! Şeytanların gizli kışkırtmalarından sana sığınırım.”⁷²²

Görüldüğü üzere Allah, şeytanın her türlü gayri meşrû istek, günah, haram, kin, nefret, öfke vb. her türlü yönlendirmelerine ve vesveselerine karşı en iyi korunma yolunun Allah’a sığınmak ve O’ndan yardım dilemek olduğunu ifade etmektedir.

Netice olarak, yukarıda şeytanla ilgili zikredilen âyetler Kur’an bütünlüğü içerisinde değerlendirilecek olursa diyebiliriz ki, Kur’ân-ı Kerîm tarafından insanın apaçık düşmanı olarak ifade edilen şeytanın hedefi, doğru ve iyi olana meyiletme imkânını ortadan kaldırmak için insanın irâdesini teslim almaktır. Bununla birlikte onun amacı insana yönelik aldatma, hile, kışkırtma, tuzak, ayartma, süslü gösterme,

⁷²⁰ Râzî, *Mefâtiḥü'l-Gayb*, C: XIX, s. 88.

⁷²¹ A'râf, 7/200. Ayrıca bkz. Fussilet, 41/36.

⁷²² Mü'minûn, 23/97.

vesvese vb. kendine has yöntemleriyle onu ele geçirmek ve istediği bütün kötülükleri ona yaptırmaktır. Ancak insan irâdesini ve şahsiyetini şeytana teslim etmediği müddetçe, şeytanın onun irâdesini ele geçirmesi Kur'an'a göre mümkün olmayacaktır. Çünkü insanın herhangi bir istek ve meyli olmaksızın harici bir güç tarafından irâdesinin teslim alınıp kötü fiilleri işlemek mecburiyetinde bırakılması, irâde hürriyetine sahip bir varlık olmasının sonucu olan “sorumluluk” ilkesini yok edecektir. İsteği ve irâdesi dışında her türlü kötülüğe maruz bırakılacak olan insanın, yaptıklarından sorumlu tutulması ise, Allah'ın adaletine aykırıdır. Aynı zamanda bu gerçek Allah'ın Kur'an'da sıklıkla vurguladığı, “kullarına asla zulmetmeyeceği” prensibinin de gereğidir.

2.2.3. Dünya Hayatı

İnsan irâdesini etkileyen olgulardan olan “dünya hayatı”, Kur'an'da olumlu, nötr ve olumsuz anlamda pek çok âyette geçmektedir. Biz konumuz gereği dünya hayatının olumu ya da nötr anlamda yer almasını değil, olumsuz manada zikredilişini, ve insan irâdesini olumsuz olarak etkilemesini ele alacağız. Ancak ondan önce dünya hayatı terkinin kavramsal olarak ele alınması icap etmektedir.

a. Dünya

Dünya kelimesi Arapçada yakın olmak, yaklaşmak manasına gelen “دنو/d-n-v” kökünden veyahut da basit olmak, kötü olmak, alçak olmak anlamındaki “دنا/denâ” kökünden türemiştir⁷²³ ve “أدنى/ednâ” kelimesinin müennesidir. Bu âleme dünya denmesi de âhirete nazaran daha yakın olmasındandır.⁷²⁴ Kur'an'da ism-i tafdîl olarak geçtiği âyetlerde; “daha az”,⁷²⁵ “daha kötü”,⁷²⁶ “daha uygun”,⁷²⁷ ve “daha yakın”,⁷²⁸ manalarında kullanılmıştır.⁷²⁹

⁷²³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 179; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: XIV, s. 271-274.

⁷²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C: XIV, s. 273.

⁷²⁵ “وَلَا أَدْنَىٰ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا” *“Bundan daha az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka Allah onların yanındadır.”* Mücâdele, 58/7.

Dünya kelimesinin müzekker formu olan “الْأَدْنَى/el-ednâ” kelimesi marife olarak Kur’an’da iki defa,⁷³⁰ nekre olarak ise on defa zikredilmiştir.⁷³¹ Yalnız bu on yerde söz konusu kelime dünya hayatı anlamında kullanılmamıştır. Müennes formu olan “الدُّنْيَا /ed-dünyâ” ise yüz on beş defa marife isim olarak geçmektedir. Bunların altmış dördünde “hayat” kelimesiyle sıfat tamlaması şeklinde zikredilmiştir.⁷³²

Terim olarak dünya kelimesi, insanın ölümden önceki hayatı, bu hayatta iken ilişki kurduğu varlıklar, bunlarla ilgili eğilimleri, tutum ve davranışları için kullanılan terimdir. Kur’an’da yer ve yeryüzü için “arz” kelimesi kullanılmış, şu anda yaşanan hayat için ise “el-hayâtü’l-dünyâ”,⁷³³ teribinin yanı sıra dünya kelimesiyle eş anlamlı olarak, “âcile”,⁷³⁴ “ülâ”⁷³⁵ ve “dâr”⁷³⁶ gibi isim ve sıfatları kullanılmıştır. Ölüm sonrasındaki hayat için ise “dâru’l-âhirat”,⁷³⁷ “âkıbet”,⁷³⁸ “ukbâ”,⁷³⁹ “dâru’l-karâr”⁷⁴⁰ gibi isim ve sıfatlarla zikredilmiştir.⁷⁴¹

⁷²⁶ “قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ” “Musa: “İyi olanı daha kötü olanla değiştirmek mi istiyorsunuz?” dedi.” Bakara, 2/61.

⁷²⁷ “ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَزْتَابُوا” “Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur.” Bakara, 2/282.

⁷²⁸ “إِنَّ رَبِّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِن ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنَضْفَهِ وَتُلْتَهُ” “Senin gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını, üçte birini ibadetle geçirdiğini Rabbin elbette bilir.” Müzzemmil, 73/20.

⁷²⁹ İsfahânî, **Müfredât**, s. 179.

⁷³⁰ A’râf, 7/169; Secde, 32/21.

⁷³¹ Bakara, 2/61-282; Nisâ, 4/3; Mâide, 5/108; Rûm, 30/3; Ahzâb, 33/51-59; Necm, 53/9; Mücâdele, 58/7; Müzzemmil, 73/20.

⁷³² Abdülbâkî, el-**Mu‘cemü’l-Müfehres**, s. 262-263.

⁷³³ “أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ” “İşte onlar, âhiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir.” Bakara, 2/86. Ayrıca bkz. Bakara, 2/85, 114, 130; Âl İmrân, 3/14, 22, 45, 56, 117. Bütün kullanımlar için bkz. Abdülbâkî, el-**Mu‘cemü’l-Müfehres**, s. 224-225.

⁷³⁴ “Kim bu geçici dünyayı isterse...” İsrâ, 17/18. Ayrıca bkz. Kıyâme, 75/20; İnsân, 76/27.

⁷³⁵ “فَلِلَّهِ الْآخِرَةُ وَالْأُولَىٰ” “Âhiret de Allah’ındır, dünya da.” Necm, 53/25. Ayrıca bkz. Kasas, 28/70; Naziât, 79/25; Leyl, 92/13; Duhâ, 93/4.

⁷³⁶ “فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ” “İlerde göreceksiniz, güzel akıbet kimin olacak Şu muhakkak ki zalimler iflah olmaz.” En’âm, 6/135. Ayrıca bkz. Kasas, 28/37.

⁷³⁷ “وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيٰوةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ” “Âhiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi!” Ankebût, 29/64.

⁷³⁸ “فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ” “Sabret, çünkü iyi son gûnahtan sakınanlarındır.” Hûd, 11/49. Ayrıca bkz. A’râf, 7/128; Tâhâ, 20/132.

⁷³⁹ “تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ” “İşte bu, gûnahtan çekinenlerin mutlu sonudur; inkâr edenlerin sonu ise ateştir.” Ra’d, 13/35. Ayrıca bkz. Ra’d, 13/22, 24.

⁷⁴⁰ “وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ” “Âhirete gelince, ebedilik yurdu işte orasıdır.” Mü’min, 40/39.

b. Hayat

Hayat kelimesi Arapça'da “حَيِّ/ha-yi-ye” kökünden türemiş bir mastardır. “Ölüm” kelimesinin karşıt anlamlısı olarak, yaşamak, canlı ve diri olmak, hayat sahibi olmak gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁷⁴² Kur'an'da kelimenin “ya” harfinden sonra gelen uzatma harfi “الحَيوة” şeklinde vavlı olarak yazılmıştır. Bunun sebebi, kelimenin çoğul formunda “ya” harfinden sonraki harfin “vav” olduğuna işaret içindir.⁷⁴³

Mukâtil b. Süleyman, “hayat” kelimesinin Kur'an'da altı manada kullanıldığını belirtmiş ve bu manaların, “dünya hayatı”, “iman etmek”, “canlı tutmak”, “tabiatın yaratılması”, “Hz. İsa'nın (a.s.) ölümleri diriltmesi” ve “kıyametten sonraki ebedî yaşam” olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁴

Hayatın dünya ve âhiretten ibaret olduğunu ifade eden İsfahânî ise hayat kelimesinin Kur'an'da; “bitki ve hayvanlarda bulunan büyüme kuvvesi”,⁷⁴⁵ “duyu kuvvesi”,⁷⁴⁶ “işleyen, akleden kuvve”,⁷⁴⁷ “üzüntü ve kederin ortadan kalkması hali”,⁷⁴⁸ “ebedi âhiret hayatı”,⁷⁴⁹ “kendisiyle Yüce Allah'ın vasfedildiği hayat”⁷⁵⁰ gibi anlamlara geldiğini belirtmiştir.⁷⁵¹

Kur'an'da altmış dört defa dünya kelimesi ile terkip halinde zikredilen hayat kelimesi, ayrıca tek başına dört kere nekre, üç kere de marife olarak yer almaktadır.

⁷⁴¹ Süleyman Uludağ, “Dünya”, **DİA**, 1994, C: X, s. 22.

⁷⁴² İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: XIV, s. 211-212.

⁷⁴³ İbn Manzûr, **Lisânü'l-'Arab**, C: XIV, s. 212.

⁷⁴⁴ Mukâtil b. Süleyman, **el-Vücûh ve'n-Nezâir**, s. 271-273.

⁷⁴⁵ “إِغْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا” “Bilin ki Allah, ölmüş toprağa yeniden hayat verir (büyütüp geliştirir.” Hadîd, 57/17.

⁷⁴⁶ “وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ” “Dirilerle ölümler de bir değildir.” Fâtır, 35/22.

⁷⁴⁷ “أَوْمَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ” “Ölü iken dirilttiğimiz kimse...” En'âm, 6/122.

⁷⁴⁸ “وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ” “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar.” Âl-i İmrân, 3/169.

⁷⁴⁹ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ” “Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağdırdıkları zaman” Enfâl, 8/24.

⁷⁵⁰ “اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ” Allah, O'ndan başka ilah yoktur, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır.” Bakara, 2/255.

⁷⁵¹ İsfahânî, **Müfredât**, s. 144-145.

Ayrıca bir âyette “sizin hayatınız” anlamında “حَيَاتِكُمْ/hayâtiküm”,⁷⁵² üç yerde “bizim hayatımız” manasında “حَيَاتُنَا/hayâtünâ”⁷⁵³ ve bir yerde de “hayatım” anlamında “حَيَاتِي/hayâti”⁷⁵⁴ şeklinde geçmektedir.

İçinde dünya ve hayat kelimelerinin geçtiği âyetlere bakıldığında, bu âyetlerin bir kısmında dünya hayatıyla ilgili olumlu anlamlar içerdiği görülmektedir. Söz konusu bu âyetlerde; “dünya ve âhirette iyilik istemenin tavsiye edilmesi”,⁷⁵⁵ “dünyadan faydalanmanın tavsiye edilmesi”,⁷⁵⁶ “dünya nimetlerinin öncelikle mü’minlere ait olduğunun bildirilmesi”,⁷⁵⁷ “dünyada ödüllendirmeyi ifade etme”,⁷⁵⁸ Allah’ın, dilediğine geniş rızık vereceğinin bildirilmesi”,⁷⁵⁹ “dünyada bazı insanların üstün kılınması”⁷⁶⁰ ve “bazı insanların Allah tarafından desteklenmesi”⁷⁶¹ gibi anlamlar mevcuttur. Bazı âyetlerde ise dünya hayatıyla ilgili olumlu ya da olumsuz bir yargı olmayıp bu âyetlerin nötr anlamda yer aldıkları görülmektedir. Bunlarda ise

⁷⁵² “أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا” “Size ait iyi ve güzel şeyleri dünya hayatınızda tükettiniz.” Ahkâf, 46/20.

⁷⁵³ “وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ” “Onlar, “Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz demişlerdir.” En’âm, 6/29. Ayrıca bkz. Mü’minûn, 23/37; Câsiye, 45/24.

⁷⁵⁴ “يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي” “Keşke (âhiret) hayatım için daha önce bir şeyler yapsaydım der.” Fecr, 89/24.

⁷⁵⁵ “وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ” “Ey rabbimiz bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru” derler.” Bakara, 2/201. Ayrıca bkz. A’râf, 7/156.

⁷⁵⁶ “وَاتَّبَعْنَا فِي مَا أُتِيَكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا” “Allah’ın sana verdiğiinden âhiret yurdu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma!” Kasas, 28/77.

⁷⁵⁷ “قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلذَّيْنِ أَمْثَلُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ” “De ki: “Allah’ın kulları için yarattığı süsü, temiz ve iyi rızıkları kim haram kıldı?” De ki: “Onlar dünya hayatında mü’minlere yaraşır; kıyamet gününde ise yalnız onlara mahsus olacaktır.” A’râf, 7/32.

⁷⁵⁸ “لِلذَّيْنِ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً” “Bu dünyada iyilik yapanlara güzel sonuçlar vardır.” Nahl, 16/30. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/148; Yûnus, 10/64; Nahl, 16/41, 97, 122; Ankebût, 29/27; Zümer, 39/10.

⁷⁵⁹ “اللَّهُ يَتَسَطُّ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَدِّرُ وَفَرَحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا” “Allah dilediği kimselere rızıkı bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla sevinip mutlu oluyorlar.” Ra’d, 13/26. Ayrıca bkz. Zuhuruf, 43/32.

⁷⁶⁰ “وَلَقَدْ اضْطَفَيْنَا فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ” “Biz gerçekten onu (İbrahim) seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır.” Bakara, 2/130. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/45.

⁷⁶¹ “يَبْتِئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ” “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sapasağlam tutar.” İbrâhîm, 14/27. Ayrıca bkz. Yûsuf, 12/101; Hac, 22/15; Mü’min, 40/51; Fussilet, 41/31.

“dünya kelimesinin “yakın” anlamında (kök manasında)”,⁷⁶² “Allah’ın, ölümü ve hayatı imtihan için yaratması”,⁷⁶³ “Bazı insanların dünyadaki amellerinin boşa gitmesi”⁷⁶⁴ ve “dünyada Allah’a şirk koşmanın yanlışlığı”⁷⁶⁵ gibi anlamlar söz konusudur.

Dünya hayatının Kur’an’da olumlu ve nötr anlamda zikredilişi ile ilgili anlamları ifade ettik. Biz ise çalışmamızda dünya hayatının, Kur’an’da olumsuz anlamda kullanımı ve bu olumsuzluk doğrultusunda insan irâdesini etkilemesini ele alacağız.

Dünya hayatının aldatıcı bir geçinme yeri olduğuyula ilgili bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ
الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ

“Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir.”⁷⁶⁶

Âyet-i kerîmede dünya hayatına aldanan inkârcılardan, kendilerine gelebilecek eza ve cefalara karşı inananlara yönelik bir teselli ve nasihat vardır.⁷⁶⁷ Bütün ümidini ve dikkatini dünya hayatına odaklayanlar, bütün mutlulukların dünyada iken gerçekleşeceğini zannedenler bu şekilde aldanmış, orada haram yollarla tatmış oldukları dünya zevklerinin, âhirette azap olarak karşılırlarına çıkması

⁷⁶² “إِنَّا زَيْنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرَبِيَّةٍ الْكَوَكِبِ” “Biz yakın semayı yıldızların güzelliğiyle bezedik.” Sâffât, 37/6. Ayrıca bkz. Enfâl, 8/42; Fussilet, 41/12; Mülk, 67/5.

⁷⁶³ “الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ” “Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur.” Mük, 67/2.

⁷⁶⁴ “وَمَنْ يَزِدْكُمْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ” “İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır.” Bakara, 2/217. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/22, 117; Tevbe, 9/69; Kehf, 18/104.

⁷⁶⁵ “وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا” “İbrâhim onlara şöyle demişti: Sizler, sırf dünya hayatında aranızdaki sevgi (ve çıkar) ilişkisini sürdürmek için Allah’ı bırakıp kendinize bir takım putlar edindiniz.” Ankebût, 29/25. Ayrıca bkz. Furkân, 25/3; Lokmân, 31/15; Mü’min, 40/43.

⁷⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/185.

⁷⁶⁷ Taberî, Câmiu’l-Beyân, C: VII, s. 453; Yazır, Hak Dîni Kur’ân Dîri II, s. 610.

karşısında hakikati anlamış olacaklardır.⁷⁶⁸ Ayrıca âyette geçen “مَتَاعُ الْغُرُورِ” “aldatıcı şey” ifadesi, müşteriye kandırmak için allanıp pullanıp satılan, alındıktan sonra ise değersiz olduğu anlaşılan eşya anlamına gelmektedir.⁷⁶⁹

Dünya hayatının aldatıcı yönüne dikkatleri çeken âyet, dünyanın ve içindekilerin insanın irâdesini olumsuz anlamda etkileyebileceğini vurgulamaktadır. İrâdesini iyi ve doğru yönde muhafaza edemeyen insanların, dünyanın süsü, eğlencesi ve aldatıcılığı karşısında aldananlardan olacaklarına işaret edilmektedir.

Ancak dünya hayatını, ebedi mutluluğa götüren bir yol ve araç olarak değerlendirenler için dünya hayatı, sahibinin satın alarak aldanmadığı hatta kazançlı çıktığı bir yararlanmadır.⁷⁷⁰ Bu sebeple tefsirlerde dünya hayatının, Allah’ın rızasını kazandıracak bir araç olarak değerlendirilmesi gerektiği tavsiye edilmektedir.⁷⁷¹

Yine buna benzer bir âyette Allah Teâlâ dünya hayatıyla ilgili şöyle buyurmaktadır:

فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

“Size verilen her şey dünya hayatının geçici zevklerinden ibaretir. Allah katında olanlar ise daha iyi ve daha kalıcıdır. Bunlar, iman eden ve rablerine dayanıp güvenenler içindir.”⁷⁷²

İnsanların bu dünyada yaşamları boyunca sahip olacakları her şey, yine burada kalacaktır.⁷⁷³ Zira bunlar sadece dünya hayatında işe yaradıkları için âhirette herhangi bir kıymet ve değerleri olmayacaktır. Orada iman, itaat gibi faydalı ameller işe yarayacak, imanlarının gerektirdiği şekilde, dünyevî gerekleri yerine getirdikten sonra Allah’a tevekkül edenler kazançlı çıkacaktır.⁷⁷⁴ Bu sebeple refah ve zenginlik içinde yaşamak gibi durumlar geçici olduğu için asla tek başına övülmeye layık

⁷⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: VII, s. 452-453.

⁷⁶⁹ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C: II, s. 53; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, C: II, s. 358.

⁷⁷⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C: II, s. 53.

⁷⁷¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, C: II, s. 157; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, C: II, s. 358.

⁷⁷² Şûrâ, 42/36.

⁷⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XXI, s. 544; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C: V, s. 82; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, C: VII, s. 192.

⁷⁷⁴ Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, C: XXI, s. 544.

değildir. Ayrıca âyet-i kerîmenin müşriklere hitap ettiği söylenmişse⁷⁷⁵ de, âyetteki mesajın tüm insanlara yönelik değerlendirilmesi daha munasıptır.⁷⁷⁶

Âyette dünya hayatında sahip olunanların geçici olduğu, Allah tarafından verilecek mükâfatların ise daha değerli olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda dünya hayatının süsü, eğlencesi, nimetleri vb. geçici özelliklerinde, insan irâdesini olumsuz olarak etkileme vasfının olduğu hatırlatılmıştır. Bununla birlikte insanların, irâdelerine sahip çıkarak dünyanın aldatici taraflarına aldanmamaları gerektiğine işaret edilmiştir.

Dünya hayatının Kur'an'da olumsuz anlamda geçtiği ifadelerden birisi de onun, oyun ve eğlenceden ibaret olarak zikredilmesidir. Bununla ilgili Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Dünya hayatı oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise, Allah'tan korkanlar için daha hayırlıdır. Aklınızı kullanmaz mısınız?”⁷⁷⁷

Müfessirlere göre bu âyet-i kerîme, “bizim için bu dünya hayatından başka hayat yoktur” diyen inkârcılar hakkındadır.⁷⁷⁸ Bundan dolayı onlara ölümden sonra tekrar diriltilecekleri bildirilerek, dünya hayatının âhiret yurdu yanında oyun ve eğlence kadar değeri olduğu vurgulanmıştır.⁷⁷⁹

Dünya hayatında yerine getirilen ibadetler, Allah'ın rızasını kazanma uğruna yapılan salih ameller ve hayırlı işler, geçim temin etmek için gösterilen gayretler, âyet-i kerîmede sözü edilen oyun ve eğlence ifadesinin kapsamı dışındadır.⁷⁸⁰ İbn Abbas da âyette, batıl bir oyalanma ve aldanma içerisinde olan inkârcıların

⁷⁷⁵ Kurtubî, **el-Câmi'**, C: XVI, s. 35.

⁷⁷⁶ Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî**, C: XIII, s. 45.

⁷⁷⁷ En'âm, 6/32. Dünya hayatının oyun ve eğlence olduğunu bildiren diğer âyetler için bkz. Ankebût, 29/64; Muhammed, 47/36; Hadîd, 57/20.

⁷⁷⁸ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XI, s. 329; Kurtubî, **el-Câmi'**, C: VI, s. 414; Beyzâvî, **Envârü't-Tenzîl**, C: II, s. 159.

⁷⁷⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XI, s. 329.

⁷⁸⁰ Kurtubî, **el-Câmi'**, C: VI, s. 414; Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî**, C: IV, s. 126.

yaşamlarından bahsedildiğini, mü'minlerin salih amellerle dolu olan dünya hayatlarının ise asla oyun ve eğlenceden ibaret olmadığını belirtmiştir.⁷⁸¹

Âyetlerde, dünyanın âhirete göre değersiz olduğunun ifade edilmesi, yine dünya hayatının Kur'an'da olumsuz manada zikredilişine örnek olarak gösterilebilir. Bununla ilgi bir âyette şöyle buyrulmuştur:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ
النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ
وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا

“Kendilerine: “Elinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekatı verin” denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca bir de gördün ki, içlerinden bir grup Allah’tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korkuyla insanlardan korkuyorlar da, “Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı? diyorlar. Onlara de ki: “Dünya menfaati önemsizdir, Allah’tan korkanlar için âhret daha hayırlıdır ve size zerre kadar haksızlık edilmez.”⁷⁸²

Âyette, önce savaş istedikleri halde, iş ciddiye bindiği zaman gevşeklik gösterenlerin kimler olduğu hususunda farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre bu kimselerin müslümanlar olduğu ifade edilmiştir. Diğer bir rivayete göre ise âyette zikredilen kimseler Yahudilerdir.⁷⁸³ Bununla birlikte âyet-i kerîmenin öncesi ve sonrasında münafıkların hatalarından bahsedilmesi ve belirtilen durumun Müslümanlardan daha çok münafıkların davranışlarına benzemesi gibi sebeplerden ötürü, âyette zikri geçen kimselerin münafıklar olduğu yönündeki görüş daha ağır basmaktadır. Zira sahabiler, Allah katında insan ömrünün belirli olduğunu ve rızıkların taksim edilmiş olduğunu bilen kimselerdir. Bundan dolayı onların ağzından bu gibi ifadelerin çıkması mümkün görünmemektedir.⁷⁸⁴

⁷⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, C: VI, s. 413.

⁷⁸² Nisâ, 4/77. Dünya hayatının âhiretten daha değersiz olduğunu bildiren başka âyetler için bkz. Yûnus, 10/ 23, 70; Rûm, 30/7.

⁷⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: VIII, s. 549-550; Kurtubî, *el-Câmi'*, C: V, s. 281; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C: II, s. 315-316.

⁷⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, C: V, s. 281.

Âyette geçen “مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ” “dünya menfaati önemsizdir” ifadesi, dünya hayatı hakkında bir aşağılama ifadesi değildir. Aksine burada, dünya hayatının âhirete göre “sonlu” ve “bitip tükenme” gibi özelliklerinin olduğu vurgulanmıştır. Arıca bu ifade, dünyada tadılacak bütün zevklerin âhirettekilere tercih edilmemesi hususunda bir uyarı niteliği taşımaktadır.⁷⁸⁵ Zira âhiretteki nimetler dünyadakilere göre hem daha çok, hem daha güzel, hem de onların bozulması ve tükenmesi söz konusu değildir.⁷⁸⁶

Kur’an’da bu gibi âyetlerde âhret hayatının dünya hayatından daha değerli oluşunun ifade edilmesi, genelde iki sebeptir: Birincisi dünyanın sonlu âhretin ise sonsuz olması, ikincisi de âhiretteki nimetlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından dünyadakilerden daha üstün ve değerli olmasıdır. Dolayısıyla bu tarz âyetlerde ilk bakışta dünya hayatı sanki kötüleniyormuş gibi görünse de hakikatte insanlara, ömür sermayelerini doğru yönde değerlendirmeleri ve âyetlerde zikredilen kişilerin durumuna düşmemeleri tavsiye edilmektedir.

Görüldüğü üzere dünya hayatıyla ilgili yukarıda zikredilen âyetlerden, dünya hayatının anlamsız, değersiz, oyun ve eğlence yeriymiş gibi bir anlam çıkmaktadır. Ancak âyetlerin bağlamları göz önüne alındığında dünya hayatının mutlak manada kötülenmediği, bu tür ifadelerle inkârcıların ve günahkârların hedef alındığı, dünyanın bu gibi kimseler için bir oyun ve eğlence yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Âyetlerde her ne kadar inkârcıların ve müşriklerin hayatları zikredilse de, mü’minlerin de o âyetlerden almaları gereken dersler vardır. Zira mü’minler sahip oldukları irâdelerini doğru istikâmete yönlendirmezler, dünya hayatının nimetlerini ve lezzetlerini araç değil de amaç haline getirirlerse, yani irâdelerini dünyanın olumsuz taraflarına yenik düşürürlerse, geçici dünya nimetleri karşılığında ebedi mutluluğu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirler.

Yukarıda zikredilen âyetlerin dışında Kur’an’da, dünya hayatının olumsuz olarak ifade edildiği başka âyetler de mevcuttur. Söz konusu âyetlerde dünya

⁷⁸⁵ İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm**, C: II, 316; Âlûsî, **Rûhu'l-Me'âni**, C: III, s. 100.

⁷⁸⁶ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: I, s. 375.

hayatının “karşılıklı övünme, mal ve nesli çoğaltma yarışı olduğu”,⁷⁸⁷ “dünya hayatında insanlara süslü gösterilen şeylerin olduğu”,⁷⁸⁸ “âhiret hayatı karşılığında dünya hayatının tercih edimesinin yanlışlığı”,⁷⁸⁹ vb. ifadelerle dünya hayatının olumsuz tarafı ön plana çıkarılmıştır.

⁷⁸⁷ “اعلموا أنّما الحَيوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ.” *“Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlatta bir çokluk yarışından ibarettir.”* Hadid, 57/20.

⁷⁸⁸ “رُزِقَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَوَثِ ذَلِكَ مَتَاعٌ” *“Nefsâni arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.”* Âl-i İmrân, 3/14.

⁷⁸⁹ “بَلْ بَلْ تُؤْتَوْنَ الْحَيوةَ الدُّنْيَا ﴿﴾ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى” *“Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret daha hayırlı ve süreklidir.”* A'lâ, 87/16-17. Ayrıca bkz. Bakara, 2/86; Nisâ, 4/74; Tevbe, 9/38; R'ad, 13/26; İbrâhîm, 14/3; Nahl, 16/107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUR'AN'DA İNSANIN İRÂDE HÜRRİYETİ VE SORUMLULUĞU

3.1. İRÂDE HÜRRİYETİ MESELESİ

İrâde hürriyeti, insanların istedikleri takdirde yapmış oldukları davranışların tam tersi davranışları yapabileceklerini ifade eden bir öğretilerdir. İnsan varlıklarının bütünüyle belirlenmiş olmadığını, içinde buldukları fiziksel, tarihsel, maddi ve ekonomik koşulları aşabileceklerini savunan, insan için şartlanmışlığı ve belirlenmişliği kabul etmeyen görüşe “irâde hürriyeti” denir. Bir başka ifadeyle irâdenin dış sebepler tarafından belirlenmeyip kendi kendisini belirlemesi anlamında hür olduğunu ifade eden yaklaşıma “irâde hürriyeti teorisi” adı verilir. Bu teori, insanın dünyasında sınırlı bir belirlenmişlik olduğunu, bir insanın dünyaya gelmişse gelmemezlik yapamayacağını, insanın nerede, ne zaman ve hangi anne babanın çocuğu olarak dünyaya geleceğiyle ilgili tercihinin olamayacağını ifade etmekle birlikte insan zihninin, özü itibarıyla yöneldiği için, dünyaya bir kez geldikten sonra kendi özgürlüğünü kurabileceğini savunmaktadır.⁷⁹⁰

İnsanoğlu, tabiatüstü güçler ve sosyal çevre gibi dış etkilerin gelecekteki durumlarını belirleme hususunda etken bir varlık olup olmadığını kendisine hep sormuştur. Bu soru, insanın kendi kaderini tayin etme hususunda özgür olup olmadığı ve irâde hürriyetine sahip olup olmadığı sorularını da akıllara getirmiştir. Bu tarz sorulara verilecek cevaplar hususunda İslâm düşünürleri, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Böyle bir meselede fikir ayrılıklarının olmasını da doğal karşılamak gerekir. Zira irâdenin hür olup olmadığı gibi bir soruya verilecek cevap, insanın kendi kökeni ve tabiatı hakkındaki kanaat ve yaklaşımına göre değiştiği gibi, yine

⁷⁹⁰ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*. 470.

insanın Allah ve dış dünya hakkındaki düşüncesine göre de değişik bir mahiyete bürünebilir.⁷⁹¹

3.1.1. Tarihsel Süreç

İrâde hürriyeti meselesi, tarihten günümüze farklı ilim dalları ve o ilim dallarıyla meşgul olan ilim adamlarınca ele alınmıştır. Meseleyle doğrudan ya da dolaylı olarak alakalı olan her bir ilim dalının kendi içinde “irâde hürriyeti” meselesine yaklaşımı ve meseleyi ele alış biçimi, bunun sonucunda da problemi izah edişi farklılık arz edebilmektedir. Bu doğrultuda meseleyle ilgili özellikle Felsefe ve Kelâm ilminde, pek çok yaklaşım ve düşünce mevcuttur. Ancak burada çalışmamızın sınırlarını aşmaması için meselenin Felsefe’de ele alınışı zikredilmeyecektir. Buna karşılık irâde hürriyeti meselesine giriş mahiyetinde olmak üzere, meselenin İslâm dünyasında doğuşu ve kelâmî mezheplerin meseleye yönelik yaklaşımları kısaca aktarılacaktır.

A. Sahabe Döneminde İrâde Hürriyeti Meselesi

Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken, irâde hürriyeti meselesinin, o zamanki adıyla söyleyecek olursak, “kader” tartışmalarının Müslümanlar arasında başlı başına bir problem olarak ortaya çıktığını söylemek mümkün görünmemektedir. Çünkü bizzat Allah Resûlü (s.a.v.) kader konusunda ashabını uyarılmış ve bu meselenin derinlemesine incelenmesini ve üzerinde kafa yorulmasını yasaklamıştır.⁷⁹² Hz. Peygamber (s.a.v.) bununla alakalı bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmaktadır:

*“Ehl-i kader (kaderi inkâr edenler ve kader tartışmaları yapanlar) ile birlikte bulunmayınız ve onlara muhatap olmayınız.”*⁷⁹³

Ebû Hüreyre (r.a.) (v. 58/678) de konuyla ilgili rivayetinde şöyle buyurmuştur: *“Bir gün kader konusunu tartıştığımız esnada Resûlüllah (s.a.v.)*

⁷⁹¹ Adnan Güriz, “İrâde Hürriyeti-1”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: 24, sy. 1, 1967, s. 635.

⁷⁹² Saim Yeprem, **İrâde Hürriyeti**, Ankara, TDV Yayınları, 2016, s. 121-122.

⁷⁹³ Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17 (4710); Tirmîzî, “Kader”, 19 (2157).

karşımıza çıktı, bizim konuştuğlarımızı duyunca yanakları iki nar gibi kızardı ve sonra şöyle dedi:

“Sizler bununla mı emrolundunuz ya da ben bunun için mi size gönderildim. Sizden öncekiler bu konuda tartışmaları için helâk olmuşlardır. Bir daha asla bu konuda tartışmayınız.”⁷⁹⁴

Kaderle ilgili tartışmaların Resûlüllah (s.a.v.) tarafından yasaklanması ve onun, tartışmaların yapıldığı ortamlardan dahi uzak durulmasına yönelik emri, meselenin ciddiyetini anlatması bakımından önem arz etmektedir. Aynı zamanda kader konusunun insan beynini kuşatan ve insanı sapkınlığa kadar götürebilen, hatta inkârâ dahi sürükleyebilecek karakterde bir mesele olduğunun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yakînen bilindiği bir hakikattir. Resûlüllah’ın (s.a.v.) irâde hürriyeti, yani kader konusundaki bu yasaklayıcı tavrı, sahabeler ile selef-i sâlihîn olarak adlandırılan büyük müctehid imamlar tarafından da benimsenmiştir. Bu yasaklama yolunun tercih edilmesi, sonraki devirlerdeki tartışmaların ve tarafların kendi görüşleri doğrultusundaki âyet ve hadislerden yaptıkları istidlâllerin, meselenin çözümü için çare olamayacağını ve bu konudaki en uygun tercihin tereddütsüz iman etmek olduğunu vurgulamak için olsa gerektir.⁷⁹⁵

Kaderi inkâr edenleri kınayan ve kaderle ilgili tartışmalara girenleri men eden hadisler şunu bize açıkça göstermektedir ki, daha Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken sahabeler arasında bu tarz düşünceler ortaya çıkmış, hatta kader meselesi tartışma konusu dahi olmuştur.⁷⁹⁶ Ne var ki Hz. Peygamber’in (s.a.v.) mesele hakkındaki şiddetli yasağı ve sahabenin büyüklerinin de bu doğrultudaki tutumu, o devirde meselenin büyük bir düşünce hareketi olarak ortaya çıkmasını engellemiştir.

Ancak Hz. Osman’ın (r.a.) (35/656) şehit edilmesi sonrasında ortaya çıkan olaylar ve iç savaşlar, Müslüman toplumunu fazlasıyla etkilemiş, beraberinde acı hatıralar bırakmış ve nihayetinde içinden çıkılması güç, karmaşık itikadî problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İç savaşlarda öldürülen kimseler,

⁷⁹⁴ Tirmîzî “Kader” 1 (2133); İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, **es-Sünen**, thk. Şuayb Arnaut, Adil Mürşid, Muhammed Kâmil Karabelli, 5 c., Dîmeşk, Dâru’r-Risâleti’l-‘Alemyye, 2009, “Sünnet”, 10 (75).

⁷⁹⁵ Yeprem **İrâde Hürriyeti**, s.122.

⁷⁹⁶ Rıdvan Özdiç, **Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrâde Meselesi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013, s. 167.

Müslümanları düşündürmüştür. Ortada bir öldürme hadisesi vardır ve öldüren de öldürülen de Müslümandır. Oysaki öldürmek, İslâm'da büyük günahlardandır. Bu durumda büyük günah işleyen kimsenin iman açısından durumu nedir? Bu bakımdan imanın tarifi nasıldır ve sınırı nasıl belirlenmelidir? Öldürme fiilini işleyen kişi, bu fiili işlediği esnada hür bir irâdeye sahip midir, yoksa ilâhî kader gereği fiilini cebren mi işlemektedir? Yaşanan hadiseler neticesinde bu gibi soruların ortaya çıkması, itikadî anlamda ilk fikrî hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷⁹⁷

Müslüman toplumda yaşanan bu gibi siyasi olaylar ve tartışmalar neticesinde ortaya çıkan ilk itikadî hareket olan Kaderiyye mezhebi, halifelerin ve sahabe-i kiramın kendilerine yönelik olumsuz yaklaşımı sonucunda ciddi mesafe kat edememiştir. Sahabeden Abdullah b. Ömer (r.a.) (v. 73/693), Kaderiyye hakkında “*Ben onlardan uzağım, onlar da benden uzaktır.*”⁷⁹⁸ demek suretiyle “teberrî” etmiştir. Yine Abdullah b. Ömer (r.a.) (v. 73/693) Hz. Peygamber (s.a.v.)’den naklen; “*Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir. Hastalandıklarında onları ziyaret etmeyiniz. Öldükleri zaman da hüsn-i şehadette bulunmayınız.*”⁷⁹⁹ dediğini rivayet etmiştir. Bunlarla birlikte Ukbe b. Âmir el-Cühenî (r.a.) (58/677), Ebû Hüreyre (r.a.) (58/678), Cabir b. Abdullah (r.a.) (78/697), ‘Abdullah b. Ebî Evfâ (r.a.) (86/705) ve Enes b. Malik (r.a.) (93/712) gibi son sahabeler de Kaderiyye’den uzak olduklarını belirtmişlerdir.⁸⁰⁰

Görüldüğü üzere İslâm toplumunda ilk fikrî hareketlerin yaşandığı devirde sahabe-i kiram ve onları takip eden neslin, Kaderiyye fırkasına karşı “uzak durma” politikası, onların nasslarda bildirilen kader inancını aynen kabul ettiklerini ve bu mesele hakkında fikir beyan etmekten kaçındıklarını göstermektedir. Bununla birlikte o devirde “irâde hürriyeti” probleminin, yani o zamanki ismiyle “kader” meselesinin detaylarına fazlaca inilmediği de aşîkârdır.

⁷⁹⁷ el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 9. bs., Ankara, TDV Yayınları, 2018, s. 17-22.

⁷⁹⁸ Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17 (4695).

⁷⁹⁹ Ebû Dâvud, “Sünnet”, 17 (4691, 4692).

⁸⁰⁰ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 18.

B. Kelâm Ekollerinde İrâde Hürriyeti Meselesi

Kazâ ve kader konusunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tartışmaları yasaklayan tavır karşısında sahabe-i kiram da aynı tutumu benimsemişler ve hicrî birinci yüzyıl bu hava içerisinde geçmiştir. Bu devirde ortaya çıkan Kaderiyye'nin sesi de Müslüman toplumun çoğunluğu içinde çok yüksek çıkmamıştır. İslâm toplumunun imanlarının kuvveti ve şüphe götürmeyen bağlılıkları onların Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolunda devam etmelerini sağlamıştır. Hicrî ikinci asırdan itibaren kurulmaya başlanan itikadî mezhepler ise bu meseleleri kelâmî sahada ele almışlardır.

İrâde hürriyeti meselesi İslâm dünyasında evvela Allah'ın sıfatları açısından ele alınmıştır. Allah'ın kelâm sıfatı olarak irâde sıfatı, kudret ve ilim sıfatlarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Allah'ın fiilleri açısından insanın irâde hürriyetine, başka bir ifadeyle insanın "istitâat" olarak adlandırılan kudretine, fiillerine ve irâdesine bakılmıştır. Bir yandan insanın sorumluluğunu temellendirmek, diğer yandan da Kur'an'da ve hadislerde geçen ve cebr anlamını çağrıştıran âyet ve hadisler karşısında Allah'ın adaleti, vaad ve va'idi hususunda zihinleri aydınlatmak ve gönülleri ferahlatmak için çaba sarf edilmiştir. Bu doğrultudaki çabalar, zihinleri "mutlak tefvîz" (insanın, fiillerinde mutlak hür olarak yaratıldığı) tarafına yönlendirirken, bu düşüncüyü destekleyici âyet ve hadisler de bu yaklaşımın dayanağı olmuştur. Bu düşüncenin karşısında yer alıp cebrî addedilen âyet ve hadisleri başlangıç noktası olarak kabul edenler ise "mutlak cebr" olarak ifade edilen görüşlerini bu âyet ve hadislerle dayandırmışlardır.⁸⁰¹

İtikadî mezhepler, irâde hürriyeti meselesine insan fiili açısından yaklaşmışlardır. Bu anlamda "acaba insan bir fiili nasıl yapmaktadır?", "fiili yapan bizzat insanın kendisi midir yoksa Allah'ın da o fiilde rolü var mıdır?", "Eğer o fiilde Allah'ın payı varsa, acaba bu hangi orandadır?", "İnsanın fiili gerçekleşinceye kadar hangi aşamalardan geçmektedir?" gibi sorular kelâm âlimlerince irâde hürriyeti meselesinde cevaplanmaya çalışılan temel sorular olmuştur.⁸⁰²

⁸⁰¹ Yeprem, **İrâde Hürriyeti**, s. 114.

⁸⁰² Yazıcıoğlu, **Mâturîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti**, Ankara, Otto Yayınları, 2017, s. 142.

a. Cebriyye'nin Meseleye Yaklaşımı

Cebriyye mezhebine göre, Allah Teâlâ mutlak irâde ve kudret sahibidir ve her şey Allah'ın irâde ve kudretiyle gerçekleşir. Onlara göre Allah'tan başka hiç kimsenin gerçek manada irâdesi yoktur. Bundan dolayı da insan istitâat ve güç ile vasıflanamaz. Onun irâdesi olmadığı gibi gücü ve kudreti de yoktur. İnsanın yaptığı işin gerçek fâili de Allah'tır. Yani insandan sâdır olan hareketler gerçekte insanın değil, Allah'ın fiilleridir. Böyle olduğu için de insanın fiillerinde tasarruf tamamen Allah'a aittir. Bundan dolayı insan, kendisi için takdir edilen fiillerini işlemeye mecburdur.⁸⁰³ İnsanın fiillerinde hiçbir tercihinin olmadığını savunan bu görüş, irâde hürriyetini kısıtlama açısından İslâm tarihi boyunca savunulan en katı görüş olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰⁴

Cebriyye'ye göre ilâhî irâdenin taalluk ettiği şey mutlaka gerçekleşir. Allah'ın mülkünde ancak O'nun dediği olur ve her şey Allah'ın ezeli ilmi ve irâdesiyle meydana gelir. Onlara göre insan dâhil hiçbir canlının kendisi üzerinde cereyan eden bir şeyde seçme hakkı yoktur. Hepsi fiillerinde mecbur olup herhangi bir şeye güçleri yetmez. İnsanın fiili, yaprağın kırıldaması, denizin dalgalanması ve yağmurun yağması gibi olup fâili Allah'tır. Fiillerin insana isnadı, gerçek anlamda değil, mecazî anlamdadır.⁸⁰⁵

Netice olarak Cebriyye mezhebine göre insan, fiillerinde hiçbir şekilde hür değildir, yaptığı her fiili ve davranışı mecbur olduğu için yapmaktadır. Doğal olarak onların bu düşüncelerinde irâde hürriyetine yer yoktur.

Kur'ân-ı Kerîm'in insana mes'uliyet yükleyen ve onu işlemiş olduğu fiillerinden sorumlu tutan açık âyetleri karşısında cebrî düşüncüyü İslâm'ın ruhuyla bağdaştırmak mümkün değildir. Zira Kur'an yaratma hususunda Allah'ın tek, eşsiz ve ortaksız olduğuna vurgu yaparken aynı zamanda insanın kudretinden ve irâdesinden bahsederek onu fiillerinden sorumlu tutmaktadır. Bu da demektir ki insanın sorumlu bir varlık oluşu "Tevhid"İN gereğidir. Çünkü Allah Teâlâ kullarına,

⁸⁰³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, **Tebîrâtü'l-Edille**, C: I s. 93; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 156.

⁸⁰⁴ Watt, William Montgomery, **İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrâde ve Kader**, çev. Arif Aytekin, İstanbul, Ebubekir Camii İlim ve Hizmet Vakfı, 1996, s. 45-47.

⁸⁰⁵ İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelam**, s. 82; Abdülkerim Sürüş, **Maximum ve Minimum Din**, çev. Yasin Demirkıran, Ankara, Fecr Yayınevi, 2002, s. 142.

karşılığında sevap alacakları ya da ceza çekecekleri bir takım emir ve yasaklamalarda bulunmuş ve kullarını, bu emir ve yasakların gereğini yerine getirebilecekleri bir irâde ve kudretle yaratmıştır. Dolayısıyla Cebriyye'nin insana irâde ve hürriyet hakkı tanımayan yaklaşımı hem İslâm'ın ruhuna hem de insanın doğasına aykırıdır.

b. Mu'tezile'nin Meseleye Yaklaşımı

Fiil kavramını, “Kâdir olan insandan meydana gelen olay ve eylemler”⁸⁰⁶ şeklinde tanımlayan Mu'tezile'ye göre hür irâdeye sahip bir varlık olan insan, hayır ve şer türünden bütün fiillerini bizzat kendi irâdesi ve gücüyle sadece kendisi yapar. Bu fiiller üzerinde Allah'ın herhangi bir etkisi ve rolü yoktur.⁸⁰⁷ Ancak insan, Allah'ın kendisine başlangıçta tek seferde verdiği kudretle sürekli olarak fiilini kendisi yapar ve bu kudret insandan hiç ayrılmaz. Mu'tezile inancında Allah, insanın fiillerinin yaratıcısı ve fâili değildir, aksine kul kendi yaptıklarına kendisi kâdirdir.⁸⁰⁸ Bununla birlikte onlar Allah'ın ezeli ilmini inkâr etmemişlerdir. Çünkü onlara göre Allah Teâlâ, yaratmış olduğu varlıklardan hâsıl olacak her türlü fiili ezelde bilmiştir. Şu halde Allah insanın fiillerini bilmektedir ama onları yaratan değildir.⁸⁰⁹

Mu'tezile'ye göre insanların fiillerini “Allah'ın fiili” olarak vasıflandırmak caiz değildir. Çünkü insanın fiilleri insan tarafından meydana getirilmiş ve yine onların istekleri ya da kusurları sebebiyle hâsıl olmuştur. Bundan dolayı da insanlar övülmeye ya da yerilmeye hak kazanmışlar, nihayetinde sevaba ve cezaya maruz kalmışlardır. Şayet bu fiiller Allah tarafından olmuş olsaydı bu durumda insan için bu sevap ve ikab câiz olmazdı.⁸¹⁰ İnsanın, fiillerinin yaratıcısı olması, yaptığı fiillerden sorumlu olmasını da beraberinde getirir. Bu da insanın sorumluluğunu ifade etmektedir. Eğer fiillerini kendisi yaratmasa bu durumda insan aciz bir varlık

⁸⁰⁶ Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, **Şerhü'l-Usûli'l-Hamse**, thk. Abdülkerim Osman, 3. bs., Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996, s. 324.

⁸⁰⁷ Kadî Abdülcebbâr, **Şerh**, s. 301, 323, 363; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, **Tebziratü'l-Edille**, C: I, s. 93.

⁸⁰⁸ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 83; Gölcük, **Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri**, s. 126.

⁸⁰⁹ Kâdî Abdülcebbâr, **el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl**, thk. Ahmed Fuad el-Ehvânî vd., 20 c., Kahire, Dâru'l-Misriyye, 1963, C: VI, s. 137-138; İrfan Abdülhamid, **İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, 5. bs., çev. Saim Yeprem, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 283.

⁸¹⁰ Yeprem **İrâde Hürriyeti**, s. 151.

olarak kabul edilir. Aciz bir varlıktan da herhangi bir fiilin meydana gelmesi mümkün değildir.⁸¹¹

Mu'tezile âlimleri Allah Teâlâ'nın irâde sıfatı ile muttasıf olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Ancak onlara göre irâde sıfatı zâtî ve ezeli sıfatlardan değil, fiilî sıfatlardandır ve hâdistir.⁸¹² Allah, gerek kendi fiillerini gerekse diğer fiilleri, özellikle de insanın iyi ve güzel nitelikte olan fiillerini hâdis irâdesi ile dilemektedir. Buna karşılık kötü ve çirkin fiilleri dilememektedir. Bu düşünce, Mu'tezile'nin beş temel esasından (usûl-i hamse⁸¹³) birisi olan "adalet"⁸¹⁴ prensibinin gereğidir. Bu prensibin neticesi olarak Mu'tezile, zulüm ve şer gibi kötü fiillerin yaratılmasını Allah'a nispet etmez. Allah kötü fiilleri yaratmadığı gibi onlara irâdesi de taalluk etmez. Zira onlara göre Allah'ın emri ile irâdesi birbirinin lazımıdır. Yani Allah Teâlâ bir şeyin olmasını irâde etmişse aynı zamanda onu emretmiş, olmamasını irâde etmemişse aynı zamanda onu emretmemiş demektir.⁸¹⁵

Netice olarak söylenebilir ki fiilleri hususunda insana mutlak hürriyet ve tam bağımsızlık hakkı tanıyarak insanı kendi fiillerinin yaratıcısı olarak kabul eden Mu'tezile'yi bu düşünceye sevk eden sebep şudur: İnsan sorumlu bir varlıktır. Onun bu sorumluluğunun adaletli bir şekilde gerçekleşmesi için, fiillerini kendi kudreti ve hür irâdesiyle yapması gerekmektedir. Aksi takdirde insanın fiillerini Allah yaratmış, sonra da insanı bu fiillerinden sorumlu tutmuş olur. Bu ise zulüm olur, zulüm de sünnetullah ve Allah'ın adaletine aykırıdır.

⁸¹¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 323-326, 361-363.

⁸¹² Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, C: VI, s. 104, 137-138, 140.

⁸¹³ **Usûl-i Hamse**: "Beş esas" demektir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının iman esaslarını ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'iyât olmak üzere üç bölüme ayırmasına benzer şekilde Mu'tezile âlimleri de inanç esaslarını beş bölüm halinde ele almışlardır. Bir başka ifadeyle Mu'tezile'nin âmentüsü usûl-ü hamseden ibarettir. Bu beş esas ise, Tevhid, adl, va'd ve va'id, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münkerdir. Bkz. Topaloğlu - Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 352.

⁸¹⁴ **Adalet**: Mu'tezile'nin bu ilkesi, insanın mutlak irâdesinin ve mutlak gücünün olduğunu ifade etmektedir. Yani insan fiillerini hür irâdesiyle yapar. Bunun sonucunda da ceza ve mükâfatı kendi yaptıkları sebebiyle kazanmıştır. Fiillerin yaratılmasında Allah'ın bir etkisi yoktur. Eğer fiilleri kullar değil de Allah yaratmış olursa bu durumda kulun ceza görmesi zulüm olurdu. Oysa Allah, zalim değil, bilakis âdildir. Adalete riayet etmesi Allah üzerine vâciptir. Yine adalet prensibine göre kul için en uygun olanı (aslah) yaratması da Allah'ın üzerine vâciptir. bkz. Topaloğlu - Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 16-17.

⁸¹⁵ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, C: VI, s. 218; a. mlf. *Şerh* s. 66, 132-133, 344, 457; İrfan Abdülhamid, **İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, s. 283.

Ayrıca Mu‘tezile âlimleri kendi görüşlerini desteklemek amacıyla Kur’an’dan âyetler getirmişlerdir. Ancak onlar âyetleri tek taraflı olarak değerlendirmişler ve sadece insana irâde hürriyeti hakkı tanıyan âyetleri delil olarak kabul etmişlerdir. Hâlbuki Kur’an insanın sorumluluğunu kabul etmekle birlikte yaratmayı sadece Allah’a nispet ederek bu hususta O’nu mutlak ve yegâne yaratıcı olarak beyan etmektedir. Bu durumda insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu ifade etmek, Allah’ın irâdesi dışında bazı şeylerin gerçekleştiğini ve Allah’tan başka da yaratıcıların bulunduğunu kabul etmeyi gerektirir ki bu anlayış da “Tevhid”e aykırıdır.

c. Eş‘ariyye’nin Meseleye Yaklaşımı

Eş‘ariyye’ye göre irâde, Allah’ın zâtî sıfatlarından olup ezeldir.⁸¹⁶ Meydana gelen her şey O’nun irâdesiyle olmaktadır. Onlara göre bunun delili ise, “فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ” “Allah dilediğini yapandır.”⁸¹⁷ âyet-i kerîmesidir. Dolayısıyla O’nun irâde etmediğini yapması düşünülemeyeceği gibi, O’nun irâdesi olmadan bir şeyin meydana gelmesi de düşünülemez.⁸¹⁸ Eğer O’nun irâde etmediği bir şeyin meydana gelebileceği düşünülürse, bu O’nun irâdesinde noksanlık ve zayıflık olduğu anlamına gelir. Bu gibi durumlar ise Allah için söz konusu değildir.⁸¹⁹

İnsanın ihtiyarî veya zorunlu, taât ve mâsiyet, hayır ve şer cinsinden tüm fiilleri Eş‘arilere göre doğrudan Allah tarafından yaratılmıştır. Fiillerin yaratılıp meydana getirilmesinde insanın irâde ve kudretinin bir tesiri yoktur. İnsan fiil anında kendisindeki irâde ve kudreti kullanarak fiilin meydana gelmesine sadece aracılık eder ve onu kesb eder. İşte Eş‘arî düşüncesinde insanın fiillerindeki rolü ve tesiri bu “kesb”den ibarettir.⁸²⁰

Eş‘ariyye anlayışında kesb, “hâdis bir kudretle müktesibden meydana gelen şeydir.” Dolayısıyla onlar kesbi, kullara ait fiillerin meydana gelişine, hâdis kudretin

⁸¹⁶ Eş‘arî, *el-Lüma‘ fi’r-Red ‘alâ Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida‘*, 2. bs., Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2012, s. 26, 31.

⁸¹⁷ Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

⁸¹⁸ Eş‘arî, *el-Lüma‘*, s. 31; Gazzâlî, *İhyâ*, C: I, s. 231.

⁸¹⁹ Eş‘arî, *el-Lüma‘*, s. 31-32; Eş‘arî, *el-İbâne*, s. 126.

⁸²⁰ Abdülhamid, *İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, s. 284; Özler, *İnsan Hürriyeti*, s. 71.

tesir etmesinden ibaret görürler. Zira insanların fiilleri Allah tarafından yaratılır, fiillerde insanın rolü ise sadece fiili kesb etmesidir. Kısacası Allah hâlık, kul kâsibdir. Fiillerin insan ait olan tarafı “kesb”dir. Ancak insan kesbinde de tam hürriyete sahip değildir. Her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için, insanın kesbi de Allah tarafından yaratılmıştır.⁸²¹

Onlara göre insan bir fiil meydana getirmek için gerekli olan kudrete sahiptir. Ancak bu kudret ve istitâat insanın öz benliğinde mevcut olmayıp, fiille beraber ortaya çıkar ve fiil meydana geldikten sonra yok olur. Çünkü o kudret arazdır, arazlar ise iki “an” içinde devamlılıklarını sürdüremezler. Arazların varlıklarını sürdürebilmeleri, devamlı olarak Allah’ın onları yaratmasıyla mümkün olur.⁸²²

Eğer insan kesintisiz, devamlı bir kudrete sahip olsaydı bu durumda insanın her zaman güçlü, kuvvetli ve iş yapabilir olması gerekirdi. Hâlbuki insan bazen güçlüdür bazen de değildir. Bu, insanın bazen bilgili bazen bilgisiz olması gibidir. Nasıl ki insanın bilgili olması nefisinden değilse güç ve kudret sahibi olması da kendi öz varlığından değildir.⁸²³

Görüldüğü üzere Eş’ariler’in ilâhî irâde hakkındaki görüşleri Mu‘tezile’nin aksine olup adeta onlara cevap mahiyetindedir. Hayırla beraber şerrin de Allah’ın irâdesiyle vücuda geldiğini belirten Eş’arî, böylece Mu‘tezilî düşüncenin karşısında yer almış ve hiçbir şeyin Allah’ın irâdesinin dışında gerçekleşmeyeceğini özellikle vurgulamıştır.

Eş’ariler fiil meselesine sadece ilâhî kudret penceresinden bakmış olup insanın mesuliyetini pek de dikkate almamışlardır. Bundan dolayı da ne insanın irâdesinin varlığından ne de yokluğundan bahsedilmemiştir. Oysaki Kur’an’da insanın sorumlu bir varlık olduğu kesin bir dille bildirilmektedir. İşte tam bu noktada Eş’arî mezhebi, cebr anlayışına düşmemek, aynı zamanda da insanın sorumluluğunu temellendirmek için kesb nazariyesini ortaya çıkarmıştır. Ancak hem kesb hem de kesbi hazırlayan kudret, Allah tarafından yaratıldığına göre kesbin insan için irâde hürriyetini sağlayan bir unsur olduğu söylenemez. Çünkü onların anlayışında kesb,

⁸²¹ Eş’arî, **el-Lüma’**, s. 43-48; Gölcük, **Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri**, s. 191-194.

⁸²² Eş’arî, **el-Lüma’**, s. 58-59.

⁸²³ Eş’arî, **el-Lüma’**, s. 58.

fiilde etkin rol oynayan unsur olmaktan çok insanın ıztırârî ve ihtiyarî fiilleri arasındaki farkı anlamaya yarayan bir şuur halinden ibarettir. Bu durumda da irâde hürriyetinden söz etmek pek mümkün görünmemektedir.⁸²⁴

d. Mâtürîdiyye'nin Meseleye Yaklaşımı

Eş'ariyye'den sonra Ehl-i Sünnet'in diğer temsilcisi olan Mâtürîdiyye'ye göre irâde sıfatı, tıpkı Eş'arî düşüncesinde olduğu gibi Allah'ın zâtıyla kâim ezeli bir sıfatıdır ve O'nun irâdesi, hâdis de değildir.⁸²⁵ O'nun yaratması her şeye şâmil olduğu gibi irâdesi de mutlak ve her şeye şâmidir. İyi-kötü hayır-şer her şey Allah'ın irâdesiyle gerçekleşmektedir.⁸²⁶

Mâtürîdî âlimlerine göre insanlara ait fiillerin aslı Allah'ın kudretiyle; iman-küfür, hayır-şer, itaat-isyan gibi vasıflar ise insanın kudretiyle meydana gelir.⁸²⁷ Her şeyin yaratıcısı Allah olduğuna göre insanın fiilini de, fiilin taalluk ettiği kudreti de yaratan O'dur.⁸²⁸

Mâtürîdiyye'ye mensup ilim adamları, irâde hürriyeti meselesine Mu'tezile ve Cebriyye'nin yaklaşımlarından farklı bir çözüm yolu geliştirmek amacıyla meseleyi "fiilde çeşitli yönler" teorisiyle çözmeye çalışmışlardır. Söz konusu teoriye göre insanın fiili hem Allah'a hem de insana izafe edilmektedir. Yani bir fiilde hem Allah'ın hem de insanın rolü vardır.⁸²⁹ Bu durumda insan, işlediği fiillerin yaratıcısı değil, yapıcısı konumundadır. Fiillerini yapabilmesi için gerekli olan kudret de kendisinde mevcuttur.⁸³⁰ Bu durumda insandan sâdır olan herhangi bir fiil, yaratma

⁸²⁴ İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelam**, s. 69-70; Özler, **İnsan Hürriyeti**, s. 128; Yeprem **İrâde Hürriyeti**, s. 180.

⁸²⁵ Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 125-126, 140.

⁸²⁶ Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 389, 391, 396, 400, 407; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, **Tebîrâtü'l-Edille**, C: I, s. 580-584.

⁸²⁷ Yazıcıoğlu, "Fiil", **DİA**, 1996, C: XIII, s. 62.

⁸²⁸ es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî, **el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn**, haz. Bekir Topaloğlu, İstanbul, Elif Ofset, 1995, s. 64-65.

⁸²⁹ Yazıcıoğlu, **İnsan Hürriyeti**, s. 37, 63; Biçer, **İmam Maturidi**, s. 98-99; Özdiñç, **İrâde Meselesi**, s. 183-184.

⁸³⁰ Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 356; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, **Tebîrâtü'l-Edille**, C: I, s. 90.

yönünden Allah'a, yapma yönünden de insana aittir. Böyle bir anlayışla Allah'ın kudretine de halel gelmemektedir.⁸³¹

Mâtürîdiyye'ye göre kesb, ihtiyarî fiillerin meydana gelişinde Allah tarafından insanlarda yaratılan irâde ve kudretin rolünü ifade eder. Fiiller Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmektedir ancak yaratmanın gerçekleşmesi için de kulun, irâde ve kudretiyle fiili işlemeyi istemesi ve onu yapmaya meyletmesi gerekir.⁸³² Bu durumda Allah, insana ait fiilleri yaratan olması açısından fâildir. İnsan da kesb etme yönünden kendi fiillerinin fâili olmaktadır.⁸³³

Kısacası, insanın kesin bir kararlılık ve azimle yapmak istediği bir fiil, Allah tarafından yaratılmaktadır. Fiilini bizzat kendisi seçen ve o fiili yapmaya yönelen insan ise fiilinin yapanıdır. Dolayısıyla Allah yaratan, kul da yapandır.

İnsanların fiilleri hakkında böyle bir yaklaşımı benimseyerek insanın irâde hürriyetine sahip olduğu görüşünü ifade eden Mâtürîdî mezhebi bu görüşlerini, “إِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ” “*Dilediğinizi işleyin.*”⁸³⁴ âyeti ile “وَأَفْعَلُوا الْخَيْرَ” “*İyilik yapın.*”⁸³⁵ âyeti ve “بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ جَزَاءً” “*Yaptıklarınıza karşılık olarak.*”⁸³⁶ âyetiyle temellendirmişlerdir. Onlara göre sadece bu âyetler bile insanın irâdesinde hür olduğunu açık bir şekilde beyan etmektedir.⁸³⁷ “*Dilediğinizi işleyin*” demek, insanda istediği şeyi yapabilecek kudretin bulunduğunu gösteren bir delildir. “*İyilik yapın*” ifadesinden, insanın kendi irâdesiyle iyilik ve kötülükten birisini seçip yapabileceği, ancak kendisine iyiliğin tavsiye edildiği görülmektedir. “*Yaptıklarınıza karşılık olarak*” cümlesi de yukarıdaki manaları teyit ederek, insanın iyilik ve kötülüğü yapabilecek kabiliyette olduğu için yaptıklarının sonucuna da katlanmak durumunda kalacağını bildirmektedir. Yapılan iyi bir işin sonucunda elde edilecek mükâfat, kötü

⁸³¹ Yazıcıoğlu, **İnsan Hürriyeti**, s. 143-144; Yeprem, **İrâde Hürriyeti**, s. 238-242.

⁸³² Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, **DİA**, 2002, C: XXV, s. 305.

⁸³³ Yazıcıoğlu, **İnsan Hürriyeti**, s. 63; Özler, **İnsan Hürriyeti**, s. 106.

⁸³⁴ Fussilet, 41/40.

⁸³⁵ Hac, 22/77.

⁸³⁶ Secde, 32/17.

⁸³⁷ Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 307-310.

bir işin sonucunda karşılaşılabilecek olan ceza da insanın hür irâdesiyle tercih edip yaptığı o işe karşılık olarak takdir edilmektedir.⁸³⁸

Netice olarak Mâtürîdî anlayışa göre, insanın fiilini yapabilen bir varlık oluşu hiçbir şekilde onu, Allah'a ortak olma gibi bir konuma yükseltmez ve Allah'ın "tek"liğine zarar vermez. Yaptıklarından dolayı sorumlu bir varlık olan insana başlangıçta potansiyel (külli) gücünü veren yüce Allah, irâdesini istediği yönde kullanması hususunda onu serbest bırakmıştır. Cüz-î irâde adı verilen bu irâdesiyle insan, bir şeyi yapmaya karar verip onu kendisine mâl etmek (kesb) istediğinde Allah, onu yaratmak suretiyle insana karşılık verir. Böylece hem insanın sorumluluğu gerçekleşmiş hem de Allah'ın "tevhid"i zarar görmemiş olur.⁸³⁹

Yukarıda zikredilen görüşler içerisinde gerek "tevhid" i esas alıp ona halel getirecek bir düşünce içerisinde olmaması, gerek insanın sorumluluğunu sağlam temellere dayandırması ve gerekse de meseleye yönelik ikna edici bir metot izlemesi bakımından Mâtürîdî ekolü, söz konusu mesele hakkında diğer mezheplere göre daha akla yatkın ve tutarlı izahlar getirmiştir.

3.1.2. Konuyla İlgili Âyetler

İslâm âlimlerinin irâde hürriyeti konusunda farklı görüşlere sahip olmalarının en önemli sebeplerinden birisi de hiç şüphesiz bizzat meselenin mahiyetidir. Düşünce dünyasında aklın doğurduğu şüpheler üzerine başlayan fikrî tartışmalar, muhafazakâr çevrelerde naklî delillerin farklı yorumlara tâbi tutulmasıyla daha başka boyutlar kazanmıştır.⁸⁴⁰

Bu durumun en önemli sebeplerinden birisi de Kur'an'daki bazı âyetlerin lafzî anlamları itibariyle cebr anlamını çağrıştırır nitelikte olması, bazı âyetlerin ise insandaki irâde hürriyetini ön plana çıkarır tarzda olmasıdır. Âyetler zâhirî manaları doğrultusunda, Kur'an bütünlüğünden, siyâk ve sibâk gibi bağlamlarından uzak bir

⁸³⁸ Yazıcıoğlu, **İnsan Hürriyeti**, s. 134.

⁸³⁹ Özler, **İnsan Hürriyeti**, s. 130-131.

⁸⁴⁰ Yeprem, **İrâde Hürriyeti**, s. 116.

anlayışla ve ön yargılarla ele alındıkları takdirde Kur'an'ın bütünlüğüne ve İslâm'ın ruhuna aykırı yaklaşımlar ortaya çıkabilmektedir.

İrâde etme ve yaratma hususunda Allah'ın mutlak irâde, kudret ve “tek”liğine vurgu yapan Kur'an, bu hususta insanın durumuna da işaret etmektedir. Kur'an'daki bazı âyetler, Allah'ın irâde ve yaratmasındaki eşsizliğine paralel olarak insanın irâdesinde ve fiilinde herhangi yetkisinin olmadığı, böylece fiillerinde mecbur olduğu gibi bir anlamı çağrıştırabilmektedir. Bazı âyetler ise insanın, irâdesinde ve fiillerinde hür ve bağımsız olduğunu, eylemlerini hiçbir baskı altında olmadan gerçekleştirdiğini ve bu konuda herhangi bir zorlamanın olmadığını bildirmektedir.

3.1.2.1. Cebr Anlamını Çağrıştıran Âyetler

Kur'an-ı Kerîm'de zâhirî anlamları itibariyle ilk anda cebr düşüncesini akla getiren ve bazı çevrelerce cebre yorumlanan âyet-i kerîmeler vardır. Biz burada konuyla alakalı âyetlerin bazılarını zikredip o âyetlerin aslında cebr anlamını ifade etmediğini tefsirler bağlamında izah edeceğiz.

Söz konusu âyetlerin birinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ

*“Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. (O'nun seçme ve yaratmasında) onların seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şânu yücedir.”*⁸⁴¹

Âyete göre Allah dilediği şeyi seçip yaratır. Aynı zamanda O, dilediği kullarını seçerek onları hidayete, imana ve salih amellere muvaffak kılar.⁸⁴²

Bu âyet-i kerîmenin iki türlü okunuşu vardır. Böyle olunca da âyet için iki farklı mana söz konusu olmaktadır. Birinci okunuşa göre, “وَيَخْتَارُ” ifadesinde vakıf yapıp sonrasında “مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ” ifadesiyle devam edilir. Bu durumda buradaki “مَا” olumsuzluk ifade eden, mâ-i nâfiyedir. Böylece âyetin manası, “Rabbin dilediğini

⁸⁴¹ Kasas, 28/68.

⁸⁴² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XIX, s. 508.

yaratır ve seçer. Allah'ın yaptıklarında, onların seçim hakkı yoktur.” Şeklinde olmaktadır. İkinci yoruma göre ise “ما” olumsuzluk harfi değil, ism-i mevsûldür. Bu durumda vakıf, “يَشَاءُ” fiilinde yapılır, “وَيُخْتَارُ” ifadesiyle tekrar devam edilir. Buna göre âyetin manası, “Rabbin dilediğini yaratır ve O, kullar için hayırlı olanı tercih eder.” şeklinde olur.⁸⁴³

Âyette geçen “مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ” ifadesi, bütün işlerinde tercih hakkının Allah'ın kendisine ait olduğunu bildirir. İşlerindeki hikmet yönlerini yine en iyi kendisi bilir. Yarattıklarından hiçbirinin Allah'ın üstünde bir seçim yapma hakkı yoktur. Bu âyetin nüzûlüne sebep olan ise, Velid b. Muğîre'nin (v. 1/622) “لَوْلَا نَزَلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ” “*Bu Kur'an şu iki şehirden (Mekke ve Taif) büyük bir kişiye indirilseydi ya!*”⁸⁴⁴ sözüdür. Allah, adeta bu söze cevap olarak “Allah, kendisine peygamber gönderilen kimselerin istek ve tercihlerine göre peygamber gönderecek değildir.” demektedir.⁸⁴⁵

Ebüs-suûd'a göre ise “وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ” âyetini, “Hiçbir şeyin O'na vacip olmaması, dilediği şeyden O'nu engelleyecek hiçbir engelin bulunmaması” şeklinde anlamamız gerekmektedir. Âyete göre kulların seçim hakkının olmaması ise onların, yaratma özelliği taşıyan bir irâdeye sahip olmamaları anlamındadır.⁸⁴⁶

Görüldüğü üzere müfessirlerin âyete dair yorumları, âyet-i kerîmenin cebr anlamı taşımadığını göstermektedir. Zira âyetin manasının “Rabbin dilediğini yaratır ve tercih eder. O'nun işlerinde onların tercih hakkı yoktur.” şeklinde olduğu kabul edilirse bu durumda âyet, Allah'ın güç ve kudretine, yaratmanın O'na mahsus olduğuna, yaratmasında herhangi bir kısıtlamanın olmadığına ve Allah'ın fiilleri hususunda insanların söz hakkı olmadığına vurgu yapar. Âyette ayrıca Allah'ın

⁸⁴³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, C: XI, s. 71; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: XXV, s. 11.

⁸⁴⁴ Zuhuf, 43/31.

⁸⁴⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: III, s. 427-428.

⁸⁴⁶ Ebüsuûd, *İrşâd*, C: VII, s. 22.

fiillerine müdahalesi olmayan insanın, fiillerini kendi irâdesiyle istediği şekilde tercih edip gerçekleştirdiğine işaret vardır.

Diğer taraftan âyetin manasının “Rabbin dilediğini yaratır ve O, kullar için hayırlı olanı tercih eder.” şeklinde olduğu kabul edilirse, bu durumda Allah’ın istediğini yaratması hususundaki mutlak irâdesine vurgu yapılmış olur.

Cebr anlamına yorumlanan bir başka âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ

“Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı.”⁸⁴⁷

Allah Teâlâ bu âyette mü’minlere hitaben Bedir Savaşında müşrikleri, onların değil kendisinin öldürdüğünü, Resûlullah’ın (s.a.v.) attığı şeyleri de onun değil, yine kendisinin attığını bildirmekte ve böylece kulların yaptıkları işlerin yaratıcısının ve asıl sebebinin kendisi olduğunu hatırlatmaktadır. Kulun ise sadece sahip olduğu cüz-î irâdesini kullanarak yapılan o işi kazandığını belirtmektedir. Böylelikle kulun fiilinde, Allah’ın herhangi bir etkisi ve müdahalesinin olmadığını iddia edenlerin görüşlerinin fasit olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁴⁸

Bedir günü ashabın bir kısmının “ben öldürdüm”, diğerinin “hayır, ben öldürdüm” demeleri üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Yani mana, “bu büyük bozgun ve dağıtma hadisesi sizin tarafınızdan olmadı. Siz kendi kuvvet ve kudretinizle onları öldürmediniz, fakat Allah Teâlâ size yardım etmek, sizi onlara musallat kılmak ve onların kalplerine korku salmak suretiyle gerçekte onları kendisi öldürmüştür.” şeklindedir.⁸⁴⁹

Bedir savaşında düşmanı öldüren veya yaralayan ashab olduğu halde âyette “فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ” “onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü” buyrulmuştur. Bu ifade kulların fiillerinin ancak Allah tarafından meydana getirildiğine delalet etmektedir. âyetin devamındaki “وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ”

⁸⁴⁷ Enfâl, 8/17.

⁸⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XIII, s. 441-442.

⁸⁴⁹ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, C: XV, s. 466; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: IV, s. 13.

“*Attığında da sen atmadın, Allah attı.*” ifadesinde ise Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hem attığı belirtilmiş hem de ondan atma işi nefyedilmiştir. Bu durumda ifade, atma işinin kesb cihetinden Hz. Peygamber’e (s.a.v.), yaratma cihetinden ise Allah’a ait olduğunu belgelemektedir.⁸⁵⁰

Görüldüğü üzere müfessirler bu âyetin, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına delil olduğunu belirtmişlerdir. Cebr anlamı varmış gibi gözükken bu âyette esasında Ehl-i Sünnet inancındaki “kulların fiillerinin iki cihetten meydana geldiği, fiili kesbedenin kul, yaratanın ise Allah olduğu” anlayışının zikredildiği ifade edilmiştir. Âyette geçen “*إِذْ رَمَيْتَ*” ifadesi, kulların cebr altında olmadığını açıklar mahiyettedir. Zira bu ifadedeki, “*sen attığın zaman*” anlamı, kulların da fiilleri olduğunun kanıtıdır. O halde kullar, yaptıkları fiilleri cebren yani zorla değil kendi istekleri doğrultusunda, istedikleri fiilleri ve davranışları yapmaktadırlar. Dolayısıyla isteyen, arzu eden, meyleden ve harekete geçen kuldur; kulun istediği, yöneldiği ve bunun için harekete geçtiği fiilleri yaratan ise Allah’tır.

Allah Teâlâ, cebr anlamını çağrıştıran bir başka âyet-i kerîmede şöyle buyurmuştur:

وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“*Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz.*”⁸⁵¹

Fahredden Râzî (v. 606/1210), bu âyette kulun meşîetinin Allah’ın meşîetine bağlandığını bildirerek âyetin manasının “Allah Teâlâ size dileme fiilini vermedikçe siz asla dileyemezsiniz” şeklinde olduğunu söyler ve bunun gerekçesini de şöyle izah eder:

“Dileme fiili sonradan meydana gelen (muhtes) bir sıfattır ve meydana gelmesi için mutlaka başka bir dilemeye (meşîet) ihtiyacı vardır. Dolayısıyla âyetin hemen öncesinde geçen, “*لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ*” “*Sizden doğru istikâmete gitmek isteyenler için.*”⁸⁵² âyetinde ifade edilen istikâmet üzere olma fiilinin, istikâmet üzere

⁸⁵⁰ Râzî, *Mefâfihü'l-Gayb*, C: XV, s. 466.

⁸⁵¹ Tekvîr, 81/29.

⁸⁵² Tekvîr, 81/28.

olmayı irâde etmeye, bu irâdenin de Allah tarafından verilmek istenmesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yani istikâmet üzere olma fiilinin, Allah'ın irâdesine bağlı olduğu görülmektedir.”⁸⁵³

Görüldüğü üzere Râzî'ye göre bu âyet, cebr düşüncesini çağrışırsa da gerçekte Allah'ın irâdesini ön plana çıkarmakta, ilâhî irâdenin yok sayılmaması gerektiği üzerinde durmaktadır. Yoksa kulun irâdesini yok sayacak cebrî bir anlayışa kapı aralamamaktadır. Nitekim Râzî, yukarıdaki âyetle aynı anlamı içeren “وَمَا تَشَاؤُنَ” *“Ancak Allah'ın (bir şeyi) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”*⁸⁵⁴ âyetini açıklarken bu âyetin cebr taraftarları tarafından, “kulun irâdesini tamamen ortadan kaldıran bir âyet” olduğu yönündeki iddialarının gerçek dışı olduğunu bildirmekte ve bunu da yukarıdaki izahına benzer şekilde açıklamaktadır.⁸⁵⁵

Elmalılı Hamdi Yazır'a (v. 1361/1942) göre, ilgili âyetlerin bağlamı gereği Kur'an'dan öğüt alma olgusu, istikâmeti isteyenlerin meşîetine bağlanmıştır. Buradan da, teklif ve sorumluluğun ihtiyarî fillere bağlandığı sonucu çıkar. Dolayısıyla kulun hidâyeti kendi meşîetine bağlandığı için kişinin öncelikle irâdesini hayra ve güzele yönlendirmesi gerekir. Bununla birlikte kul, irâdesini hidâyetin yegâne şartı zannetmemelidir. Nitekim ⁸⁵⁶“وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ” âyet-i kerîmesi, meşîet konusunda kulun haddini bilmesi gerektiğinin işaretidir. Dolayısıyla ona göre siyâk ve sibâk açısından âyetin anlamı şu şekildedir: “Ey insanlar ya da ey istikâmeti dileyen kimseler, siz o istikâmeti yalnızca Allah'ın meşîetiyle, yani sizin dilemenizi dilemesiyle, irâdenizi de irâde etmesiyle dilemektesiniz.”⁸⁵⁷

Bununla birlikte Yazır, bu âyeti kulun irâdesini ortadan kaldıracak şekilde izah ederek cebrî anlayışa meşrûiyet kazandırmaya çalışmanın kesinlikle doğru olmadığını söylemiştir. Zira burada kulun dilemesi tamamen yok sayılmış bir irâde değil, “Allah'ın dilemesine bağlı olmayan dilemesi” yok sayılmıştır. Diğer bir

⁸⁵³ Râzî, **Mefâfihü'l-Gayb**, C: XXXI, s. 71.

⁸⁵⁴ İnsân, 76/30.

⁸⁵⁵ Bkz. Râzî, **Mefâfihü'l-Gayb**, C: XXX, s. 761-762.

⁸⁵⁶ Tekvîr, 81/29.

⁸⁵⁷ Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, C: IX, s. 299-301.

ifadeyle Allah'ın dilemesi olmadıkça hiçbir dilemenin gerçekleşmeyeceği vurgulanmıştır. Yoksa burada kulun irâdesinin hükümsüz kılınması gibi bir durum söz konusu değildir. Aksine Allah'ın dilemesi ile kulun da dileyebileceği, hatta istediği şeyin olmasını gerektirecek bir irâde hakkına sahip olduğunu da âyet ifade etmektedir. Nitekim “لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ” “Özellikle sizden doğru yola gitmek isteyenler için.” âyetiyle kulun irâdesi açıkça beyan edilmiştir.⁸⁵⁸

Yukarıda zikri geçen “وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ” ifadesinin geçtiği iki âyetin (İnsân, 76/30 ve Tekvîr, 81/29) bağlamları benzerlik göstermektedir. İnsanın yaratılışından ve sonrasında tekrar diriltileceğinden bahseden âyetlerin akabinde bunun bir öğüt olduğu ifade edilmektedir. İnsân sûresinde öğütle ilgili “isteyen Rabbine götüren bir yol tutsun” denirken; Tekvîr sûresinde öğüdün, “doğru bir yol tutmak isteyenler için” olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu iki âyet de insanın doğru yolda olması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda bu âyetler, Allah'ın insana doğru yola girme imkânı vermemesi durumunda insanın kendi başına doğru yolu bulamayacağını bildirmektedir. O halde diyebiliriz ki, insanın irâde sahibi olması ve bu irâdeyi kullanabilmesi, Allah'ın meşîeti ile gerçekleşmektedir.

Doğru yolun tercih edilmesi tamamen insanların hür irâdelerine bırakılmış, onların din ve vicdan özgürlüğüne sahip olduğuna, kimsenin bu hususta baskı altına alınamayacağına işaret edilmiştir. Bununla birlikte kulun tercih, karar ve irâdesinin olduğundan söz edilirken gerçek manada mutlak irâdenin Allah'ın irâdesi olduğu da hatırlatılmış, böylece insanların yanlış düşüncelere (cebr) kapılmaları engellenmek istenmiştir. Çünkü insanlara irâdeyi ve tercih hakkını veren de, bunu her an yaratmak suretiyle devam ettiren de Allah'tır ve âyetlerde kulun irâdesinin Allah'a nispet edilmesinin anlamı da budur. Zira ilgili âyetler değerlendirildiği zaman, tek bir inaniş ve davranışa mecbur bırakılan insanın ondan sorumlu tutulamayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna göre insanın sorumlu tutulmasının esası, Allah tarafından insanlara, hür irâdeleriyle tercihte bulunma imkânının verilmiş olmasıdır.⁸⁵⁹

⁸⁵⁸ Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, C: IX, s. 302.

⁸⁵⁹ Âlûsî, **Rûhu'l-Me'ânî**, C: XV, s. 184-185.

Görüldüğü üzere müfessirler, cebr anlamı çıkarılabilecek olan ilgili âyetleri tefsir ederken bu âyetlerde Allah'ın mutlak irâdesine vurgu yapıldığını, O'nun irâdesi olmadan insanın irâdesinden de söz edilemeyeceğini ve mutlak olan irâdenin Allah'ın irâdesi olduğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte âyetlerin, siyâk ve sibâk bağlamında, Kur'an bütünlüğü içerisinde değerlendirildiği takdirde insanın da hür irâdeye sahip olduğunu, bu irâdesiyle iyiye ya da kötüye meylinin de tamamen kendi isteği ve tercihiyle olduğunu, nihayetinde âyetlerde varmış gibi anlaşılan cebr anlamının aslında olmadığını belirtmişlerdir.

Cebr anlamına yorumlanabilecek başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

*“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.”*⁸⁶⁰

Taberî, âyet-i kerîmede geçen “mühürlenme” ifadesinin; insanların imandan yüz çevirmeleri, inkâr etmeleri ve Allah'a itaati terk etmeleri sebebiyle başlarına geleceğini belirtmiştir.⁸⁶¹ Yine Taberî, “أُولَئِكَ الَّذِينَ تَرَاهُم مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ لَّهُمْ أَجْرُهُمْ يَوْمَئِذٍ مُّوَجَّهَةً سَعِيرًا”⁸⁶² “Bu, onların dünya hayatını ahrete tercih etmelerindedir. Allah kâfirler topluluğuna hidayet vermez. Bunlar, Allah'ın kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir; gaflette olanlar da işte bunlardır.”⁸⁶² âyetlerini tefsir ederken şunları söylemiştir:

“Allah'ın âyetlerini inkâr ettikleri, bu noktada ısrarcı oldukları ve geçici dünya zevklerini, âhiretin devamlı nimetlerine tercih etmeleri sebebiyle Allah tarafından gözleri ve kulakları mühürlenmiştir. Bundan dolayı Allah'ın delillerini görüp ibret alamazlar.”⁸⁶³ Bu durumda Taberî, insanların karşılaştıkları cezanın,

⁸⁶⁰ Bakara, 2/7.

⁸⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: I, s. 258, 261.

⁸⁶² Nahl, 16/107-108.

⁸⁶³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XVII, s. 305-306.

kendi yaptıkları kötü davranışlar ve günahlar sebebiyle olduğunu özellikle vurgulamıştır.

Mâtürîdî'ye (v. 333/944) göre “خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً” “وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” âyetinde hareket noktası şudur ki, inkârcılar bütün psikolojik yetenekleriyle akıl yürütmeyi ve düşünmeyi terk ettikleri için Allah kalplerini mühürlemiş, dolayısıyla onların kalplerinde ve duyu merkezlerinde istidlâl gerçekleşmemiştir. Yine onlar hakka ve adalete çağıran sesi de dinlemedikleri için Allah kulaklarında ağır işitme özelliği yaratmıştır.⁸⁶⁴

Âyette geçen kalplerin mühürlenmesi ve gözlerin perdelenmesi ifadeleri mecaz olup, onların kalplerinin ve kulaklarının sanki mühürle kaplanmış gibi olduğu, gözlerine ise adeta bir perde çekilmiş ve idrak ile aralarına engel konulmuş gibi bir durumun olduğu belirtilmiştir. Zira kalpleri, hakikatlerden yüz çevirip inanmayarak büyüklük taslamışlar, bundan dolayı da hakikat onlara ulaşıp da gönüllerine sirayet edememiştir. Kulakları hakka ve hakikatlere karşı sağır kesilmiş ve hakkın sesini duyamamış, gözleri de aşikâr olan ilâhî âyet ve delilleri görmemiştir. Bununla birlikte âyetteki mühürleme fiilinin Allah'a isnat edilmesinin sebebi, inkârcıların kalplerindeki bu vasfın, sonradan kazanılmış vasıf değil de adeta doğuştan gelen bir özellik gibi karakterlerinin ayrılmaz bir parçası gibi güçlü ve yerleşik olduğuna dikkat çekmek içindir.⁸⁶⁵ Bu ifadelerinden sonra Zemahşerî'ye göre, kendi istekleriyle hakikatlerden yüz çevirip bunda da ısrarcı oldukları ve hakka yönelmeyi reddettikleri için kalplerine mühür vurulmuş, gözlerine de perde indirilmiştir.

Ebüssuûd'a (v. 982/1574) göre ise âyet-i kerîmenin, onların kötü hareketleri ve akıbetlerinin vahametini teşhir etmesi, fiilleri iktisap edenler olarak kendilerine dayandığı içindir. Çünkü Allah'ın o fiilleri yaratması, insanları mecbur kıldığı için değil, onların bu fiilleri işlemeyi kendileri istedikleri ve tercih ettikleri içindir.⁸⁶⁶

İnsan günahında ısrarcı olup onu alışkanlık haline getirdiği zaman kalbi haramlar ve günahlarla kirlenir. Nitekim “كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ” “Hayır!

⁸⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: I, s. 35.

⁸⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 165-166.

⁸⁶⁶ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: I, s. 37.

*Gerçek şu ki, yapıp ettikleri oldukları kalplerini kaplayıp karartmıştır.*⁸⁶⁷ âyetinde de belirtildiği gibi günahları ısrarla işlemeleri sebebiyle, kalpleri tamamen paslanır ve bunun sonucunda da ilgili âyette geçen, “*حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ*” “*Allah onların kalplerini mühürlemiştir.*” ifadesinde olduğu gibi kalpleri Allah tarafından mühürlenir. Bu durumda âyetteki “mühürleme” ifadesini, işledikleri günahlar sebebiyle kazanan (iktisâb) kul, yaratan ise Allah’tır.⁸⁶⁸

Görüldüğü üzere müfessirler, âyetlerde herhangi bir cebr anlamının olmadığını özellikle vurgulamışlar ve inkârcıların karşılaştıkları kötü sonucun, kendi yaptıkları küfür ve günahlarının bir neticesi olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Nisâ sûresinde geçen “*فِيمَا نَقَضِهِمْ بِمَا قَدَّمُوا وَكُفِّرَهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتَّلِهِمُ الْأَنْبِيَاءَ بَغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا*” “*Sözlerinden dönmeleri, Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve “Kalplerimiz kılıflanmıştır” demeleri sebebiyle... Dahası inkârları sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur. Pek azı müstesna artık iman etmezler.*”⁸⁶⁹ âyetinde de kalplerin mühürlenmesinin sebebinin yaptıkları kötülükler ve işledikleri günahlar sebebiyle olduğu açıkça beyan edilmiştir. Yani onların şiddetli küfürleri ve bunun ahlâklarında ve amellerinde görülen kötü tesiri, kalplerinin mühürlenmesine sebep olmuştur.⁸⁷⁰

Şunu ifade etmek gerekir ki, bu tür âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasında bütünsellik önemlidir. Özellikle de zahirine bakıldığında cebr anlamı varmış gibi görünen bu tarz âyetlerin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Cebr anlamına yorumlanabilecek bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُوَمِّنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ

⁸⁶⁷ Mutaaffifin, 83/14.

⁸⁶⁸ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: I, s. 218.

⁸⁶⁹ Nisâ, 4/155.

⁸⁷⁰ Reşid Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, VI, s. 14.

“Allah’ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında bırakır.”⁸⁷¹

Âyette geçen, “يَاذُنَ اللَّهِ” “Allah’ın izni” ifadesine, “Allah’ın dilemesi olmadıkça”, “Allah’ın bilgisi olmadıkça” ve “Allah’ı emri ve irâdesi olmadıkça” şeklinde üç farklı mana da verilebilir. Ancak buradaki en doğru mana, “Allah’ın dilemesi ve irâdesi olmadıkça” şeklinde verilen manadır.⁸⁷² Dolayısıyla buradaki izin ifadesiyle Allah’ın kazâsı, kaderi, meşîeti ve irâdesi olmaksızın hiçbir kimsenin iman edemeyeceği vurgulanmak istenmiştir.⁸⁷³

Âyette ifade edilen manaya göre hiçbir nefis, ne fiillerinde ne de Allah’ın kendisine tanıdığı irâde ve tercih konusunda tek başına iman etmiş olamaz. İman ancak Allah’ın irâdesi ve iki zıt arasındaki tercih kabiliyetiyle ilgili kanunu gereği meydana gelir. Nefis, sebepler ve neticeler çerçevesinde muhtardır, fakat ihtiyarında tam olarak bağımsızlığa sahip değildir. Bilakis ilâhî kanunlar ve kaderler sistemiyle kayıtlıdır. Bu durumda burada ifade edilen şey, insanın irâdeden yoksun bir varlık olduğu hususu değil, genel ilâhî sistemin dışına çıkılamayacağı hususudur.⁸⁷⁴

O halde diyebiliriz ki, eğer Allah dileseydi bütün insanları tek bir noktaya toplar ve zorla buraya sevk ederdi. İnsanlara hiçbir irâde ve tercih hakkı vermeyebilirdi. Ancak O’nun hikmeti, insan denen şu varlığın hem iyiliği hem kötülüğü, hem doğru yolu hem de sapıklığı kabul edebilecek bir kabiliyete sahip olmasını gerekli kılmıştır. Kullarına şu veya bu yolu tercih edebilecek güç ve kudreti vermeyi münasip görmüştür. Bu hikmetin bir gereği olarak insan, Allah tarafından kendisine verilen yetenekleri, kavrayışları ve duyguları güzel bir şekilde kullanır, onları evrendeki ve insanın bünyesindeki hidâyetin delillerini kavramaya, peygamberlerin getirdiği vahiyleri anlamaya yönlendirebilirse, neticede iman eder ve bu imanı sayesinde kurtuluş yolunu bulmuş olur. Aksi halde kendisine verilen kavrayışı kapattığında, duyguları kullanmadığında ve imana götürecek delillere meyletmediğinde kalbi katılaştır, akli donuklaşır, sonuç itibariyle ilâhî mesajı

⁸⁷¹ Yûnus, 10/100.

⁸⁷² Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, C: VII, s. 116.

⁸⁷³ Kurtubî, *el-Câmi’*, C: VIII, s. 386.

⁸⁷⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, C: XI, s. 395.

yalanlamaya veya onu inkâr etmeye kalkışır. Öyleyse iman tamamen insanın tercihine bırakılmıştır. Peygamber kimseyi imana zorlayamaz. Çünkü onun, kalbin eylemlerine ve vicdanın yönelişlerine baskı yapma imkânı yoktur.⁸⁷⁵

Görüldüğü üzere bu âyetin yorumunda Allah'ın ezeli ilmine vurgu yapılarak ilâhî bilgi ile ilâhî irâde arasındaki yakın ilişki ön plana çıkarılmıştır. Aynı zamanda insanın irâdesiyle tercih yapabilecek bir konumda olduğu, hakka ya da batıla yönelmesinin, kalbini istediği tarafa meylettirmesiyle doğru orantılı olduğu ifade edilmiştir.

Konuyla ilgili başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ
كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

“Allah kimi doğruya iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse göğze çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.”⁸⁷⁶

Yüce Allah bu âyet-i kerîmede, iman ve sâlih amel işlemek suretiyle lütfunu hak eden kimseye hidâyet lütfunda bulunuyor. Neticede o kişi İslâm'a rağbet ediyor, gönlü ona razı oluyor ve İslâm'a girmeyi seviyor. Bununla beraber imandan uzak duran ve sâlih amellere yaklaşmayan, dolayısıyla da kendisine lütufta bulunulmasını hak etmeyen kişinin göğsünü daraltıyor, ona olan lütuflarını engelliyor ve nihayetinde o kişinin kalbi katılaşıp hakkı kabulden uzaklaşıyor. Kendi haliyle baş başa bıraktığı bu kişinin kalbine de artık iman giremiyor.⁸⁷⁷

Âyet-i kerîmeye göre kul hem imana hem de küfre kâdirdir. Onun bu iki şeye nispetle kudreti eşittir. Dolayısıyla kalpte ona götürecek bir sebep ve faktör bulunmadıkça kuldun küfür yerine iman veya iman yerine küfür sâdır olması imkânsızdır. Kuldun imanın sâdır olması, ancak onun kalbinde Allah'ın, imanın daha faydalı ve maslahata daha uygun olduğuna dair bir bilgi yaratmasından sonra olur. Kalpte böyle bir bilgi meydana geldiğinde kalp o işi yapmaya meyleder ve onun

⁸⁷⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, C: III (cüz, XI), s. 649 (1821).

⁸⁷⁶ En'âm, 6/125.

⁸⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: II, s. 394; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: III, s. 183-184.

nefsinde o işi yapmak için daha fazla bir arzu meydana gelir ki işte göğsün imana açılması budur. Ama kalpte örneğin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman etmenin kendisi için hem dînî hem de dünyevî fesada yol açacağına dair bir inanç meydana gelirse bu durumda o kişinin zannı kendisini Hz. Peygamber'e (s.a.v.) iman etmekten şiddetle nefret etmesine yol açar ki, Allah'ın onun kalbini daraltmasından maksat da budur.⁸⁷⁸

Tabâtabâî (v. 1402/1981) de bu âyeti tefsir ederken şunları söylemektedir:

“Allah kimin göğsünü kendisine teslim olmak anlamına gelen İslâm'a açmışsa, onun göğsünü genişletmiş ve yaymış demektir. Artık o göğüs Allah tarafından sunulan her gerçek inancı ve her türlü sâlih ameli kabule hazırdır. Allah ona hak bir söz yönelttiğinde derhal içine alır, sâlih bir amel sunduğunda da derhal uygular. Bunun sebebi ise, o kişinin basiret gözünün açık olması ve ilâhî nurla görüyor olmasıdır. Bu nur hak bir inanca iliştiğinde, o kişiyi hemen aydınlığa çıkarır, sâlih bir amele rastladığında derhal onu gün yüzüne çıkarır. Ama kalp gözü kör olan kişi bakımından, durum bunun tam aksini göstermektedir. Böyle insanlar hak ile batılı, doğru ile yanlış birbirinden ayırt edemezler.⁸⁷⁹

Görülüyor ki müfessirler bu âyetin tefsirinde ağırlıklı olarak insanın imana da küfre de meyledecek irâdesinin olduğunu, bu irâdeyi hayır ve iman doğrultusunda hareket ettirmesi neticesinde kişinin kalp gözünün açılacağı, bunun sonucunda da iman ve iman alametlerinin kalbe girişinin kolaylaşacağına vurgu yapmışlardır.

İlgili âyetteki ifadeler, kendi bağlamından koparılıp müstakil olarak ele alındığında, ilâhî irâdenin yönlendirmesi sebebiyle insanın çaresizce sağa sola savrulduğu anlamı ortaya çıkabilmektedir. Ancak siyâk ve sibâk bağlamında bütüncül bakış açısıyla değerlendirildiğinde daha doğru bir mana elde edilebilmektedir. Nitekim söz konusu âyetin öncesindeki âyetlere baktığımızda, Allah'ın niçin böyle buyurduğu net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki âyetin hemen öncesinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

⁸⁷⁸ Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: XIII, s. 137.

⁸⁷⁹ Tabâtabâî, **el-Mizân**, C: VII, s. 353.

وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَىٰ مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ أَغَلَمَ أَلَيْسَ فِي آيَاتِنَا لَعْنَةُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ

“Onlara bir âyet geldiğinde (okunduğunda), “Allah’ın elçilerine verilenin bir benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız” dediler. Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir. Suç işleyenler, yapıp durdukları hileleri sebebiyle, Allah tarafından bir aşağılanmaya ve çetin bir azaba uğratılacaklardır.”⁸⁸⁰

Bu âyete göre; yukarıda zikredilen yüz yirmi beşinci âyetin son kısmında geçen “وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ” “Allah’ın saptırmak istediği kimselerin kalplerini göğe çıkıyormuş gibi daraltması”nın, onların inançsızlıkta ısrar etmelerine karşılık bir ceza olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu gibi kimseler buradaki âyet-i kerîmede Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı duydukları kıskançlık ve hasetten dolayı ona verilenin aynısı kendilerine de verilmedikçe ona asla iman etmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Bu tür kimseler Hz. Peygamber’in (s.a.v.) durumuna başından beri ön yargılı yaklaşım ona inanmama hususunda kesin karar verdikleri için artık hakikati görme ve işitme imkânları kalmamıştır. Bunun sonucunda da Allah Teâlâ onları cezalandırmış olmaktadır.⁸⁸¹

Netice olarak, yukarıda geçen ve zahirî itibariyle cebr anlamı varmış gibi algılanan, “فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا” Allah kimi doğruya iletmek isterse onun göğsünü İslâm’a açar. Kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir.”⁸⁸² âyetiyle ilgili olarak diyebiliriz ki, âyetin bağlamı doğrultusunda kişi iyiyi ya da kötüyü kendi hür irâdesiyle tercih etmektedir. Bu tercihi neticesinde de Allah tarafından olumlu ya da olumsuz karşılık görmektedir.

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz âyetlerin haricinde, bağlamından koparılıp ve Kur’an bütünlüğü dikkate alınmadan okunup yorumlandığında cebr düşüncesini çağrıştıran pek çok âyet-i kerîme mevcuttur.⁸⁸³ Bu âyetlerin bazılarında

⁸⁸⁰ En’âm, 6/124.

⁸⁸¹ Özdemir, “Problematik Boyutlarıyla Kader Mes’eleleri”, s. 31-32.

⁸⁸² En’âm, 6/125.

⁸⁸³ Bkz. Bakara, 2/253; Âl-i İmrân, 3/154, 166; Nisâ, 4/78, 88; En’âm, 6/25, 39, 111, 123; A’râf,

Allah'ın, açıktan günah işleyenleri sapıklıkta bırakacağı,⁸⁸⁴ zarar verdiği bir kimseye O'ndan başka hiç kimsenin yardımcı olamayacağı,⁸⁸⁵ kulları üzerinde yegâne kudret sahibi olduğu,⁸⁸⁶ mutlak galip ve her şeye hükmedici olduğu,⁸⁸⁷ Allah'ın dilemesi olmadan insanların hiç bir şeyi yapamayacakları⁸⁸⁸ ve insanların başına gelen bütün kaza, bela, hastalık ve musibetlerin levh-i mahfûz'da yazılı olduğu⁸⁸⁹ bildirilmektedir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu tarz âyetler Kur'an bütünlüğü içerisinde, bağlamlarından koparılmadan ve ön yargılardan uzak bir yaklaşımla değerlendirildiğinde âyetlerin hakikatinde cebr anlamı olmadığı, bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

3.1.2.2. Hürriyet İfade Eden Âyetler

Kur'an-ı Kerim'de zahiri itibariyle cebr anlamı çıkarılabilecek âyetler olduğu gibi, eylemleri ve irâdesi hususunda insana hürriyet hakkı tanıyan, yapmış olduğu tercihleri de herhangi bir baskı ve zorlama olmadan kendisinin yaptığını bildiren âyetler de vardır. İnsanın irâde hürriyetine ve sorumluluğuna vurgu yapan pek çok âyet-i kerîme olmakla birlikte biz burada ilgili âyetlerin bazılarını zikretmekle yetineceğiz. Bu âyetlerin birisinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ

7/34, 54, 100; İsrâ, 17/4; Kehf, 18/28; Neml, 27/4; Fâtır, 35/11, 43; Saffât, 37/96; Fussilet, 41/25; Şûrâ, 42/11-12; İnsân, 76/30.

⁸⁸⁴ “يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ” “(Allah) onunla birçoklarını saptırır, bir çoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.” Bakara, 2/26. Ayrıca bkz. Mâide, 5/41.

⁸⁸⁵ “وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ” “Şayet Allah sana bir zarar dokundurursa bunu O'ndan başka giderecek yoktur.” En'âm, 6/17.

⁸⁸⁶ “وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ” “O kullarının üstünde mutlak hakimiyet sahibidir. O, hüküm ve hikmet sahibidir. Hakkıyla haberdardır.” En'âm, 6/18.

⁸⁸⁷ “قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ” “De ki: Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O birdir, mutlak hakimiyet sahibidir.” Ra'd, 13/16.

⁸⁸⁸ “وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا ﴿١﴾ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ” “Hiçbir şey hakkında sakın “yarın şunu yapacağım” deme! Ancak “Allah dilerse yapacağım” de.” Kehf, 18/23-24.

⁸⁸⁹ “يَمْضِي فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا” “Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığımız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta (Levh-i Mahfûz) yazılmış olmasın.” Hadîd, 57/22.

“Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır.”⁸⁹⁰

Âyet-i kerîmede kastedilen “güç yetirme”, zorlanarak ya da sıkıntıya düşerek güç yetirme değil, normal bir halde güç yetirmedi. Ayrıca Abdullah b. Abbas’a (v. 68/687) göre burada kastedilen “kimseler”, mü’minlerdir. Allah dinî hükümleri mü’minler için geniş kılmış ve kolaylaştırmıştır. Nitekim Yüce Allah “وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ” “Size din konusunda hiçbir güçlük yükledi”⁸⁹¹ âyetiyle ve yine “فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَأَسْمِعُوا وَأَطِيعُوا” “O halde gücünüz yettiği kadar Allah’a saygısızlıktan sakının; dinleyin, itaat edin.”⁸⁹² âyet-i kerîmesiyle kolaylaştırma ilkesine vurgu yapmıştır.⁸⁹³

Âyette geçen, “لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ” “kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır” ifadesi, mükellefiyetlerin vecibelerini korumaya ve onları ihlâl etmekten sakınmaya teşviktir. Çünkü her şahsın, sorumlulukları hafifletme ve kolaylaştırma nimetini bünyesinde taşımakla beraber ilave bir fayda sağlamaktadır ki bu fayda da başkasına değil, bizzat kendisine dönmektedir. Sorumlulukların ihlâli halinde doğan zarar da yalnızca ihlâl edenleri kuşatır. Dolayısıyla herkesin yapmakla mükellef olduğu hayrın sevabı müstakil veya müşterek olarak başkasına değil, yalnız kendinedir. Yine herkesin terk etmesi gerektiği halde, işlediği günahın cezası da yalnızca kendinedir.⁸⁹⁴

Âyet-i kerîmede ifade edilen, “Allah’ın teklifleri” iki kısımdır. Birincisi, yapılmasını teklif ettiği emirler olup hayır ve hasenelerdir. Diğeri de yapılmamasını teklif ettiği yasaklar olup, bunlar da şerler ve günahlardır. Birinci kısımdakilerin yapılması kişilere fayda sağlarken, yapılmamaları zarar verir. Diğelerinin ise yapılması insana zarar verirken, yapılmamaları menfaat sağlamaktadır. Hayır ve haseneleri yahut şer ve günahları işleyenlerin menfaat ve zararları Allah’a değil, bunları yapan mükelleflerdir. Dolayısıyla her nefsin kendi tercihiyle isteyip yaptığı

⁸⁹⁰ Bakara, 2/286.

⁸⁹¹ Hac, 22/78.

⁸⁹² Teğâbün, 64/16.

⁸⁹³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: VI, s. 129-130.

⁸⁹⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: I, s. 276.

iyilikler kendi yararına olduğu gibi sonunda sevabı da ancak kendisinin olacaktır. Bunun aksine kişinin kendi tercihi ve irâdesiyle yaptığı kötülük, işlediği günah ve yüklendiği vebal de ancak kendi aleyhinedir ve sonunda azabı kendine aittir.⁸⁹⁵

Görüldüğü üzere müfessirler ilgili âyet hakkındaki yorumlarında Allah'ın insana verdiği irâde hürriyetine vurgu yapmışlardır, bu irâdesi sayesinde yaptığı bütün amellerin sorumluluğunun insanın kendisine ait olduğunu ifade etmişlerdir. Hür irâdesiyle yaptığı iyi işlerin karşılığında mükâfata erişecek olanın da, işlediği kötülük karşılığında cezaya düçar olacak olanın da bizzat insanın kendisi olduğunun altını çizmişlerdir.

Cenâb-ı Hak bir başka âyet-i kerîmede ise şöyle buyurmuştur:

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

*“Allah eğer isteseydi hepinizi elbette ki bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğinin yoldan çıkmasına imkân verir, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.”*⁸⁹⁶

Zemahşerî bu âyeti şöyle yorumlamaktadır:

“Allah dileseydi sizi zorlayarak hanif ve Müslüman yapardı ve O, buna kâdirdir. Ancak O'nun hikmeti, küfrü tercih edip onda ısrar edeceğini bildiği kimseyi kendi haline bırakmasını, imanı tercih edeceğini bildiği kimseye ise lutfetmesini gerektirmiştir. Yani Allah, meseleyi tercih üzerinden, yani lütuf, hızlan, sevap ve ikâbın kendisiyle hak edildiği durum üzerinden yürütmektedir. Yoksa bunların hiç birinin hak edilmediği icbar üzerinden değil. Âyetin son kısmındaki “*وَلَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ*” *“Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.”* ifadesiyle de bu husus dile getirilmektedir. Zira yoldan çıkmayı ve doğru yolu seçmeyi Allah mecbur ediyor olsaydı, bu âyette insanlara sorumlu tutulacakları bir amel nispet etmezdi.⁸⁹⁷ Zemahşerî'nin ifadelerinden anlıyoruz ki mademki insanlar sorumlu tutuldular, demek ki her şeyi kendi irâdeleriyle bizzat kendileri yapmaktadır.

⁸⁹⁵ Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, C: II, s. 369.

⁸⁹⁶ Nahl, 16/93.

⁸⁹⁷ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: III, s. 470.

Âyette geçen “وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً” ifadesi, Allah’ın insanları icbar etmediğinin kanıtı niteliğindedir. Yani, eğer Allah icbar etmeyi dilemiş olsaydı bu durumda bütün insanları İslâm dini üzerinde ittifak etmiş bir tek ümmet kılardı.⁸⁹⁸ Ancak Allah insanları zorlamamış, onlara hür irâde vermiş ve din hususunda olduğu gibi her konuda kendi tercihleriyle diledikleri gibi hareket etmelerini sağlamıştır.

Görüldüğü üzere, baş tarafında cebr anlamı çıkarılabilecek olan bu âyet-i kerîmenin özellikle de “وَلْتَسْأَلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ” “*Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.*” kısmı, insanın yapıp ettiklerinde özgür olduğu, cebr ve baskı altında olmadığı gerçeğini yinelemektedir. Zira insan bir şeylerden sorguya çekilmesi için yaptıkları filleri kendi isteği ve tercihi doğrultusunda, yani hür irâdesiyle yapmış olması gerekir. Çünkü hürriyetin olmadığı bir durumda sorumluluktan ve hesaptan söz edilemez.

İrâde hürriyetini ifade eden âyetlerden bir diğerinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ

“*Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez.*”⁸⁹⁹

Âyette ifade edilen “doğru yol”dan maksat, İslâm dinidir. Kim bu dine iman edip emir ve yasaklarına riayet ederse bunun faydası kendinedir. Kim de emir ve yasaklara uymayıp Allah’ı ve peygamberini inkâr ederse, o da azabı hak etmiş olur. Hak ettiği azap, kendi eliyle işlediği günahlar ve kendi sapıklığı sebebiyledir. Zira günahlar, ancak onları işleyenleri sorumluluk altına sokar.⁹⁰⁰

Fahreddin Râzî’ye göre bu âyet, kulun kendi isteği ve irâdesiyle hayır ya da şerden birisini yapabileceğine, onun asla herhangi bir şeyi yapmaya mecbur edilmediğine delâlet etmektedir. Çünkü âyette geçen “مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ”

⁸⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi’*, C: X, s. 172; Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl*, C: II, s. 231; Ebüssuûd, *İrşâd*, C: V, s. 137.

⁸⁹⁹ İsrâ, 17/15.

⁹⁰⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XVII, s. 402.

“فَأَنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا” “Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur.” ifadesi, her iki taraftan (hayır-şer) birisini yapmaya mecbur edilmiş, diğerinden de men edilmiş kimseler için değil, aksine bir şeyi istediği ve dilediği biçimde yapabilen kimseler için uygun düşer.⁹⁰¹ Görülüyor ki Râzî, burada insanın sahip olduğu hür irâdeye vurgu yapmakta, onun bir eylemi yapmak mecburiyetinde bırakılmasının âyetin anlamına ters düşeceğini bildirmektedir.

Kur’an’ın en doğru yola hidâyet edici olmasının ve amellerin sahiplerinden ayrılmayacağı beyanının özeti niteliğinde olan⁹⁰² bu âyette Allah, hidâyete erip hakka tâbi olan, peygamberlerin izinden giden kimselerin, bu güzel davranışlarının neticelerinin kendileri lehine olacağını bildirmektedir. Haktan sapan ve doğru yoldan kaçan kimselerin de başkalarına herhangi bir zararlarının olmayacağını, yalnızca kendi nefislerine cinayet işlediklerini, bunun vebalinin de sadece kendilerine ait olduğunu haber vermektedir.⁹⁰³ Bu âyet, her insanın sadece kendisini bağlayan bireysel sorumluluğunu hatırlatmakta,⁹⁰⁴ aynı zamanda hidâyet ya da dalâletten birisini tercih etmenin insanın kendi irâdesine bağlı olduğunu beyan etmektedir.

Görüldüğü üzere Allah Teâlâ bu âyette üç şeye vurgu yapmaktadır; Birincisi, herkesin yaptığı eylem kendisine aittir, doğru yolu seçen kendi iyiliği için seçmiştir, doğrudan sapan kişi ise kendi aleyhine sapmış demektir. İkincisi, hiçbir masum kişi başkasının günahını, sorumluluğunu üzerine alamaz. Allah buna izin vermez, zira ilâhî yasada ilke olarak sorumluluk şahsîdir. Üçüncüsü, Allah insanları iyiyi kötüden ayırt edebilecek yeteneklerle donatmıştır, ancak yine de -merhametinin bir sonucu olarak- peygamber göndermedikçe onlara azap etmeyecektir.⁹⁰⁵

Allah Teâlâ hürriyet ifade eden bir başka âyette ise şöyle buyurmuştur:

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِرْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ

⁹⁰¹ Râzî, **Mefââtihü'l-Gayb**, C: XX, s. 311.

⁹⁰² Ebüssuûd, **İrşâd**, C: V, s. 161.

⁹⁰³ İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘Azîm**, C: V, s. 49; Zühaylî, **Tefsîrü'l-Münîr**, C: XV, s. 31-32; Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, C: V, s. 205.

⁹⁰⁴ Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur’ân**, C: IV (cüz, XV), s. 386 (2217).

⁹⁰⁵ Karaman vd., **Kur’an Yolu Tefsiri**, C: III, s. 470.

“Ve de ki: “*Hakikat, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*”⁹⁰⁶

İnkârcılara yönelik tehdit ifade eden bu âyet-i kerîmede Resûl-i Ekrem (s.a.v.) adeta şöyle demiş olmaktadır: Risâleti size tebliğ ettim, sizi dine zorla sokmadığım gibi başkası da bu hususta sizi zorlayamaz. Artık içinizden isteyen iman etsin, isteyen de inkâr etsin. Çünkü iman eden ancak kendi seçimi ve irâdesiyle iman etmiş, inkâr eden de ancak kendi seçimi ve irâdesiyle inkâr etmiştir. Onu bu inkâra hiç kimse zorlamamıştır.⁹⁰⁷

Âyet-i kerîmede geçen “*الْحَقُّ*” “*hakikat*” ifadesi, hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir. Bu durumda kelimenin anlamı şöyledir: “Hak gelmiş bahaneler ortadan kalkmıştır. Artık sizin, kendiniz için kurtuluş yolunu ya da helak yolunu tercih etmenizden başka bir yol kalmamıştır.” Burada ifade emir ve muhayyer bırakma kalıbında zikredilmiştir, çünkü insana iki yoldan herhangi birini seçme serbesti ve imkânı verilince, durumu sanki muhayyer kılınmış, iki yoldan herhangi birini seçme emri verilmiş gibi olmuştur.⁹⁰⁸

Âyet-i kerîmenin manasından ve müfessirlerin izahlarından da anlaşıldığına göre, Allah insana hür irâde bahşetmiştir. İnsan da bu irâdesiyle dilediği yolda gitme hakkına sahip kılınmış ve kendi tercihinin istediği istikâmette yapabilme hususunda özgür bırakılmıştır. İster iman yolunu, isterse de inkâr yolunu tercih edebilecektir. Bu konuda hiç kimse tarafından baskı ya da zorlamaya maruz kalmayacaktır. Dolayısıyla Allah Teâlâ, insana vermiş olduğu irâde ve tercih hürriyetini bu âyette de net bir şekilde beyan etmektedir.

Bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ اَيْدِيكُمْ وَاِنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلّٰمٍ لِّلْعٰبِدِ

“*Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmedici değildir.*”⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ Kehf, 18/29.

⁹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, C: IX, s. 51.

⁹⁰⁸ Zemahşeri, *Keşşâf*, C: III, s. 583.

⁹⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/182.

Âyette göre, haksız yere peygamberleri öldüren Yahudilere kıyamet gününde “ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ” “*Yakıcı azabı tadın*”⁹¹⁰ denilecektir. Böyle denilmesinin sebebi ise onların dünya hayatında işledikleri amelleridir. Yani azaba uğramalarındaki tek sebep kendi yaptıkları kötülükler ve günahlardır. Yoksa Allah haksız yere hiç kimseyi cezalandırarak onlara zulmetmez.⁹¹¹ Allah’ın kullarına zulmedici olmaması, onlara karşı adaletli olması demektir. Çünkü adalet, O’nun kötü amel işleyeni cezalandırıp iyi amel işleyeni mükâfatlandırmasıdır.⁹¹²

Âyette mübâlağa kipi olan “ظَلَامٌ” “*Çok zulmedici*” kelimesinin kullanılması, günahsız olan kimselere azap etmenin ağır bir zulüm olduğunu bildirmek suretiyle Allah Teâlâ’yı tenzih anlamını te’kid içindir.⁹¹³

Müfessirlerin âyet hakkındaki yorumlarından da anlaşılıyor ki, insanların azaba uğramalarının yegâne sebebi kendi irâde ve tercihleri doğrultusunda yaptıkları kötülükler ve günahlardır. Yoksa Allah hiç kimseye yapmadığı bir şeyden dolayı azap etmez. Böyle olsa bu zulüm olurdu, ancak âyetin sonunda da ifade edildiği gibi Allah, zulmedici değildir. Çünkü O, adildir ve adaleti gereği herkesi yapıp ettikleri doğrultusunda değerlendirecek, ona göre karşılık verecektir. Eğer insan azabı hak etmişse bunun tek müsebbibi, sahip olduğu hür irâdesiyle yaptıkları yüzünden kendisidir. Nitekim Şûrâ sûresinde geçen “وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ” “*Başınıza gelen her musibet, kendi yapıp ettikleriniz yüzündendir. Kaldı ki Allah, birçoğunu da bağışlar.*”⁹¹⁴ âyetinde Allah bunu açık bir şekilde bildirmiştir.

İrâde hürriyetiyle alakalı yukarıda zikredilen âyetlerin dışında Kur’ân-ı Kerîm’de, insanın irâdesinde hür ve bağımsız olduğunu, dolayısıyla eylemlerinde herhangi bir baskı ve zorlama altında olmadığını ifade eden pek çok âyet vardır.⁹¹⁵ Bu âyetlerin bir kısmında Allah Teâlâ, kötülük ve günah işleyip de ateş ehli olacak kimseler ile iman ve sâlih amelleri neticesinde cennet ehli olacak kimselerin,

⁹¹⁰ Âl-i İmrân, 3/181.

⁹¹¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: VII, s. 447.

⁹¹² Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 447.

⁹¹³ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: II, s. 121.

⁹¹⁴ Şûrâ, 42/30.

⁹¹⁵ Bkz. Bakara, 2/215, 281; Nisâ, 4/155, 170; Tevbe, 9/95; İsrâ, 17/15; Naml, 27/92; Zümer, 39/14.

akıbetlerini kendilerinin belirlediğini,⁹¹⁶ kişilerin kazandıkları günahların kendi aleyhlerine olduğunu ve cezasını da yine kendi irâdeleriyle hak ettiklerini,⁹¹⁷ cenneti ve diğer başka mükâfatları kazananların ise bütün bunları kendi yaptıkları sâlih ameller sayesinde kazandıklarını⁹¹⁸ ve insanların iman ya da küfrü tercihlerinin kendi istek, irâde ve tercihleriyle olduğunu⁹¹⁹ bildirmektedir.

Sonuç olarak Kur'an'daki bu gibi âyetler, insanın irâde ve sorumluluk sahibi bir varlık olduğunu, eylemlerini ve davranışlarını herhangi bir baskı ve icbar olmadan hür irâdesiyle yaptığını, yaptıklarının olumlu ya da olumsuz sonuçlarına da kendi tercihlerinin sebep olduğunu açık bir şekilde beyan etmektedir.

3.1.3. Kur'an Bütünlüğü Çerçevesinde Meselenin Tahlili

Cebr anlamını çağrıştıran âyetler ile hürriyet ifade eden âyetlerin izahından sonra diyebiliriz ki, Kur'an'da geçen “وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ” “*Lâkin Allah dilediğini yapandır.*”⁹²⁰ âyeti, “إِنَّ اللَّهَ يَخُكُّمُ مَا يُرِيدُ” “*Şüphesiz Allah dilediğine hükmeder.*”⁹²¹ âyeti, “يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ” “*Allah dilediğini yaratır.*”⁹²² âyeti ve “كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” “*(O) dilediğini yaratır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.*”⁹²³ âyetinden ve bunlar gibi nice pek çok âyetten, Allah'ın irâdesi ve yaratması hususunda mutlak ve tek olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yukarıda da

⁹¹⁶ بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٠٠﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ “*Evet, kötülük işleyip suçu benliğini kaplamış (ve böylece şirke düşmüş) olan kimseler vary a, işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi kalacaklardır. İman edip salih amel işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar (da) orada ebedi kalacaklardır.*” Bakara, 2/81-82.

⁹¹⁷ “وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا يَكْسِبْهُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا” “*Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah, herşeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” Nisâ, 4/111. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/ 82.

⁹¹⁸ “فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُوَّةٍ أَعْيَنَ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “*Hiç kimse, yapmakta olduklarına karşılık olarak, kendileri için saklanan göz aydınlıklarını bilemez.*” Secde, 32/17. Ayrıca bkz. Ahkâf, 46/13-14.

⁹¹⁹ “هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ” “*O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir. Allah yaptıklarınızı hakkıyla görendir.*” Teğâbün, 64/2. Ayrıca bkz. İnsân, 76/3.

⁹²⁰ Bakara, 2/253.

⁹²¹ Mâide, 5/1.

⁹²² Âl-i İmrân, 3/47.

⁹²³ Mâide, 5/17.

geçtiği gibi Kur'an'daki bazı âyetlerin, cebr anlamını ifade edecek şekilde yorumlanması, bazılarının da insanda irâde hürriyetinin varlığını ifade eder mahiyette olması, ilk bakışta aralarında sanki bir çelişki varmış gibi algılansa da âyetler Kur'an bütünlüğü çerçevesinde değerlendirildiğinde gerçekte bir çelişkinin olmadığı net bir şekilde görülmektedir.

Allah'ın kelâmı Kur'an'da herhangi bir çelişki olmayacağına göre neden bu iki âyet grubu (cebr ve hürriyet âyetleri), sanki aralarında bir çelişki varmış gibi algılanmaktadır? Bu durum, Kur'an'ın bütününe dikkate almadan sadece bir takım âyetlerini ele alarak yargıda bulunmanın ne kadar yanıltıcı olduğunu bize göstermektedir.

Konuyla ilgili önceki başlıklarda geçen, "cebr ve hürriyet anlamına yorumlanan âyetler"den de anlaşıldığına göre "insanın, fiillerinde cebr altında olduğu" anlamına yorumlanan âyetler, insanın cebr altında bulunan irâdesiz bir varlık olduğunu göstermez. Aksine söz konusu âyetler, özellikle Allah'ın irâdesinin ve kudretinin mutlak olduğunu vurgulamaktadır. İnsana irâde hürriyeti hakkı tanıyan ve irâde sahibi bir varlık olarak fiillerinde özgür olduğunu bildiren âyetlerden de, insanın sınırsız mutlak bir hürriyete sahip olduğu sonucu çıkarılamaz. Bu âyetler, Allah'ın her şeye şâmil olan üstün kudretinin yanı sıra, O'nun mutlak irâdesinin sınırları içerisinde insanın da sınırlı bir irâde ve kudrete sahip olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerîm insana irâdî olarak belli bir hareket alanı tanımakta, bunun sonucunda da onu sorumlu tutmaktadır.

Netice olarak diyebiliriz ki; fiillerini kendi irâdesi ve kudretiyle yapması açısından sorumlu olan insan, ne tam bağımsız ve her istediğini yapabilen bir varlık, ne de hiçbir şey yapabilme gücüne sahip olmayan, yani her şeyi ile mecbur olan bir varlıktır. Kur'an da bize insan için tam ve mutlak bir hürriyetin olmadığını bildirmektedir. Bununla beraber bizzat insanın kendisi, yaşam tecrübesiyle cebr altında olmadığını, yaptığı eylemleri zorla ve baskıyla yapmadığını, sınırlı da olsa irâde ve kudrete sahip olduğunun farkındadır. Dolayısıyla Kur'an, insanın irâde ve kudretiyle beraber sorumlu bir varlık olduğunu inkâr etmemekle beraber, sürekli olarak Allah'ın eşsiz ve mutlak irâdesine dikkatleri çekmekte, O'nun bu konudaki tekliğini ve yegâne yaratıcı olduğunu her fırsatta vurgulamaktadır.

3.2. İRÂDE HÜRRİYETİ BAĞLAMINDA İNSANIN HÜRRİYET ALANLARI VE SORUMLULUĞU

İnsanın yaratılışını güzel yapan ve onu diğer canlılardan ayıran, üstün kılan pek çok özellik vardır. Bunların başında aklı ve irâdesi ile bilinçli tercihler yapabilmesi, kendisine verilen güç ve kudretle bu tercihlerini uygulayabilmesi gelir. Yani insan, dünya hayatında yapıp ettiği şeylerden sorumlu tutulabilsin diye kendisine irâde hürriyeti verilmiştir. Bundan dolayı diyebiliriz ki insanın sorumlu bir varlık olması, sahip olduğu hürriyetin bir sonucudur.

İnsan hürriyetinin yanında sorumluluğu da olan bir varlıktır. Ancak onun sorumluluğu özgürlüğü kadardır. Kur'an'ın, özellikle de bireyin hürriyetine bağlı olan tutum ve davranışlarına ve bu davranışlardaki bireysel sorumluluğuna yönelik atıflarının sebebi de budur. İnsanın buradaki söz konusu sorumluluklarının merkezinde Allah, insan ve evren yer almaktadır. Sorumluluklarını yerine getirdiği zaman Allah'a ve diğer insanlara karşı ahlâkî görevini yerine getirmiş, doğayı da yaşanılır ve sonraki nesillerin ümit var olacağı bir mekân haline getirmiş olmaktadır. Aksi halde hem hürriyet ve sorumluluk sahibi insan hem de irâdesiz bir varlık olan tabiat bundan zarar görecektir.⁹²⁴

3.2.1. İnsanın İrâde Hürriyeti

Ontolojik olarak insan, hem Allah ile hem kendisiyle hem de diğer varlıklarla bilinçli şekilde etkileşim içerisinde olan bir varlıktır. İnsanın bu etkileşimi sahip olduğu hür irâdesiyle gerçekleşir ki buna da insanın özgürlüğü denilmektedir. Çünkü hürriyet denilen kavram, insan irâdesinin herhangi bir şey veya kişi tarafından engellenmemesi ya da her hangi bir eylemi yapmaya zorlanmaması durumudur. Bu durumda irâde hürriyeti, kişinin kendi inanç, düşünce ve davranışlarını herhangi bir müdahale, baskı ve engel olmaksızın kendi seçimiyle belirlemesidir.⁹²⁵

⁹²⁴ Muhsin Demirci, **Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010, s. 234.

⁹²⁵ Maksut Çetin, "İslâm Dininde Tevhid-Özgürlük İlişkisi", **Mizânü'l-Hak: İslâmî İlimler Dergisi**, sy. 12, 2021, s. 43.

Kur'an, insan irâdesine ve onuruna büyük önem vermiş, onun irâdesinin zaafa uğratılmasından ve onurunun kırılmasından hassasiyetle kaçınmıştır.⁹²⁶ Kur'an'ın bütün muhtevası insanı, irâde hürriyetine sahip bir varlık olarak takdim ederken bütün irâdeleri kuşatanın ise mutlak irâde sahibi Allah olduğunu özellikle vurgulamıştır. Kur'an'a göre Allah'ın mutlak irâdesi ile insanın izafî ve nisbî irâdesi arasında tam bir uyum söz konusudur. İnsan sadece kendi isteğine bağlı fiillerinde irâde hürriyetine sahipken Allah Teâlâ, hem insanın bütün fiillerini hem de bütün âlemde cereyan eden olay ve varlıkları kuşatan büyük ve mutlak bir irâdenin sahibidir.⁹²⁷

İnsanın iş yapabilmek, eylemde bulunabilmek, davranış sergilemek kısacası amel işleyebilmek için önce irâdeye sonra da kudrete ihtiyacı vardır. Bu bağlamda irâde hürriyeti ve kudret yakın ilişki içerisindedir, bunlardan birine sahip olmamayan diğerine de sahip olamaz.⁹²⁸ Kur'an'da, insana her ikisinin de yani irâde ve gücün verildiğine ve insanın isteğe bağlı hareket, fiil ve davranışlarını bu sayede yaptığına tanık olmaktayız.

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette şöyle buyurmaktadır:

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِرْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ

“Ve de ki: ‘Gerçek, Rabbinizden gelendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.’”⁹²⁹

Âyet-i kerîme Hz. Peygamber (s.a.v.) dâhil hiç kimsenin, insanları İslâm'a girmeye zorlamadığını, iman ya da inkâr olan iki yoldan birisini herkesin, kendi hür irâdesiyle hiçbir zorlama olmadan tercih ettiklerini bildirmektedir.⁹³⁰ Ayrıca bu âyet-i kerîmede Allah Teâlâ, hakikatleri resûlü aracılığıyla gönderdiğini ve artık insanların inkârlarını savunmak için hiçbir bahanelerinin kalmadığını beyan etmektedir.⁹³¹

⁹²⁶ Hayati Aydın, **Kur'an'da Psikolojik İnkâr**, 6. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2005, s. 53.

⁹²⁷ Gölcük, **Kur'an ve İnsan**, 2. bs., Konya, Kitap Dünyası Yayınları, 2009, s. 250.

⁹²⁸ Süruş, **Maximum ve Minimum Din**, s. 144.

⁹²⁹ Kehf, 18/29.

⁹³⁰ Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'ân**, C: IX, s. 51; Ebü'l-Berekât en-Neseî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: II, s. 435.

⁹³¹ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: III, s. 583; Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: XXI, s. 459.

Allah insanı akıl ve irâde gibi hakkı batıldan ayırabilme yetenekleriyle donatmıştır. İnsan sahip olduğu bu kabiliyetlerini kullanarak gerçeğin, iyinin ve doğrunun arayışında olmayıp batılda ısrar ederse bu durumda kalbi kararır. Allah'ın onu, doğruya zorla sevk etmesi mümkün olsa da bu durum O'nun vermiş olduğu yetki-sorumluluk, ceza-mükâfat sistemiyle uyuşmaz. İşte bu yüzden “فَلْيُؤْمِنُ فَمَنْ شَاءَ” “Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”⁹³² buyrulmuştur.⁹³³

Yüce Allah, insanın irâdesinde hür oluşunu başka bir âyet-i kerîmede şöyle beyan etmiştir:

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ

“De ki: ey insanlar! İşte size Rabbinizden gerçek gelmiştir. Artık kim doğru yolu tutarsa kendi lehine bu yolu seçmiş, kim de saparsa kendi aleyhine sapmış olur. Ben sizin adınıza hareket edecek değilim.”⁹³⁴

Âyet, kendi hür irâdeleriyle hidâyeti ve doğruluğu tercih edenlerin bu tercihlerinin kendilerine mükâfat ve ödül olarak döneceğini; tercihlerini sapıtmak, batıla meyletmek ve Hakk'a ihanet etme yönünde kullananların ise bu tercihleri sebebiyle zarara uğrayacaklarını bildirmektedir.⁹³⁵ Aynı şekilde “هُدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا إِنَّا” “Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör olur.”⁹³⁶ âyetinde ve buna benzer anlamı ifade eden, “وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ” “Ve ona iki yolu göstermedik mi?”⁹³⁷ âyet-i kerîmesinde de insan için, âyetler indirmek ve deliller yaratmak suretiyle kendisine doğru yolun gösterildiği ve matluba ulaştırılan istikametten gitmesi için gerekli olan imkân, irâde ve kudretin verildiği

⁹³² Kehf, 18/29.

⁹³³ Karaman vd., **Kur'an Yolu Tefsiri**, C: III, s. 551-552.

⁹³⁴ Yûnus, 10/108.

⁹³⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XV, s. 220; Ebû'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzil**, C: II, s. 45; Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, C: IV, s. 257.

⁹³⁶ İnsân, 76/3.

⁹³⁷ Beled, 90/10.

ifade buyrulmaktadır.⁹³⁸ Yani insana hak ile batıl yolların gösterildiği ve bununla birlikte irâde verilip seçim yapma yetkisiyle donatıldığı, artık tercihini kendi hür irâdesiyle istediği şekilde yapacağı beyan edilmiştir.⁹³⁹

Başka bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ هَذِهِ تَذَكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا

“Şüphesiz ki bu bir öğüttür; artık dileyen Rabbine bir yol tutar.”⁹⁴⁰

Âyete göre Yüce Allah, peygamber ve kitap göndererek, hak ve batılı, doğru ile yanlış en veciz şekilde insanoğluna göstermiştir. Yapılması gereken bütün açıklamalar yapılmıştır, artık kendisi bunlardan hangisini yapmak istiyorsa onu yapma hürriyetine sahiptir.⁹⁴¹

Bununla birlikte Allah insanları, eğri ile doğruyu ayırt edecek irâde gücü ve kabiliyetle donatmış aynı zamanda aklî melekeler bahşetmek suretiyle onu kavrama gücü ve bilgi ile desteklemiştir.⁹⁴² Bütün bunlardan ders çıkarıp Allah’a götüreceği yolu tercih etmek ise insanın hür irâdesine bırakılmıştır. Böylece insana, hür irâde sahibi bir varlık olarak kendi tercihini yapma yetkisinin verildiği, ona zorla bir şey yaptırılmadığı beyan edilmiştir. Yukarıda zikredilen âyetlerin dışında Kur’an’da insanın irâde hürriyetine sahip olduğunu, hayatıyla alakalı bütün seçimlerini de bu hür irâdesi sayesinde yaptığını ifade eden daha pek çok âyet-i kerîme vardır.⁹⁴³

Gerek mukaddes kitaplara dayanarak iman yoluyla, gerek üzerinde düşünerek tefekkürle ve gerekse de yaşanmış tecrübeyle, insanın özünde hür bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Fakat insanın hürriyeti mutlak değil, görelî (izafî) bir hürriyettir. Görelîlik, onun sınırlı, yani belli bir alanda geçerli olmasından geldiği gibi, sebepler karşısında kayıtsız kalmamasından da gelmektedir.⁹⁴⁴

⁹³⁸ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXIX, s. 375-376.

⁹³⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXX, s. 355; Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, C: VI (cüz. XXIX), s. 535 (3777).

⁹⁴⁰ İnsân, 76/29.

⁹⁴¹ Kurtubî, **el-Câmi'**, C: XIX, s. 122.

⁹⁴² Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, C: VI (cüz. XXIX), s. 545 (3787).

⁹⁴³ Bkz. Bakara, 2/81-82, 108, 215, 281, 286; Nisâ, 4/111, 170; Tevbe, 9/82, 95; İsrâ, 17/15; Neml, 27/92; Zümer, 39/41; Ahkâf, 46/13-14; Vâkıa, 56/24; Tegâbün, 64/2; Dehr, 76/3.

⁹⁴⁴ Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, 6. bs., İstanbul, Divan Kitap Yayınları, 2013, s. 124.

O halde diyebiliriz ki insanın sahip olduğu bu sınırlı hürriyet alanı, Allah'ın sınırsız mutlak hürriyet alanının içerisinde yer alır. Aşkın ve mutlak bir varlık olan Allah'ın varlığının kabulünden sonra insanın hürriyetini kabul etmek çelişik bir durum arz etmez. Zira irâde hürriyeti, insana Allah tarafından verilmiş bir haldir. Burada sorulabilecek; “Allah neden yaratılmışlar içerisinde insana hürriyet hakkı tanımıştır?” sorusu, mutlak varlığın fiiliyle ilgili olduğu için insan tarafından cevaplandırılmaz. İnsana hürriyet hakkı tanımamak hem tecrübeye uymaz -çünkü insan yaşam tecrübesiyle hür olduğunun bilincindedir- hem de insanı fiillerinden ötürü sorumsuz kılması bakımından temellendirilemez.⁹⁴⁵

Daha önce de geçtiği gibi insanın herhangi bir tercih ve seçim hakkına, dolayısıyla irâde hürriyetine sahip olmadığı şeklinde yorumlanabilecek âyetler de Kur'an'da mevcuttur. Örneğin; “وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًىهَا” “Dileseydik elbette herkese hidayet verirdik.”⁹⁴⁶ âyeti ile “وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ” “Allah kimi sapkınlığıyla baş başa bırakırsa, artık onun bir velisi olmaz.”⁹⁴⁷ âyeti ve “وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا” “Sizler ancak Rabbinizin dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz.”⁹⁴⁸ âyet-i kerîmesi bu anlamdaki âyetlerden bazılarıdır.

Söz konusu bu âyetler, Kur'an bütünlüğü çerçevesinde değerlendirildiğinde, insanın irâdesiz bir varlık olduğunu ifade etmekten ziyade, Allah'ın mutlak irâdesini beyan etmektedir. Zira Allah Teâlâ Kur'an'da “وَأِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ” “O kitap sana ve kavmine bir hatırlatmadır; yakında sorgulanacaksınız.”⁹⁴⁹ âyetiyle birlikte “وَلْتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ” “Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız.”⁹⁵⁰ âyeti ve “جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ” “Yaptıklarına karşılık olarak”⁹⁵¹ âyet-i kerîmesinde, insanın yaptığı her şeyden sorumlu tutulacağını ve hür irâdesiyle yaptığı fiilleri bulunduğunu açıkça ifade etmektedir. Çünkü insanın fiillerinden

⁹⁴⁵ Öner, *İnsan Hürriyeti*, s. 56-60.

⁹⁴⁶ Secde, 32/13.

⁹⁴⁷ Şûrâ, 42/44.

⁹⁴⁸ İnsân, 76/30.

⁹⁴⁹ Zuhruf, 43/44.

⁹⁵⁰ Nahl, 16/93.

⁹⁵¹ Secde, 32/17.

sorumlu tutulması onun, eylemlerini gerçekleştirebileceği müstakil, hür bir irâdeye ve güce sahip olduğunun en bariz göstergesidir. Aksi takdirde Allah kullarına fiillerini zorla yaptırmış sonra da onları bundan sorumlu tutmuş olur ki, bu zulümdür. Allah ise “وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ” “*Kuşkusuz Allah kullara asla zulmedici değildir.*”⁹⁵² âyet-i kerîmesinde de beyan ettiği üzere kullarına hiçbir şekilde zulmetmez.⁹⁵³

Görüldüğü üzere Kur’an ilâhî adaleti teyit eden bir kitaptır. Hükümde adalet ise iyilik yapan kimselerin mükâfatlandırılmasını, kötülük yapanların ise cezalandırılmasını gerektirir. O halde diyebiliriz ki kulun hür irâdeye sahip olduğuna inanmak, Kur’an’ın bildirdiği prensiplerin doğal bir sonucudur.⁹⁵⁴

İrâde hürriyeti hakkındaki düşüncelerini şiirlerine yansıtan istiklâl şairi Mehmet Akif Ersoy’un (v. 27.12.1936) konuyla alakalı dizelerini burada zikretmekte fayda görüyoruz. Akif, bazı şiirlerinde insanın irâdesini yok sayabilecek tarzda cebri ifadeler kullansa da şiirlerine bütüncül baktığımızda, hakikatte onun böyle bir anlayışa sahip olmadığını rahatlıkla görebiliriz.

Akif’e göre evrendeki bütün varlıkları ezelden alıp sonsuzluğa sürükleyen, onları değişikliğe uğrata uğrata bir sona sevk eden ezeli irâde, Allah’ın irâdesidir.⁹⁵⁵ Şair, bu düşüncelerini dizelerine “Fâtih Kürsüsünde” adlı şiirinde şöyle aktarmıştır:

Mükevvenâtı ezelden halâs edip ebede

Sürükleyen; onu hayret-fezâ hüviyete

Tekallübât ile bir müntehâya doğru süren;

Hem istikaameti dâim o müntehâya veren,

İrâde hep ezeli sa’yidir, bakılsa, onun;

*Kimin? O kudret-i mahzın, o sırr-ı meknûnun!*⁹⁵⁶

⁹⁵² Enfâl, 8/51. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/70; Yûnus, 10/44; Hûd, 11/101; Mü’min, 40/31; Kâf, 50/29.

⁹⁵³ Reşîd Rızâ, **Tefsîrü’l-Menâr**, C: X, s. 31.

⁹⁵⁴ Watt, **Hür İrâde ve Kader**, s., 22.

⁹⁵⁵ Ali Yıldırım, **Mehmet Akif Ersoy: Tanrı, İnsan ve Eylem**, İstanbul, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020, s. 72-73.

⁹⁵⁶ Mehmed Âkif Ersoy, **Safahat**, haz. A. Vahap Akbaş, İstanbul, Beyan Yayınları, 2009, s. 468.

Cebrî yorumlanabilecek bu ifadelerin yanı sıra Akif, insan irâdesini yok sayacak tarzdaki sözlerini, “Hakkın Sesleri” adlı şiirinde dizelere şöyle aktarmıştır:

İlâhî, emrinin âvâre bir mahkûmudur âlem;

Meşîyyet sende, her şey sende... Hiçbir şey değil âdem!⁹⁵⁷

Hakîkî bir tasarruf var mıdır insân için? Aslâ!⁹⁵⁸

Akif’in, irâde hürriyetine aykırı sözlerinin çokça yer aldığı şiiri “Tevhîd Yâhud Feryâd”ın şu dizeleri, cebrî anlayışı çağrıştırdığı için şair, “cebrî değilim” deme ihtiyacı hissetmiştir:

Cânileri, katilleri meydâna süren sen;

Cânideki, katildeki cür’et yine senden!

Sensin yaratan, başka değil, zulmeti, nûru;

Sensin veren ilhâm ile takvâyı, fücûru!

Bir fâilin icbarı bütün gördüğüm âsâr!

Cebrî değilim... Olsam ilâhî ne suçum var?⁹⁵⁹

Yaşadığı sıkıntılardan ve yeryüzündeki kötülüklerden iyice bunalan şair, beklenen güzel günlerin gelmemesinin de ızdırabıyla söylediği bu sözlerinin cebrî bir nitelik taşıdığı farkında olarak, “*Cebrî değilim... Olsam ilâhî ne suçum var?*” demektedir. Bu ifadesiyle kendisinin cebrî anlayışa sahip olmadığını, ama bu manzara karşısında cebrî olmanın da adeta suç olamayacağını belirtmektedir.

Akif’in bu dizeleri cebrî anlayışın ürünü değil, çaresiz bir ruh halinin dışa yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu çaresizlik, günümüz dünyasında da zaman zaman vicdan ve merhamet sahibi her insanın iç dünyasında yaşadığı türden çaresizliktir. Mazlum ve masum çocuklar, kadınlar ve yaşlılar başta olmak üzere dünya üzerinde kötülüğe, zorbalığa, şiddete, zulme, katliama ve soykırıma maruz kalan bütün insan manzaraları karşısında, onlara müdahale edememenin verdiği vicdânî rahatsızlık ve çaresizlik içerisinde söylenen “yeter Allah’ım bitsin artık bu

⁹⁵⁷ Ersoy, **Safahat**, s. 384.

⁹⁵⁸ Ersoy, **Safahat**, s. 384.

⁹⁵⁹ Ersoy, **Safahat**, s. 46.

zulüm!”, “dinsin bu gözyaşı” vb. ifadeler, şairin yaşadığı ruh halini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Dolayısıyla Akif’in yukarıda geçen ifadeleri, onun irâde hürriyetiyle ilgili gerçek düşüncesini yansıtmamaktadır. Çünkü “Hakkın Sesleri” adlı şiirindeki şu sözleriyle, insanda vâir olan irâde ve kudrete vurgu yapmaktadır:

Ey dipdiri meyyit! “İki el bir baş içindir.”

Davransana... Eller de senin baş da senindir!

Âlemde ziyâ kalmasa, halk etmelisin, halk!

*Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk!*⁹⁶⁰

Akif’e göre insan, sahip olduğu kudreti ölçüsünde fiillerini meydana getirebilecek potansiyele sahiptir. Bunu gerçekleştirebilmesi için irâdesini ve kudretini harekete geçirmesi gerekmektedir. Şair bu düşüncesini, âyet örneği de vererek “Hakkın Sesleri” şiirinde şöyle ifade etmektedir:

Sus ey divane! Durmaz kâinâtın seyr-i mu’tâdı,

Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç diner mi feryâdı?

Bugün sen kendi kendinden ümmîd et ancak imdâdı;

Evet sen kendi ikdâmınla kaldır git de bid’âdı,

Cihan kânun-i sa’yin, bak nasıl bir hisle münkâdı!

*Ne yaptın? “Leyse lil insâni illâ mâ-sea”⁹⁶¹ vardı.*⁹⁶²

Bu dizeyle insandaki güç, kudret ve irâdenin varlığını vurgulayan Akif, bunları harekete geçirmeyip kaderin, kolaycılığa kaçış yolu olarak kullanılmasına ve bunun da Allah’a havale edilmesine, dolayısıyla her şeyin Allah’tan beklenmesine, şu dizeleriyle şiddetle karşı çıkmaktadır:

Altı yüz bin can gider; milyonla îman kesilir;

*Kimseler görmez! Gören sersem de Allah’tan bilir!*⁹⁶³

⁹⁶⁰ Ersoy, **Safahat**, s. 404.

⁹⁶¹ “وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى” “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.” Necm, 53/39.

⁹⁶² Ersoy, **Safahat**, s. 388.

“Kadermiş!” Öyle mi? Hâşâ bu söz değil doğru;

Belânı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.

Taleb nasılsa tabî’î netice öyle çıkar,

Meşîyyetin sana zulmetmek ihtimâli mi var?⁹⁶⁴

Görüldüğü üzere Mehmet Akif Ersoy, şiirlerinde zaman zaman dönemin zorlu ve sıkıntılı şartlarının da etkisiyle cebrî anlayışı çağrıştıracak ifadeler kullanmış olsa da onun düşünce dünyasında insan, gücü ve kudretiyle eylemlerini kendi yapan hür irâde sahibi bir varlıktır. Şayet böyle düşünüyor olmasaydı şu mısraları “Fâtih Kürsüsünde” adlı şiirinde altı farklı yerde tekrar etmezdi:

“Bekâyı hak tanıyan sa’yî bir vazife bilir;

Çalış çalış ki beka sa’yî olursa hakkedilir.”⁹⁶⁵

3.2.2. İrâde Hürriyeti Bağlamında İnsanın Hürriyet Alanları

İrâde hürriyeti gibi insanın sahip olduğu ve önemini her zaman muhafaza eden başka hürriyet alanları vardır. Hürriyetleri uğruna insanlar nice mücadeleler vermişler, savaşmışlar, aç ve susuz kalmışlar fakat hürriyete olan bağlılıklarından asla ödün vermemişlerdir.

Kur’an’da kölelerin hürriyetlerine kavuşturulmalarının teşvik edilmesi ve bazı keffâretlerin köle âzad etmeye bağlanması temel sebebi, insanların hürriyetlerine kavuşturulmasının önünün açılmasıdır. Bu da İslâm’ın ana esaslarından birisinin hürriyet kavramı olduğunu açıkça beyan etmektedir.⁹⁶⁶ Kur’an, irâdesinde hür olduğunu bildirdiği insanı muhatap alıp, inşâ ettiği toplumları köleleştirmeyen, aksine onları her anlamda kölelikten kurtarıp hürriyetlerine kavuşturan bir kitaptır.

⁹⁶³ Ersoy, **Safahat**, s. 418.

⁹⁶⁴ Ersoy, **Safahat**, s. 496.

⁹⁶⁵ Ersoy, **Safahat**, s. 468, 470, 478, 482, 484, 486.

⁹⁶⁶ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, C: XXX, s. 316.

3.2.2.1. İnanç Hürriyeti

İnsan hürriyetleri içerisinde en önemlisi olarak telakki edilen İnanç hürriyeti, akıllı ve bilinçli bir insanın aşkın varlığa dair inanma, inançsızlık ya da bir dini benimseme arasından seçim yapması ve bu inancın kendisine yüklediği görev ve sorumlulukları, herhangi bir baskı ve engellemeye maruz kalmadan kendi hür irâdesiyle hayatında gerçekleştirebilmesidir.⁹⁶⁷

Din ve iman, hür irâde ve özgür tercih ile karar vermeye dayanmaktadır. Bugün İnsan haklarının kaçınılmaz kuralları arasında olan din ve inanç hürriyeti, medeniyetin ve çağdaşlığın en önemli simgelerindendir. Dinin temel özelliği zorlamak değil, aksine baskıdan insanları korumaktır. Dolayısıyla inanç meselesi, insanların kendi hür seçimleri ile kabul edip yaşamaları gereken bir meseledir. Dinin ve inançların konusu da baskı ve zorlamaya dayalı davranışlar değil, gönüllü ve isteğe bağlı davranışlardır. Çünkü yapılan amellerin ibadet niteliği kazanması, o amelleri ancak gönüllü olarak yapmakla mümkün olabilir.⁹⁶⁸ Bundan dolayı kişiye zorla kabul ettirilen bir iman, görünürde gerçekleşmiş gibi olsa da, insanı küfürden daha tehlikeli olan münafıklık hastalığına sürükler. Bu da imanın baskı ve zorlamayla değil ikna yoluyla gerçekleşmesi gerektiğini göstermektedir.⁹⁶⁹

Buna göre insanlar, dini kabul etsinler diye zorlanamazlar, böyle bir şey fiilen de mümkün olmaz. Çünkü dinin aslı olan iman, kalp ile tasdik etmek ve inanmaktır. Dolayısıyla imanın mekânı olan kalbe kimse baskı yapamaz. Bir şeyi kalp, zihin ve gönül ile kabul etmek, tamamen istek ve irâdeye bağlıdır. Kişi istemediği halde ona din kabul ettirilemez. Baskı yapılan kişi dini kabul ettiğini söylese bile kalbi o dini tasdik etmiyorsa bunun bir anlamı yoktur. Dolayısıyla zorlama ile olan iman, makbul bir iman olmaz.⁹⁷⁰

Kur'an bu hususu “لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ” “*Dinde zorlama yoktur.*”⁹⁷¹ âyetiyle açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu âyetin nüzûlü hakkında üç farklı görüş

⁹⁶⁷ Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 84.

⁹⁶⁸ Musa Bilgiz, **Kur'an'da İnsanlık Onuru**, Ankara, Fecr Yayınevi, 2013, s. 162.

⁹⁶⁹ Muhammed Ammara, **Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslâm Devleti**, çev. Ahmet Karababa, Salih Barlak, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991, s. 151-152.

⁹⁷⁰ İsmail Karagöz, **Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Ankara, DİB Yayınları, 2007, s. 48.

⁹⁷¹ Bakara, 2/256.

bulunmaktadır. Birincisi, Ensar'dan bazıları için nazil olduğu rivayet olunmuştur. Rivayete göre Ensar'dan Müslüman olanlardan bazılarının çocukları Yahudi ya da Hıristiyan'dı. Çocuklarını İslâm'a girmeye zorlayan kişileri Allah Teâlâ bu âyeti ile uyarmıştır.⁹⁷² İkinci görüşe göre ise bu âyet, ehl-i kitap hakkında nâzil olmuştur. İslâm toplumu içerisinde yaşayan ve cizyelerini veren gayr-i müslimlerin, İslâm'a girmeye zorlanamayacakları bildirilmektedir.⁹⁷³ Üçüncü görüş ise, bu âyetin, “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ” “*Ey Peygamber! İnkârculara ve münafıklara karşı cihad et.*”⁹⁷⁴ âyeti ve benzer anlamdaki âyetler ile hükmünün kaldırıldığı, yani nesh edildiği görüşüdür. Bazı müfessirler ise, sahih olan görüşe göre bu âyetin hükmünün kaldırılmadığını ifade etmişlerdir.⁹⁷⁵

Âyete göre, islâm'ın gerçekliği apaçık ortadayken hiç kimseyi Müslüman olsun diye zorlamak doğru değildir. Zira insanları zorla İslâm'a sokmanın kimseye bir faydası da olmayacaktır.⁹⁷⁶ Âyetteki “لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ” “*Dinde zorlama yoktur.*” ifadesiyle Allah Teâlâ iman konusunu, zorlama ve cebr üzere değil, kişinin kendi irâdesi ve tercihi üzerine icra etmiştir. Nitekim Allah Teâlâ bir âyette şöyle buyurmaktadır:

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ

“*Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken mü'min olsunlar diye sen insanları zorlayıp duracak mısın?*”⁹⁷⁷

Âyette açıkça beyan edildiği gibi, bu durum imanla ilgili ilâhî bir kanun ve kuraldır. Demek ki; Allah dileseydi insanları iman etmeye zorlar ve mecbur bırakırdı. Ancak öyle yapmadı ve bu konuyu “şahsi tercih” ilkesi üzerine inşa ederek kişinin serbest irâde ve seçimine bağladı.⁹⁷⁸

⁹⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: V, s. 407; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C: I, s. 521.

⁹⁷³ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, C: VII, s. 15.

⁹⁷⁴ Tevbe, 9/73.

⁹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: V, s. 414; Zemahşerî, *Keşşâf*, C: I, s. 487; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, C: I, s. 154; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, C: I, s. 315.

⁹⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, C: I, s. 521-522.

⁹⁷⁷ Yûnus, 10/99.

⁹⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: III, s. 176.

Bu âyetten başka “وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا” “Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı.”⁹⁷⁹ âyeti ile “وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً” “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı.”⁹⁸⁰ âyet-i kerîmesi de aynı anlamı ifade etmektedir. Bu âyetlerdeki asıl mana şudur: Şayet Allah, insan olarak isimlendirilen ve fitratı itibariye imana ve inkâra, hayra ve şerre müsait olan, irâde ve ihtiyarıyla zıt ve aykırı fiillerden birini tercihe kabiliyetli olan bu cinsi yaratmak istemeseydi yaratmazdı ve yeryüzünde insan olmazdı. Fakat hikmeti gereği bu varlığı yarattı ve onu yeryüzüne halife yaptı. Nitekim Allah insanı böyle yaratmıştır, bazıları iman ederken bazıları imandan yüz çevirip inkâr yolunu tercih etmişlerdir.⁹⁸¹

O halde diyebiliriz ki bu âyet Allah’ın, bütün insanları imanlı yapma kudretine sahip olmasına rağmen yaratmasındaki hikmetine binaen, kendi varlığına iman etmeyi ya da reddetmeyi insanlara verdiği akıl, irâde, duygu ve düşünce vasıtalarıyla ihtiyarî bir yaratılışla gerçekleştirdiğine delildir.⁹⁸² Aynı şekilde, “فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ” “Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”⁹⁸³ âyet-i kerîmesiyle de insanların, inanıp inanmama hususundaki tercihlerini hür irâdeleriyle kendilerinin yapacağını açık ve veciz bir şekilde bildirmektedir.

İslâm tarihinde Müslüman toplumlarda yaşayan gayr-i müslim halkın kendi inancını istediği gibi yaşayabileceği doğrultuda kolaylıklar sağlanmış, bu gibi kimselerden hiçbirisi İslâm’a girmesi için zorlanmamıştır. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ashabına yönelik: “Sizden biriniz gayr-i müslim tebaadan birine zulmederseniz yahut ona gücünün üzerinde vergi yükü yüklerseniz, bilesiniz ki ben onun tarafında olacağım.” şeklindeki sözleri ve yine Hz. Peygamber’in, Hayber’in fethinde ganimet olarak ele geçirilen Tevrat nüshalarının, Yahudilere iade edilmesini emretmesi⁹⁸⁴ ve Müslümanların mescidinde, diğer din mensuplarının da ibadet etmelerine izin

⁹⁷⁹ En‘âm, 6/107.

⁹⁸⁰ Mâide, 5/48.

⁹⁸¹ Reşîd Rızâ, **Tefsîrü'l-Menâr**, C: XI, s. 394.

⁹⁸² Abdülkerim Osman, **İslâm’da Fikir ve İnanç Hürriyeti**, çev. Ramazan Nazlı, 3. bs., İstanbul, Şelale Yayınları, 1979, s. 31.

⁹⁸³ Kehf, 18/29.

⁹⁸⁴ Muhammed Hamidullah, **İslâm’da Devlet İdâresi**, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1963, s. 22, 208.

vermesi,⁹⁸⁵ İslâm'da din ve inanç hürriyetine gösterilen saygının en açık göstergelerindendir. Dolayısıyla şunu kesinlikle söyleyebiliriz ki, İslâm hürriyet yanlısı bir dindir. Buna da İslâm tarihinin tamamı şahittir.⁹⁸⁶

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki kendi irâdesiyle dini kabul eden bir kimsenin dinî ritüelleri de yine kendi isteğiyle, herhangi bir baskı olmadan yapması gerekmektedir. Eğer zorla yaptırılacak olursa bu ibadet makbul bir ibadet olmaz. Çünkü zorla yaptırılan o ibadet Allah için yapılmamıştır. İbadetlerin kabulü için temel şart ise isteyerek ve gönülden yapılmasıdır. Zorlama ise, insandaki iyi niyeti ve rızayı yok eder. İyi niyet ve rıza olmayınca da hiçbir amel, ibadet sayılmaz.⁹⁸⁷

İnanç hürriyeti konusunda baskı ve zorlamayı doğru bulmayan Kur'an, yanlış ya da batıl bir inanca sahip olan kimselere, bu inançlarının yanlış olduğunun anlatılmasını görev saymıştır. Yalnız bu anlatım zor kullanma üzerine değil tatlılık ve güzellikle ikna etme üzerinedir. Cenâb-ı Hak bununla ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

*“Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış.”*⁹⁸⁸

Âyete göre tebliğ ve davet misyonunu üstlenen kişi zor kullanan değil yumuşaklıkla ve hikmetli sözlerle davetini yapan kişidir. Allah'a ve İslâm'a davetin en güzel temsilcileri olan peygamberlerin, azılı kâfirlere ve zalimlere karşı yaptıkları davette dahi Allah tarafından yumuşak, sakin ve güzel söylemleri tercih etmeleri istenmiştir. Çünkü yumuşak söz, katı söze nazaran kalplere daha çok yerleşir ve kabule daha yakın olur.⁹⁸⁹ Aynı zamanda yumuşak söz karşı tarafı kızdırmaz; onun günah ve kötülükle gururlanma damarını kabartmaz ve bencillik kompleksini depreştirmez. Aksine kalbi uyarır, uyanan kalp ise öğüt alır.⁹⁹⁰ Nitekim Mevlâ Teâlâ,

⁹⁸⁵ İbrahim Sarıçam, **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, DİBY, 2004, s. 245-246.

⁹⁸⁶ Aliya İzzetbegoviç, **İslâm Deklarasyonu**, çev. Rahman Âdemi, İstanbul, Fide Yayınları, 2007, s. 187.

⁹⁸⁷ Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, C: II, s. 239.

⁹⁸⁸ Nahl, 16/125.

⁹⁸⁹ Mâtürîdî, **Te'vilâtü'l-Kur'ân**, C: IX, s. 200.

⁹⁹⁰ Seyyid Kutub, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, C: IV (cüz. XVI), s. 505 (2336).

“فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْتًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى” “Ona (Firavun) söyleyeceklerinizi yumuşak bir üslupla söyleyin, ola ki aklını başına toplar veya içine bir korku düşer.”⁹⁹¹ âyetiyle haddi fazlasıyla aşan Firavun’a, hakkı davet için gitmelerini istediği Hz. Musa (a.s.) ve kardeşi Hz. Harun’u (a.s.) böyle tembihlemiştir.

İnanç hürriyeti meselesi söz konusu olunca “irtidat” (dinden dönme) konusu da değinilmesi gereken bir husustur. İslâm hukukçuları dinden dönen şahsa ölüm cezası uygulanması gerektiği konusunda görüş birliğine varmışlardır. İrtidat edenlere yönelik uygulanacak ölüm cezasının hukukî dayanağı olarak kabul edilen, “وَمَنْ يَزِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ” “İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennem dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar.”⁹⁹² âyet-i kerîmesinde dinden dönenler için dünyevi bir cezadan söz edilmediği görülmektedir. Kendi irâdesiyle dininden dönüp de kâfir olarak ölen kimselerin dünya hayatında yaptığı hiçbir faydalı amelin âhirette işe yaramayacağı bildirilmektedir. Kur’an’da başka âyetlerde bu âyetteki benzer ifadeler vardır.⁹⁹³ Ancak bu âyetlerde de zikredilen kimselerin hiçbirisine küfür ya da şirkleri sebebiyle ölüm cezasının uygulanması söz konusu edilmemiştir.⁹⁹⁴

İslâm hukukçularına göre irtidat suçunun ana delillerinden kabul edilen “Kim dinini değiştirirse, onu öldürünüz.”⁹⁹⁵ hadis-i şerifi de âhad hadistir⁹⁹⁶ ve birçok ilim adamına göre de âhad hadislerle had cezaları sabit olmamaktadır. Çünkü âhad haberle elde edilen bilgi zan ifade eder. Zan ise, kesin olmayan bilgi demektir ve şüphe barındırmaktadır. Şüphenin olduğu bir durumda ise had cezalarının kaldırılması genel bir ilkedir. Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Şüph

⁹⁹¹ Tâhâ, 20/44.

⁹⁹² Bakara, 2/217.

⁹⁹³ Bkz. Âl-i İmrân, 3/86-91; Mâide, 5/5; Kehf, 18/29.

⁹⁹⁴ Demirci, **İnsan ve Sorumlulukları**, s. 127.

⁹⁹⁵ Buhârî, “Cihâd”, 149 (2854); Ebû Dâvud, “Hudûd”, 1 (4351); Tirmîzî, “Hudûd”, 25 (1458); İbn Mâce, “Hudûd”, 2 (2535).

⁹⁹⁶ Âhad hadis: Herhangi bir tabakada ravi sayısı, mütevâtir hadisin ravi sayısına ulaşamayan hadis, diğer bir ifadeyle mütevâtir hadis derecesine ulaşamayan hadis demektir. Bkz. Abdullah Aydın, **Hadiste Tesbit Yöntemi**, İstanbul, Kitabevi, 2003, s. 113.

bulduğunda hadleri kaldırınız.”⁹⁹⁷ hadisi de bu ilkenin hukûki temelini teşkil etmektedir. Dolayısıyla dinden dönen kişi, bu dönüşüyle diğer şahısların dini inançlarıyla alay eder ya da İslâm’ın inanç esaslarını yıkma girişiminde bulunursa bu durumda her hukuk sisteminde olduğu gibi yetkili mercii onu cezalandırabilir. Çünkü İslâm’da inanmama hürriyeti vardır, ancak insanların değerleriyle alay etmek ya da İslâm’ın karşı olduğu küfrü yayma gibi bir hürriyeti yoktur.⁹⁹⁸

Sonuç olarak Kur’an, “*أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ*” “*Kendi kendilerine bir düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde yaratmıştır.*”⁹⁹⁹ âyeti ve bunun gibi pek çok âyet-i kerîmeyle,¹⁰⁰⁰ insanları kâinattaki ilâhi kudreti tefekküre davet etmektedir. Bu tefekkürleri neticesinde sağlıklı akılları ve hür irâdeleriyle ikna olmuş bir şekilde Yüce Allah’a gönüllü olarak iman etmelerini istemektedir. Dolayısıyla Kur’an’ın bu noktadaki metodu, insanları Allah’ı kabul etmeye ya da O’na inanmaya zorlamak değildir. Onun metodu, kâinatı ve yaratılmış bütün varlıkları, dünyayı ve içindekileri, doğal ve fiziki bir takım olayları, insanın kendi yapısını vb. bir takım olay ve olguları insanın dikkatine sunmak suretiyle onun düşünerek, araştırarak ve anlayarak hür irâdesiyle ikna olmasını beklemektir.

3.2.2.2. Fikir ve İfade Hürriyeti

Düşünce beyin makinesinin, hayatın her alanında ya da belli bir alanında yoğunlaştırılarak çalıştırılması demektir. Düşünme, yani fikir yürütme yetisi, Allah’ın insanoğluna bahsettiği kapasitesi çok geniş olan olağanüstü bir güçtür. Bu yetiden doğru bir şekilde yararlanmak, öncelikle akli köreltebilecek engelleri ortadan kaldırıp onu gerektiği gibi çalıştırmakla mümkün olur. Çalıştırılmayan veya

⁹⁹⁷ Şevkânî, *Neylü’l-Evtâr Şerhü Münteka’l-Ahbâr*, 8 c., Kahire, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1971, C: V, s. 118.

⁹⁹⁸ Yaşar Yiğit, “İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidad Suç ve Cezasına Bakış”, *İslâmiyat*, Ankara, C: 2, sy. 2, 1999, s. 132.

⁹⁹⁹ Rûm, 30/8.

¹⁰⁰⁰ Bkz. Bakara, 2/164; Âl-i İmrân, 3/191; Yûnus 10/24; Ra’d, 13/3-4; Nahl, 16/69; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21.

çalıştırılmasının önüne engeller konan bir akıl, işlevselliğini kaybetmiş bir akıldır ki böyle bir akıldan faydalanmak ve düşünce üretmek pek mümkün olmaz.¹⁰⁰¹

Bir insanın iç dünyasındaki düşüncelerini, kabul ve kanaatlerini yazılı veya sözlü olarak dış dünyaya aksettirmesine fikir ve ifade hürriyeti denilmektedir. Bu hürriyet o kişi için bir haktır. Kişi sahip olduğu bu hakkı kullanır veya kullanmaz, bu kendisine ait bir keyfiyettir. Lâkin insandaki akıl, irâde ve karar yeteneğinin bir fonksiyonu olan bu hürriyet için o kişiye içten ya da dıştan herhangi bir zorlama ve baskının olmaması gerekmektedir.¹⁰⁰²

Akıllı ve düşünen bir varlık olan insanın, inandıklarını ve düşündüklerini rahatça ifade edebilmesi insan olmasının bir gereğidir. Onun gerçek kişiliğini ve kimliğini bulabilmesi ve kendi özüyle uyumlu olabilmesi için düşünce hürriyetinin yanı sıra bunları ifade etme hususunda da hür olması gerekmektedir. Bu da, insanın en temel hakkı ve sahip olduğu fitrî özelliklerinin doğal bir sonucudur.¹⁰⁰³

Bilgi edinme ve o bilgileri başkalarına aktarma, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli niteliğidir. İnsanoğlunun medeniyet kurması ve bunu geliştirmesi hep bu niteliğinden doğmaktadır. Bugünün bilim ve teknolojisi insanın bu özelliğinin mahsulleridir. İnsanın bu doğrultudaki faaliyetlerinin kısıtlanması ya da kötüye kullanılması, medeniyetin gelişmesini ve ilerlemesini engeller. Bu nedenle fikir ve ifade hürriyeti, insanın insanca yaşayabilmesi için gerekli olan temel bir şart gibi görünmektedir.¹⁰⁰⁴ Aynı zamanda bu hürriyet alanı, İslâm'ın gerçekleştirdiği ve her devirde desteklediği temel ilkelere birisidir. İslâm'ın akıl ve ilime verdiği değer, bu hususta en büyük delildir. İnsanları diğer varlıklardan ayıran temel etken akıldır. Şayet akıl, fikir ve ifade hürriyeti görevini yerine getirmezse insanlık en önemli vasfını yitirmiş demektir.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰¹ Yunus Vehbi Yavuz, **İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Sahaflar Kitap Sarayı, 1994, s. 36.

¹⁰⁰² İsmail Yakıt, "Kur'an ve Sünnette İnanç ve Düşünce Özgürlüğü", **Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları (Tartışmalı İlmî Toplantı)** ed. Muhsin Demirci, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2013, s. 385-386.

¹⁰⁰³ Sürüş, **Maximum ve Minimum Din**, s. 162.

¹⁰⁰⁴ Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 91-92.

¹⁰⁰⁵ Abdülkerim Osman, **Fikir ve İnanç Hürriyeti**, s. 34.

Kur'an insanı bilgi ve düşünce merkezli bir varlık olarak kabul etmektedir. Çünkü bilgi edinmek ve bildikleri üzerinde düşünerek sonuçlar çıkarmak insana özgü bir ayrıcalıktır. Bundan dolayıdır ki Kur'an pek çok âyetinde insanı düşünmeye teşvik etmektedir. Kur'an'ın yönlendirmek istediği düşüncenin ana ekseninde, evrenin¹⁰⁰⁶ ve insanın yaratılışı,¹⁰⁰⁷ göğün yükseltilmesi,¹⁰⁰⁸ gece ile gündüzün meydana gelişi,¹⁰⁰⁹ şimşegin çakması ve gökten yağmur indirip ölü toprağın diriltilmesi,¹⁰¹⁰ kısaca Allah'ın varlığı, birliği, kudreti ve eserlerindeki şaşmaz düzeni, eşsiz nizam ve ahengi¹⁰¹¹ gibi hususlar yer almaktadır. Bu anlamda Kur'an, "Umulur ki 'لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ'" ¹⁰¹², "Aklınızı kullanmıyor musunuz?"¹⁰¹², "أَفَلَا تَعْقِلُونَ" ¹⁰¹³, "Eğer düşünüyorsanız."¹⁰¹⁴ gibi âyetlerle insanın aklını kullanmasını ve tefekkür etmesini istemektedir. Diğer taraftan aklını kullanmamayı, sorgulamamayı, düşünmeden hareket etmeyi, evham ve hurafelere inanmayı¹⁰¹⁵ ve şuursuzca ataları taklit etmeyi¹⁰¹⁶ olumsuz davranışlar olarak

¹⁰⁰⁶ "أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ" *"Kendi kendilerine bir düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde, belli bir süreye kadar olmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçektir ki insanların birçoğu Rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir."* Rûm, 30/8. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/ 191; Fâtır, 35/3; Gâfir, 40/62; Rahmân, 55/29.

¹⁰⁰⁷ "وَمِنْ آيَاتِهِ أَن يَخْلُقَ مِنْ تُرَابٍ نُّمًا إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ" *"O'nun kanutlarından biri, size topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra bir baktınız ki, çoğalarak yeryüzüne dağılmış beşeriyetsiniz."* Rûm, 30/20.

¹⁰⁰⁸ "أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْآبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ ﴿۱﴾ وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ ﴿۲﴾ وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ ﴿۳﴾ وَإِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ ﴿۴﴾" *"Peki insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?"* Gâşiye, 88/17-20.

¹⁰⁰⁹ "أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ" *"Allah'ın geceyi gündüze kattığını, gündüzü de geceye kattığını; her biri belli bir süreye kadar hareketini sürdürmek üzere güneşi ve ayı (buyruğuna) boyun eğdirdiğini ve Allah'ın yapıp ettiklerinizden kesin olarak haberdar olduğunu bilmez misin?"* Lokmân, 21/29.

¹⁰¹⁰ "وَمِنْ آيَاتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَيُخْرِجُ بِهِ الْأَرْضَ بَغْدًا مَّوْتَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ" *"Yine O'nun delillerindendir ki, korku ve ümit vermek üzere size şimşegi gösteriyor, gökten su indirip ölümünün ardından yeryüzünü onunla canlandırıyor. Gerçekten bunda aklını kullanan kimselelr için ibretler vardır."* Rûm,30/24.

¹⁰¹¹ "O, göklerin ve yerin egemenliği kendisine ait olan, çocuk edinmeyen, egemenliğinde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır." Furkan, 25/2. Ayrıca bkz. Ra'd, 13/8; Müminün, 23/18; Kamer, 54/49; Rahmân, 55/7; Talâk, 65/3.

¹⁰¹² Bakara, 2/44.

¹⁰¹³ Bakara, 2/73.

¹⁰¹⁴ Âl-i İmrân, 3/118.

¹⁰¹⁵ "Allah" *"ما جعل الله من بحيرة ولا سائبة ولا وصيلة ولا حامٍ ولكن الذين كفروا يفتنون على الله الكذب وأكثرهم لا يعقلون"* *bahîre, sâibe, vasîle ve hâm (diye bazı hayvanların işaretlenip kullanımdan alıkonması) ile ilgili*

zikretmektedir. Dolayısıyla Kur'an, akletmeyen ve tefekküre yönelmeyen insanı, “إِنَّ
شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الضَّمُورُ الَّذِي لَا يَعْقِلُونَ” *“Allah katında canlıların en aşağı derecesinde
olanları, sağır dilsiz ve düşünemez olanlarıdır.”*¹⁰¹⁷ âyeti ve “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ
قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا” *“Onlar Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalplerinde kilitler mi
var?”*¹⁰¹⁸ âyetiyle şiddetli bir şekilde eleştirmektedir.

İslâm dini insana düşünme ve akletme hürriyeti verdiği kadar, düşünce ürünü
olan fikirlerin serbestçe ifade edilmesi hususunda da hürriyet imkânı vermiştir.
Örneğin âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَىٰ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْأَلْبَابُ

*“Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele! İşte Allah'ın
doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl iz'an sahipleri de onlardır.”*¹⁰¹⁹

Âyette sözü dinleyen kullar, Allah tarafından övülmektedir. Sözün
dinlenebilmesi için o sözün ifade edilmesi şarttır. Sözün ifade edilebilmesi için daha
öncesinde düşünce bazında ele alınması gerekmektedir. İnsan hem düşünme hem de
düşündüğünü ifade edebilmesi bakımından özgürdür.¹⁰²⁰

Kur'an'ın insana verdiği fikir ve ifade hürriyeti sebebiyle insan, devlet
yöneticilerini dahi eleştirebilmektedir. Meselâ, Hz. Ömer (r.a.) ile ilgili kaynaklarda
şöyle bir hadise zikredilmektedir. Bir adam Hz. Ömer'e “Allah'tan kork ey
mü'minlerin emiri!” diye seslenince orada bulunanlardan birisi, “Sen mü'minlerin
emirine Allah'tan kork mu diyorsun?” diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz.
Ömer (r.a.): “Bırakın söylesin. Zira düşündüğünü söylemeyen insanda hayır

*bir buyruk koymamıştır. Fakat inkârcılar kendi uydurdıkları yalanları Allah'a yakıştırmaya
çalışıyorlar; onların çoğu akıllarını kullanmıyorlar.”* Mâide, 5/103.

¹⁰¹⁶ “وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْلَوْا كَمَا الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ” *“Onlara,
'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiğinde, 'Hayır bizatalarımızdan gördüğümüze uyarız' derler.
Peki ama ya şeytan onları alevli ateşin azabına çağırıyorsa!”* Lokmân, 31/21.

¹⁰¹⁷ Enfâl, 8/22.

¹⁰¹⁸ Muhammed, 47/24.

¹⁰¹⁹ Zümer, 39/18.

¹⁰²⁰ Yakıt, a.g.e., s. 388.

yoktur.”¹⁰²¹ diyerek o kişinin düşüncesini ifade etmesine engel olunmamasını istemiştir.

İslâm’daki fikir ve ifade hürriyetinin en önemli delillerinden birisi de şûrâ ilkesidir. Şûrâ, idarenin başında bulunanların, bilgi sahibi olduklarına kanaat getirdiği ama tavsiyelerini uygulama noktasında hiçbir zorunluluk bulunmayan şahıslara danışması demektir. Kur’an, “وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ” “*Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri aralarındaki danışma ile yürür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar.*”¹⁰²² âyetiyle Müslümanların işlerinin baskı ve zorlamayla değil birbirlerinin görüşlerine başvurmakla ve birbirlerine danışmakla olduğunu bildirmektedir.¹⁰²³ Kur’an bu prensibi, toplumun yasama ve karar verme sürecinin yolunu göstermek için koymuştur. Bundan da anlaşılmaktadır ki, İslâm’da fikir beyan etme hürriyeti olduğu gibi beyan edilen bu fikre göre hareket edip etmeme hürriyeti de mevcuttur.¹⁰²⁴

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, ifade hürriyeti demek her düşünceyi ve aklına gelen her şeyi hiçbir ölçü tanımadan, başkalarına zararı dokunup dokunmadığını hesaba katmadan söylemek ve yazmak demek değildir. Bir düşünce, herhangi bir şekilde dışarıya çıkmayıp zihin planında kaldığı sürece sahibini ilgilendirir. Ancak o düşünce, yazı, söz veya başka bir yolla ifade edilir ve bu düşünceden diğer insanlar etkilenirse o zaman durum değişir. Dolayısıyla ifade hürriyeti başkalarının hakkına tecavüz niteliğinde olmamalıdır. Fiil ve davranışlarımızda olduğu gibi düşüncelerimizi ifade etmenin yolları olan söz ve yazılarımızın da bir ölçüsü ve sınırı olmalıdır.¹⁰²⁵

Sonuç olarak diyebiliriz ki, özgürlükler kitabı Kur’an, insanların hayatlarını düzene sokmuş, akıl yürütüp düşünmeleri ve düşündüklerini de ifade etmeleri hususunda onlara önemli özgürlükler getirmiştir. Her insan istediği konuda istediği

¹⁰²¹ Abdülkerim Zeydan, **İslâm Şeriatında Fert ve Devlet**, çev. Zeki Soygiğit, İstanbul, y.y., 1969, s. 78.

¹⁰²² Şûrâ, 42/38.

¹⁰²³ Yazır, **Hak Dini Kur’ân Dili**, C: VII, s. 245.

¹⁰²⁴ Demirci, **İnsan ve Sorumlulukları**, s. 131.

¹⁰²⁵ Lütfi Şentürk - Seyfettin Yazıcı, **Güncel Dinî Meseleler**, Ankara, TDV Yayınları, 2013, s. 295.

gibi düşünme gibi bir hürriyete sahiptir. Dolayısıyla Kur'an'a göre dinî inanç ve fikir ne olursa olsun kişi bunu ifade etmeli, tartışmalı ve akıl süzgecinden geçirmelidir. Bu sayede insan doğruyu ve eğriyi görmeli ve neye inanıp inanmayacağına kendisi karar vermelidir. Bu da göstermektedir ki, insanlığın temel problemlerinden olan inanç, düşünce ve düşünceyi ifade hürriyetini Kur'an on dört asır öncesinde insanlara vermiştir. Akıl ve irâde gibi nimetlerle donatılan insan, sahip olduğu bu özgürlükler sayesinde tarihten günümüze tercihlerini kendisi yapabildiği gibi, yine bu sayede kendi varlığını, kimliğini ve karakterini ortaya koyabilmiştir.

3.2.2.3. İnsanın Sınırlı Hürriyeti

İslâm'a göre varlık temelde ikiye ayrılır. Birincisi ilmi, irâdesi, kudreti sınırsız ve mutlak olan yüce Allah'tır. İkincisi ise kendi başlarına var olamayan, varlıklarını devam ettiremeyen ve neticede zorunlu varlığa bağlı olan mümkün varlıklardır. Bu mümkün varlıklar içerisinde irâdesi, ihtiyarı ve hürriyeti olan tek varlık insanoğludur. Bundan dolayı insanın kendisiyle, yaratıcıyla ve diğer varlıklarla bilinçli bir etkileşimi söz konusudur. Bu etkileşim insanın bizzat kendi hür irâdesiyle gerçekleşir ki buna da "irâde hürriyeti" denilir.¹⁰²⁶

İnsan hürriyeti meselesi Kur'an'da bildirilen, Allah'ın mutlak irâdesiyle beraber ele alınmak durumundadır. Çünkü insanın bu dünyaya gelişi, dünyadaki varlığı ve dünyadan gidişi kendi elinde olmayıp, Allah'ın irâdesi dâhilinde olan bir durumdur. İnsanın kendi hür irâdesiyle tercihlerini yapma potansiyeli ve yeteneği de yine Allah'ın irâdesi kapsamındadır. Yani insan baştan sona her şeyiyle Allah'ın irâdesinin bir sonucu olarak hayatiyetini sürdürmektedir.¹⁰²⁷

Kur'an-ı Kerîm'de, "يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ" "(O) dilediğini yaratır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."¹⁰²⁸ âyeti gibi, Allah'ın mutlak kudretini,

¹⁰²⁶ Çetin a.g.m., s. 72.

¹⁰²⁷ Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Allah'ın Mutlak irâdesi ve ilmi karşısında İnsanın İrâde Özgürlüğü", *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, C: 10 sy. 3, 2010, s. 116.

¹⁰²⁸ Mâide, 5/17.

irâdesini ve ilmini bildiren pek çok âyet-i kerîmenin¹⁰²⁹ yanı sıra, “وَمَنْ يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا”
يَكْسِبُهُ عَلَى نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا” “*Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine*
kazanmış olur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁰³⁰
âyeti gibi, insanın da irâde sahibi bir varlık olduğunu ve yaptıklarından sorumlu
olduğunu hatırlatan âyetler de mevcuttur.¹⁰³¹

Allah Teâlâ, Kur’an âyetleri çerçevesinde insanın irâde sahibi bir varlık
olduğunu belirttiğine göre insanın, irâde hürriyetine sahip olduğu ve bu irâdesi
neticesinde de özgür bir varlık olduğu aşikârdır. Bununla beraber hal ve
hareketlerinin ve irâdeye dayalı fiillerinin, Allah’ın mutlak olan irâdesinin sınırları
içerisinde olduğu da Kur’an’ın bildirdiği bir hakikattir. Sünnetullah çerçevesinde
insan, hürriyetini çeşitli fiil ve davranışlarla hayata geçirmektedir. İnsanın hürriyetini
ifade eden âyetler, insana yönelik olup onun sahip olduğu gücü ve yapabileceklerini
gösterirken, insandan irâde ve tercih hakkını kaldırma anlamına gelen âyetler Allah’a
yönelik olup, insanın gücünün imkânını ve irâdesinin sınırını tayin etmektedir.¹⁰³²

Binaenaleyh diyebiliriz ki insanın sınırlı hürriyet alanı, Allah’ın sınırsız
mutlak hürriyet alanı içerisinde yer alır. İnsanoğlu, aklının sınırını aşan mutlak
hürriyet alanıyla ilgili soruların cevabını veremez. Örneğin neden bu âlem vardır?
Ben neden dünyaya geldim? Gibi sorular bu tür sorulardır. İnsan bu sorulara bir
cevap verse bile bunu temellendiremez. Dolayısıyla mutlak alanla ilgili bilgi, aklın
sınırını aşar ve imanla ilgili olur. Akıl yalnızca böyle bir bilginin mümkün olduğunu
kabul etmekle yetinir. Böylece akıl, kendi yetersizliğini anladığında kendisini aşan
yüce ve mutlak varlığın, yani Allah’ın varlığını kabule doğru bir yol alır. İnsandaki
bu yetersizlik Allah’ın varlığını ve mutlak irâdesini kabul etmek için bir kanıt
niteliğindedir.¹⁰³³

¹⁰²⁹ Bkz. Bakara, 2/26, 185, 253; Âl-i İmrân, 3/108; En’âm, 6/125; Ra’d, 13/11; İsrâ, 17/16; Cin, 72/10.

¹⁰³⁰ Nisâ, 4/111.

¹⁰³¹ Bkz. Bakara, 2/107, 215, 281; Nisâ, 4/155, 170; Tevbe, 9/95; İsrâ, 17/15; Naml, 27/92; Zümer, 39/14.

¹⁰³² Gündoğar, **a.g.m.**, s. 123.

¹⁰³³ Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 56-57.

Nihayetinde hürriyet, insana Allah tarafından verilen bir özelliktir. Bununla birlikte insanın, irâdesiyle bir şey yapabilme gücüne ve hürriyetine sahip olduğunu kendi tecrübesi de göstermektedir. İnsandaki bu güç Bakara sûresindeki “وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا “فَاتَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ”¹⁰³⁴ âyetinde, Allah’ın yoktan var etmesi olarak ifade edilen türden bir güç değildir. Bu bakımdan insan Allah ile bir kabul edilemez. Çünkü insanın bu gücü mutlak değil, sınırlıdır. İnsan ancak tabiat kanunları denilen değişmez kanunlara tabidir ve onun dışına çıkamaz. Dolayısıyla insana, belli bir alan içerisinde irâde hürriyeti imkânı verilmiştir. Bundan dolayı da insan, o alan içindeki yapıp ettiklerinden sorumlu kabul edilmiştir.¹⁰³⁵

Kur’ân-ı Kerîm, insanın hürriyet alanına sahip olduğunu ifade etmesinin yanında Allah’ın irâdesinin mutlak olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Buna mukabil insan irâdesinin, dolayısıyla hürriyet alanının sınırlı olduğuna da işaret etmektedir. Yüce Allah bir âyet-i kerîmede, “قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ”¹⁰³⁶ “De ki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah’ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin.”¹⁰³⁷ buyurmak suretiyle insanla ilgili tasarrufların hakikatte Allah’ın mutlak irâdesine bağlı olduğunu beyan etmektedir.¹⁰³⁷ Dolayısıyla Allah, en büyük otoritenin sahibidir ve işlerin düzenlenmesinde, kâinattaki genel düzene ait ölçünün ikamesinde mutlak hâkimiyet ve tasarruf sahibidir.¹⁰³⁸

Râzî, insanın irâdesinin mutlak vasfı taşımadığını ifade eden, “وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا”¹⁰³⁹ “*Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz (hiçbir şey) dileyemezsiniz!*”¹⁰³⁹ âyetiyle ilgili olarak şunları demektedir: “Allah irâde etme

¹⁰³⁴ Bakara, 2/117.

¹⁰³⁵ Öner, *İnsan Hürriyeti*, s. 59-62.

¹⁰³⁶ Âl-i İmrân, 3/26.

¹⁰³⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: VI, s. 299-300; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, C: III, s. 213; Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, C: II, s. 31.

¹⁰³⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, C: III, s. 223.

¹⁰³⁹ Tekvîr, 81/29.

gücünü insanlara vermeyi dilediği takdirde insan, irâde etme gücüne sahip olabilir. Çünkü irâde fiili, sonradan yaratılan, yani sonradan meydana gelen bir sıfattır. Onun meydana gelmesi için mutlaka başka bir irâdeye ihtiyaç vardır. Bundan dolayıdır ki olumlu da olsa olumsuz da olsa insanların fiilleri, Allah'ın irâdesine dayanmaktadır.¹⁰⁴⁰

Müfessirlerin âyetlerle ilgili görüşlerinden sonra diyebiliriz ki, Allah'ın her şeyi kuşatan sınırsız ve mutlak bir irâdesi vardır. Allah'ın mutlak irâdesi karşısında insanın irâdesi tamamen zorunluluk (cebr) altında olan bir irâde değildir. Ancak Allah'ın mutlak irâdesinden tamamen bağımsız da değildir.

Allah'ın irâdesinin mutlak oluşu, O'nun hâkimiyetinin ve irâdesinin kapsamı alanı dışında herhangi bir şeyin olamayacağını zorunlu kılmaktadır. Bunun aksi durum ise Allah'ın irâdesinin mutlaklığına hâlel getirir. O halde Allah Teâlâ evrendeki her şeyi irâde edip yaratmış ve koyduğu kanunlarla da idare etmektedir. Allah'ın akıl ve irâde sahibi bir varlık olarak yarattığı insan, O'nun irâdesine ve koymuş olduğu yasalara uygun olarak irâde hürriyetine sahip olabilmiştir.¹⁰⁴¹ Buna göre insanın sınırlı bir alan içerisinde irâde hürriyetine sahip olması, Allah'ın o alanla artık hiçbir ilgisi ve ilişkisi olmadığını anlamını taşımaz. İnsanın hürriyet alanı mutlak hürriyete sahip olan yaratıcının hürriyet alanı içerisinde değerlendirilir. Öyleyse insan için ayrılan hürriyet alanı, Allah'ın mutlak irâde ve hürriyet alanından bağımsız olarak telakki edilmemelidir.¹⁰⁴²

Netice olarak diyebiliriz ki, Kur'an'ın bildirdiği üzere Allah'ın irâdesi mutlak, sınırsız ve her şeyi kuşatıcıdır. Lakin Allah'ın mutlak olan irâdesi, insana bahşedilen hür irâdenin önünde engel teşkil etmemektedir ve insan, davranışlarını hür bir şekilde gerçekleştirmektedir. Nitekim o, davranışlarını ve fiillerini kendi istek ve tercihleri doğrultusunda hayata geçirmek suretiyle yapar ve yaşam tecrübesiyle her zaman bunun farkındadır. Yani insan, Allah'ın kendisine sunmuş olduğu pek çok imkânı ve nimeti kullandığı gibi irâde nimetini de kullanmaktadır.

¹⁰⁴⁰ Râzî, **Mefâtiḥü'l-Gayb**, C: XXXI, s. 71.

¹⁰⁴¹ Gündoğar, **a.g.m.**, s. 123.

¹⁰⁴² Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 62.

3.2.3. İrâde Hürriyeti Bağlamında İnsanın Sorumluluğu

Allah'ın halifesi olarak yeryüzünde varlığını devam ettiren insan, yaşama hususunda kendi tercihini dilediği gibi yapabilsin diye kendisine hür irâde verilmiştir. Bunun sonucunda da yaptığı işlerden ve eylemlerinden sorumlu olduğu kendisine hatırlatılmıştır.

Sahip olduğu yetenekleri olumlu kullanıp sorumluluğunu yerine getirdiği takdirde insan, meleklerden daha değerli bir konuma yükselebilirken¹⁰⁴³ sorumluluğunu ve o sorumluluğun gerektirdiği görevleri unutan insan ise hayvanlardan daha da aşağı seviyelere düşebilmektedir. Kâinatta insanın dışında hiçbir varlığa verilmeyen akıl, irâde vb. ayrıcalıklar, insanı tüm varlıklardan farklı kılmıştır. Onun bu özellikleri, kendisini önce Allah'a, sonra da tüm mahlûkata karşı sorumlu kılmıştır.

3.2.3.1. Sorumluluğun Şartları

İslâm hukukuna göre sorumluluğun temel şartı ehliyettir. Yani bir insanın herhangi bir göreve getirilmesi veya bir işle sorumlu tutulması için o işe ya da o göreve ehil olması gerekmektedir. İnsanın o işe ehil olması ise, kendisine yönelecek olan hitabı anlayabilecek ve bu hitabın anlamını imtihanında esas alınacak ölçüde tasavvur edebilecek gücünün ve kabiliyetinin olmasıyla mümkündür. Zira sorumlu tutmadaki gaye insanın sorumlu tutulduğu işi, imtihan şartları içerisinde meydana getirebilmesidir.¹⁰⁴⁴ Kendisine yöneltilen hitabı anlama gücüne sahip olmayan bir kişiden bir işin yapılmasını istemek, yani onu imtihana tâbi tutmak doğal olarak mümkün olmaz. Bundan dolayıdır ki Yüce Allah, muhatap olarak kabul ettiği insana, hitabın mahiyetini kavrayabilmesi için akıl, idrak, kudret ve irâde hürriyeti bahşetmiş, bu kudret ve hürriyeti kullanabilecek yaşa geldiğinde de söz konusu hitabın içeriği ile onu sorumlu kılmıştır.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴³ Şuayip Karataş, **Kur'an'ın Konusu Olarak Melekler**, 2. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2023, s. 180.

¹⁰⁴⁴ Zekiyüddîn Şa'bân, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, TDV Yayınları, 2004, s. 293.

¹⁰⁴⁵ Zeydan, **Fıkıh Usûlü**, çev. Ruhi Özcan, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993, s. 89-92.

Kabul etmek gerekir ki insanın kendisine yönelik hitabı anlayabilmesi, ancak akıl ile gerçekleşir. Çünkü akıl, anlama ve kavrama vasıtasıdır. Dolayısıyla akıl olmaksızın anlamak mümkün değildir. Şu kadarı var ki, insanlardaki aklî seviyeler de farklı farklıdır ve her seviyedeki akıl, sorumluluğun dayanağı olmaya yeterli değildir. Çünkü insan aklî seviyesinin yeterli olmadığı durumlarda sorumluluğunun delillerini kavrayamaz ve sorumlu kılındığı işi çekip çeviremez. Bundan dolayı şâri', açık ve tespiti mümkün olan bir durumu sorumluluğun alâmeti olarak göstermiştir ki o da, kişinin temyiz kudretine sahip olarak bülûğ çağına gelmiş olmasıdır. Bülûğ ise, yaş ile veyahut da bilinen tabii alâmetlerin ortaya çıkmasıyla sabit olur. Kişideki "temyiz kudreti"nin varlığı ise o kişinin söz ve davranışlarına bakılarak bilinebilir. Buna göre eğer kişi bülûğa ermiş ise sözlerinin ve davranışlarının da normal olduğu görülüyorsa, bu durumda onun sorumlu olduğuna hükmedilir.¹⁰⁴⁶

İnsanın sorumlu tutulabilmesi için bir takım şartların oluşması gerekmektedir. Bu şartların oluşmaması halinde herhangi bir sorumluluktan söz etmemiz mümkün değildir. Abdullah Draz (v. 1958), kişinin sorumlu olabilmesi için şu şartların gerçekleşmiş olması gerektiğini söylemiştir:¹⁰⁴⁷

- 1- İnsanın düşünme ve araştırma kabiliyetine sahip olması.
- 2- Tercih edebileceği farklı alternatiflerin olması.
- 3- Nesnelere arasında karşılaştırma yapabilecek kabiliyette olması.
- 4- Yapmak istediği şeyi yapabilecek güce sahip olması.
- 5- Çeşitli imkânlarla donatılmış olması.
- 6- Gerçek manada irâde hürriyetine sahip olması.

Draz'ın bu değerlendirmesini özetleyecek olursak, kişinin sorumlu tutulabilmesi için akıllı, güçlü, kabiliyetli ve hür irâde sahibi olması gerekmektedir. Bu şartların tamamının ya da bir kısmının olmaması durumunda kişinin sorumluluğu düşer. Şöyle ki, kişi akıl sahibi olup, irâdesini de hür olarak belli bir tercih yönünde kullanabilecek kabiliyette olduğu halde bu tercihinin gerçekleştirilecek gücü ve imkânı olmazsa bu durumda sorumluluğu kalkar.

¹⁰⁴⁶ Zekiyüddîn Şa'bân, **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, s. 293-294.

¹⁰⁴⁷ Abdullah Draz, **İslâm'ın İnsana Verdiği Değer**, çev. Nureddin Demir, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1983, s. 73.

Örnek olarak; Tebük savaşına katılmak isteyen ancak maddi durumları yetersiz olan bazı sahabîler, kendilerine binek temin etmesi için Hz. Peygamber'e (s.a.v.) başvurdu. Allah Resûlü de onları bindirip sevk edecek herhangi bir şey bulamadığını söyleyince, üzölmüşler ve ağlayarak geri dönmüşlerdi. Bunun üzerine, *“وَلَا عَلَى الدِّينِ إِذَا مَا أَتَوَكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ”* *“Kendilerine binek sağlaman için sana gelip de “Sizi bindirecek bir şey bulamıyorum” diye cevap verdiği zaman, harcayacak bir şey bulamamanın üzüntüsünden gözyaşları dökerek geri dönenlere de günah yoktur.”*¹⁰⁴⁸ âyeti nâzil olmuştur.¹⁰⁴⁹ Allah Teâlâ, seferden geri kalma hususunda mazur olan, yani bedenleri güçsüz olan ve sefere çıkmak için gerekli teçhizata sahip olmayan, bu konuda yardım isteyen fakat onu da bulamayan kimselere, Allah ve resûlüne karşı içten ve samimi davranıp hakkıyla itaat ettikleri için herhangi bir sorumluluk olmadığını bildirmiştir.¹⁰⁵⁰

Göröldüğü üzere burada sorumluluğun diğere bütün şartları bulunmasına rağmen güç ve imkân şartlarının eksikliğinden ötürü sorumluluk kaldırılmıştır. Ayrıca âyet-i kerîme, varlıklı oldukları halde savaşa katılmayanların, sorumlu tutulduklarına işarettir.

Kur’ân-ı Kerîm’de yine *“لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ”* *“Gözü görmeyene zorlama yoktur, topala zorlama yoktur, hastaya zorlama yoktur.”*¹⁰⁵¹ buyrulmak suretiyle, sorumluluğun diğere şartları mevcut olduğu halde bedenî arızaları ve hastalığı olan kimselerin sorumlu olmayacağı, onların maddî ve manevî müeyyidelerden muaf oldukları beyan edilerek bu durumda olan kimseler rahatlatılmış ve teselli edilmiştir.

¹⁰⁴⁸ Tevbe, 9/92.

¹⁰⁴⁹ Âyetin nüzül sebebiyle ilgili farklı rivayetler için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, C: XIV, s. 421-423.

¹⁰⁵⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, C: III, s. 81.

¹⁰⁵¹ Fetih, 48/17. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/91.

Hasan Habenneke el-Meydânî (v. 1978) de sorumluluğun şartlarını kategorize ederek zikretmiştir. Ona göre bir kimsenin sorumluluk vasfını taşıyabilmesi için aşağıdaki şartları hâiz olması gerekmektedir:¹⁰⁵²

- 1- Ehliyet (akıl ve bülûğ).
- 2- Yapılan işin irâdî (istekli ve bilinçli) olması.
- 3- İlim.
- 4- İstitâat (güç ve kudret).
- 5- Hürriyet.

Dolayısıyla Draz ile Meydânî'nin ifade ettikleri sorumluluk şartları değerlendirildiğinde bunları üç ana madde etrafında toplamak mümkündür ki bunlar, ehliyet, kudret ve hürriyettir. Kanaatimizce burada zikredilen güç ve kudret lafızlarının “imkân” anlamında değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Çünkü imkân kelimesi daha geniş kapsamlı bir kelime olduğu için hem bedenî hem mâlî hem de fikrî güç ve kudreti içine alabilmektedir.

Sonuç olarak, bir kimsenin sorumlu tutulabilmesi için akıl ve bülûğ cihetinden ehil olması, yeterli imkâna sahip olması ve özellikle de hür irâdesiyle istediği şekilde hareket edebilme imkânına sahip olması gerekmektedir. Aksi takdirde insanın sorumluluğundan söz etmek mümkün görünmemektedir.

3.2.3.2. Kur'an'da İnsanın Sorumluluğu

Kâinattaki tüm varlıklardan farklı özelliklerle ve çeşitli donanımlarla yaratılan insan, bu yönüyle farklı sorumluluklara muhatap kılınmıştır. O, yeryüzüne boş ve gereksiz olarak gönderilmediği gibi hayatının anlamı, önemi ve amacının olduğu da kendisine bildirilmiştir. Bundan dolayı bu dünyadaki varlığının amacına uygun olarak insan, görevleri çerçevesinde sorumluluk sahibi kılınmıştır.

İnsanoğlu, kurmak zorunda olduğu medeni bir hayat için gerekli olan fiziksel koşullar evrende oluşturulduktan sonra, yaşayacağı yerin sahibi, yöneticisi ve sorumlusu olarak varlık sahnesine çıkarılmıştır. İşin başında, yüklendiği bu görevin

¹⁰⁵² el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, **Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür**, 15 c., Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 2000-2006, C: I, s. 130.

gerektirdiği donanıma da sahip olarak yaratılmış olan insan, varlıklar içerisinde halifelik görevini üstlenebilecek bir liyakate ulaşmıştır.¹⁰⁵³ Bununla ilgili Kur'an'da Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَائِفَ الْأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيُبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْكُمْ إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ
وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ

*“Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur. Şüphesiz Rabbinin cezası çok çabuktur; yine O’nun bağışlaması ve rahmeti boldur.”*¹⁰⁵⁴

Âyet-i kerîmeye göre varlıklar içerisinde insan için tayin edilmiş olan bu konum, eşyanın kullanımı, yeryüzüne sahiplik etme, yaşanan hayatı maddi ve manevî yönleriyle geliştirme, yüceltme ve eylemlerinin sorumluluğunu taşıma kabiliyetinin verilmesi anlamında, her bir insanın halife tayin edilmiş olmasıdır.¹⁰⁵⁵

Bu sebeple yeryüzüne sahiplik edebilecek yetkiler ve yetilerle donatılmış insanın, diğer varlıklar karşısındaki konumu ve ayrıcalıklarının farkında olarak davranışlarını belirlemesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle insan, kimliğini, gücünü, düşünce ve davranışlarını, yetki ve irâdesini belirleme gibi özgürlüğünün olduğunu bir an bile unutmama sorumluluğunu taşımaktadır. Bundan dolayıdır ki, tarihi seyir içerisinde vahiy, fitratı gereği insandan ısrarla görev ve sorumluluklarının bilincinde olmasını ve sorumluluklarının gereklerini titizlikle yerine getirmesini istemiştir. Sorumluluklarını göz ardı ettiğinde ise bunu ona hatırlatmış, onu ikaz etmiş ve geçmişte bunu yapmayan bireylerin ve toplumların hayatından, onların başlarına gelen felaketlerden, olumsuz tecrübelerden pek çok örnek vermiştir.¹⁰⁵⁶

Kur'an'a göre insanoğlu, aynı zamanda Allah Teâlâ'nın kendisine arz ettiği emaneti yüklenen bir varlık olarak da ifade edilmektedir. İlgili âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

¹⁰⁵³ Erdoğan Pazarbaşı, “Mes’ûliyetin Kur’ân-ı Kerim’den Dayanağı”, **Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet**, ed. M. Bedreddin Çetiner, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 51.

¹⁰⁵⁴ En’âm, 6/165.

¹⁰⁵⁵ Ateş **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, C: III, s. 269-270.

¹⁰⁵⁶ Pazarbaşı, **a.g.e.**, s. 52.

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

“Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir.”¹⁰⁵⁷

Âyet-i kerîmede geçen ve en geniş manasıyla “sorumluluk” anlamın gelen “emanet” kelimesine¹⁰⁵⁸ müfessirler tarafından itaat, namaz, farzlar, tevhid, akıl, ırzı korumak ve verilen sözde durmak gibi anlamlar da verilmiştir.¹⁰⁵⁹ Âyette insandan önce emanetin kendilerine teklif edildiği yerin, göklerin ve dağların, sorumluluk yüklenmeye elverişli olmadığı, buna karşılık insanın bu sorumluluğu taşıyabilecek kabiliyette yaratıldığı bildirmektedir.¹⁰⁶⁰ Bu durumda insanın yüklenmiş olduğu bu emanet, onun önce Allah’a sonra da kendi nefesine, diğer insanlara ve tabiata karşı görev ve sorumluluklarını kendi irâdesiyle yerine getirmesi gerektiği gibi bir sonucu ortaya çıkarmaktadır.

Allah Teâlâ âyetlerde başlı başına Kur’ân-ı Kerîm’in kendisinin sorumluluk konusu olduğunu “وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ” “O kitap sana ve kavmine bir hatırlatmadır; yakında sorgulanacaksınız.”¹⁰⁶¹ âyetinde bildirmektedir. İnsanların Kur’an’a karşı sorumlu oldukları hatırlatılarak, Kur’an’ın emir ve yasaklarına uyup uymadıklarından,¹⁰⁶² onunla amel edip etmediklerinden,¹⁰⁶³ onun hakkını verip vermediklerinden ve ona gereken saygıyı gösterip göstermediklerinden,¹⁰⁶⁴ özetle söyleyecek olursak sorumlu oldukları şeyleri yerine getirip getirmediklerinden hesaba çekilecekleri¹⁰⁶⁵ ifade edilmektedir.

¹⁰⁵⁷ Ahzâb, 33/72.

¹⁰⁵⁸ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl**, C: III, s. 48-49.

¹⁰⁵⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, C: XXII, s. 126-127.

¹⁰⁶⁰ Beyzâvî, **Envârü't-Tenzîl**, C: IV, s. 240; Ebüssuûd, **İrşâd**, C: VII, s. 118.

¹⁰⁶¹ Zuhuf, 43/44.

¹⁰⁶² Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C: XXI, s. 510; Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, C: VIII, s. 253.

¹⁰⁶³ Mâtüridî, **Te’vilâtü'l-Kur’ân**, C: XIII, s. 252.

¹⁰⁶⁴ Zemahşerî, **Keşşâf**, C: V, s. 446.

¹⁰⁶⁵ Râzî, **Mefâtihü'l-Gayb**, C: XXVII, s. 535.

Aynı zamanda Allah Teâlâ, insanlarla birlikte masum ve günahsız olan peygamberlerin de hesaba çekileceğini, “فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ” *“Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz.”*¹⁰⁶⁶ âyetiyle beyan ederek peygamberlerin, kendilerine gönderilen hükümleri tebliğ edip etmediklerinden, ümmetlerin de peygamberler tarafından kendilerine getirilen hükümlere uyup uymadıklarından sorguya çekileceklerini beyan ederek¹⁰⁶⁷ insanlar gibi peygamberlerin de sorumluluktan kurtulamadıklarını bildirmektedir.¹⁰⁶⁸

Yukarıda zikredilen âyetlerin haricinde Kur’an’da insanların sorumluluklarıyla alakalı olarak, herkesin kazandığının kendisine ait olduğu ve kimsenin başkasının günahını yüklenmeyeceği,¹⁰⁶⁹ herkesin yaptığının karşılığının eksiksiz verileceği,¹⁰⁷⁰ doğru yola girenin bu tercihinin ve yaptığı iyiliklerin kendi lehine olacağı, sapıtan kimsenin sapkınlığının ve yaptığı kötülüklerin de kendi aleyhine olacağı,¹⁰⁷¹ insana ancak çalıştığı karşılığının verileceği¹⁰⁷² ve nefisini kötülüklerden arındıran kimselerin kurtulacağı, kirletenlerin ise zarara uğrayacakları¹⁰⁷³ vb. âyetler de mevcuttur.

Ayrıca Mülk sûresinde, “الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلِغَكُمْ إِلَيْكُمْ أَحْسَنَ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ” *“Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur. O, güçlüdür, çok bağışlayandır.”*¹⁰⁷⁴ buyrulurken Allah’ın, hayatı ve ölümü, insanların hangisinin daha iyi ameller yapacağını deneyip ortaya çıkarmak

¹⁰⁶⁶ A’râf, 7/6.

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, C: XII, s. 305; Râzî, *Mefâtihi’l-Gayb*, C: XIV, s. 200-201.

¹⁰⁶⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, C: III, s. 212.

¹⁰⁶⁹ “وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ” *“Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir.”* En’âm, 6/164.

¹⁰⁷⁰ “وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ” *“Herkese yaptığı karşılığı tastamam ödenir; Allah onların yaptıklarını en iyi şekilde bilmektedir.”* Zümer, 39/70.

¹⁰⁷¹ “مَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ” *“Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz.”* İsrâ, 17/15. Ayrıca bkz. Bakara, 2/386; İsrâ, 17/7; Fussilet, 41/16.

¹⁰⁷² “وَإِن لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ” *“İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”* Necm, 53/39.

¹⁰⁷³ “فَدَأَلَّحَ مَنْ رَزَقَهَا ﴿﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيَهَا” *“Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla başbaşa bırakan da ziyan etmiştir.”* Şems, 91/9-10.

¹⁰⁷⁴ Mülk, 67/2.

için yarattığı ifade edilmektedir. Kur'an'daki bu ve benzeri ifadelerle seçme ve seçimi doğrultusunda da eylem yapma hürriyetine sahip kılınan insanın, ulaşacağı bütün sonuçlardan da bizzat kendisinin sorumlu tutulacağına vurgu vardır.¹⁰⁷⁵

Bir başka âyette ise Allah şöyle buyurmaktadır:

كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِيْنٌ

“Herkes kendi yapıp ettiğinin hesabından kendisi sorumlu olacaktır.”¹⁰⁷⁶

Bu âyette kişinin sorumluluğu, borç ilişkilerinde önemli bir yeri olan “rehin” kavramıyla açıklanmıştır. Nasıl ki bir borca karşılık teminat olmak üzere borçlu kişi alacaklıya rehin veriyorsa, kulun canı da kendisinden istenen sâlih ameller karşılığında ve Allah'ın huzurunda vereceği hesap karşılığında rehin tutulmuştur. Şayet kişi borcunu sâlih amellerle ödemeye gayret eder, bu gayreti de Allah tarafından yeterli görülürse bu durumda hesabını da rahatlıkla verir ve rehin kalmaktan kurtulup âhîret saadetine erişir. Aksi halde cezalandırılır.¹⁰⁷⁷

Kur'an'da insanın ilgisine ve dikkatine sunulan bütün hususlar, aslında insana sorumluluklarını hatırlatan hususlardır. Çünkü insanın ilgisinin olduğu, duyduğu, algıladığı ve hissettiği her şey kendisine bir sorumluluk yüklemektedir.¹⁰⁷⁸ Bu sorumlulukların yerine getirilmesi için de insanın sahip olduğu bütün yeteneklerin işletilmesi ve devreye sokulması gerekmektedir. Kur'an, insanın bu yeteneklerini gereği gibi kullanmaması hususunda,¹⁰⁷⁹ başka bir ifadeyle, “أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَىٰ “Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalplerinde kilitler mi var?”¹⁰⁸⁰

âyetiyle görme, algılama, düşünme, değerlendirme ve hayata geçirme mekanizmasını çalıştırmayıp sorumluluklarının bilincinde olmaması hususunda insanı

¹⁰⁷⁵ Pazarbaşı, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁷⁶ Tûr, 52/21. Ayrıca bkz. Müddessir, 74/38.

¹⁰⁷⁷ Zemahşerî, Keşşâf, C: V, s. 628; Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, C: VII, s. 537; Karaman vd., Kur'an Yolu Tefsiri, C: V, s. 146-147.

¹⁰⁷⁸ “أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِيهَا” “Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret alacakları kalpleri yahut işitecek kulakları olsun! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.” Hc, 22/46. Ayrıca bkz. A'râf, 7/179; Âl-i İmrân, 3/13.

¹⁰⁷⁹ “فَمَا لَهُمْ لَا يَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ لَا يُكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا” “Ne oldu bu adamlara ki bir türlü sözü anlayamıyorlar!” Nisâ, 4/78. Ayrıca bakz. En'âm, 6/65; Hüd, 11/91.

¹⁰⁸⁰ Muhammed, 47/24.

eleştirmektedir. Aynı zamanda Kur'an, "أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ" "*İşte bunları Allah lanetlemiş, kulaklarını sağır, gözlerini kör etmiştir.*"¹⁰⁸¹ âyetiyle de insanın bütün bu sorumsuzluklarının ve yaptığı kötülüklerin sonucu olarak cezaya müstahak olduğunu bildirmektedir.

Resûlüllah (s.a.v.) da bir hadis-i şerifinde, "*Hiçbir kul kıyamet gününde, ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne gibi işler yaptığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından ve gençliğini nerede yıprattığından hesaba çekilmedikçe yerinden kıpırdayamaz.*"¹⁰⁸² buyurarak, insanın dünya hayatındaki sorumluluklarını sıralamış ve bunlardan mutlaka sorguya çekileceğini bildirmiştir.

Bütün bunlar göstermektedir ki insanoğlu dünya hayatında ağır ve zorlu bir sorumluluk görevi ifa etmek için emaneti yüklenmiş ve bunun sonucunda da Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmuştur. Durum böyle olmasaydı o takdirde insanın yaratılışı anlamsız olurdu. Zira Kur'an kerim, "أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ" "*Sizi sırf boş yere yarattığımızı ve huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?*"¹⁰⁸³ âyetinde ve "أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى" "*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?*"¹⁰⁸⁴ âyetinde insanın var oluşunun boş ve gereksiz olmadığı, bir amaç doğrultusunda yaratıldığı açıkça ortaya konmaktadır. Bu da demektir ki insan, yeryüzünde başıboş, kendini olayların ve zamanın akışına bırakacak, her şeyi oluruna terk edecek, tek başına hiçbir şeye etkisi ve yetkisi olamayacak şekilde yaratılan bir varlık değildir.¹⁰⁸⁵ İnsanın yaratılış amacının ne olduğu da, "وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِي" "*Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.*"¹⁰⁸⁶ âyetiyle açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu durumda âyette zikredilen ibadet görevi, insanın yüklenmiş olduğu emanetin içeriğini oluşturan hususların fiilî tezâhüründen başka bir şey değildir.

¹⁰⁸¹ Muhammed, 47/23.

¹⁰⁸² Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 1 (2416).

¹⁰⁸³ Mü'minûn, 23/115.

¹⁰⁸⁴ Kıyâmet, 75/36.

¹⁰⁸⁵ Draz, **İslâm'ın İnsana Verdiği Değer**, s. 59.

¹⁰⁸⁶ Zâriyât, 51/56.

Netice olarak denilebilir ki Kur'an öğretisi, tamamıyla insanın emanet karşısındaki sorumluluğu üzerine bina edilmiştir. Âyetler insanın Allah'a, çevresine, kendisine, diğer insanlara ve bütün kâinata karşı sorumluluklarının olduğunu bildirmektedir. İnsanın sorumlu tutulmasının da, sahip olduğu akıl, irâde ve çeşitli özellikler sayesinde olduğu zaman zaman hatırlatılmaktadır.

3.2.3.3. İrâde Hürriyeti ve Sorumluluk

Sorumluluk meselesi incelenirken üzerinde durulması gereken konulardan birisi şüphesiz, hürriyet meselesidir. Zira insanın sorumluluğu hürriyetle doğru orantılıdır. Bundan dolayı da hürriyetin bulunmadığı yerde sorumluluktan bahsetmek olanaksızdır.

Hürriyet konusu, ilgi alanı insan olan neredeyse bütün sosyal bilim dallarının, felsefi ve psikolojik ekollerin ve ideolojik düşüncelerin, üzerinde en çok durdukları, anlamını ve sınırlarını tespite yöneldikleri önemli konulardan birisidir. Çünkü insanoğlunun varlık âlemi içindeki yerini ve konumunu anlamak, sosyal haklarını, görev ve sorumluluklarını temellendirmek için insanın hür olup olmadığı, hür ise hangi boyutta hür olduğu tespit edebilmek büyük önem arz etmektedir.¹⁰⁸⁷

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren çeşitli etkinlik yolları arasında tercih yapma durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu anlamda hürriyet de insanı bir şeye körü körüne bağlılıktan kurtaran, hayatı geliştiren ve ona güç kazandıran önemli bir etkidir. Çünkü herhangi bir şeye körü körüne bağlılık ve alternatifsiz davranış, hayatı donuklaştırmakta ve kısırlaştırmaktayken hürriyet, hayatı donukluktan ve kısırlıktan kurtarıp geliştirmektedir.¹⁰⁸⁸

Sorumlulukla ilgili olarak önceki başlık altında zikredilen Kur'an âyetleri bize göstermektedir ki, insan yaşadığı çevrede hür irâdeye sahip tek varlık olduğu için, doğadaki her şeye göre üstün olan bir onur ve şerefe sahip olmuştur. Bu bakımdan insan varlığının temel özelliği onun, kendisini çevreleyen her türlü bağdan kurtulup özgürce hareket etmesidir. İnsan yaşadığı çevredeki diğer varlıklar

¹⁰⁸⁷ Öner, **İnsan Hürriyeti**, s. 15-16.

¹⁰⁸⁸ Pazarbaşı, **a.g.e.**, s. 59.

içerisinde eriyen ve kaybolan bir varlık değil, aksine yaşadığı çevreyi aşan ve çevresinin objesi haline gelen tek varlıktır. Buna göre insanın dışındaki her bir varlığın yasalara uyma gibi bir zorunluluğu vardır. İnsan ise kendisi için konmuş olan yasalara uyup uymama hususunda serbesttir. Onun bu konuda hür irâdesiyle yaptığı tercihinin sorumluluğu da tamamen kendisine aittir.¹⁰⁸⁹

Ahlâk felsefesinin en önemli sorularından birisi olan, “biz hür irâdeyle işlediğimiz fiilin kendisinden mi yoksa o fiilin arkasındaki niyetten mi sorumluyuz?” sorusunu ele alan Gazzâlî, konu ile alakalı dinî nasları zikrettikten sonra irâdeli bir fiilin psikolojik aşamalarını şu şekilde sıralamıştır:

a) Hatır ve hadîs-i nefis (dürtü ve uyarılma) **b)** Rağbet ve meyil (psikolojik ilgi) **c)** Hüküm **d)** Kesin karar ve niyet **e)** Fiil (eylem). Ona göre ilk iki aşamada sorumluluk gerçekleşmez. Çünkü zihninde oluşacak bir imajı ve ona ilgi duymayı önlemek insanın elinde değildir. Hüküm aşamasında ise “bu işi yapmam gerekir” gibi bir hüküm, şuurlu ve irâdeli olarak verilmiş bir hüküm ise bu durumda sorumluluk gerektirir. Lakin bu, şuursuz söylenmiş gelişi güzel bir hüküm de olabilir. Gazzâlî böyle bir hüküm için sorumluluğun olmayacağını ifade etmiştir. Nihayet dördüncü aşamaya geçilince yani fiile niyet edilmiş, karar ve hür irâde gerçekleşmişse artık bu noktada sorumluluk da kesinleşmiş olur. Ancak kesin niyet ve irâdeye rağmen son aşama olan fiilden vazgeçilirse bu durumda sorumluluk, vazgeçmenin arkasındaki niyete bağlıdır. Eğer bir kimse Allah’tan korktuğu ve niyetinden de pişman olduğu için fiili işlemekten vazgeçerse, sorumluluktan kurtulur. Çünkü Gazzâlî’ye göre insanın beşerî tabiatına karşı koyarak önceki niyetinden ve kararından vazgeçmesi güçlü bir irâde ve gayret gerektirir. Bu gayreti ve irâdeyi göstererek kötülükten vazgeçmeyi başaran insan, bu sayede sorumluluktan kurtulur. Ancak insan herhangi bir kötü davranışı işleme kararından, iyi niyet sonucu değil de gaflet, unutma, acizlik vb. iyi niyete dayanmayan sebeplerden dolayı vazgeçer ya da yapamazsa bu durumda ahlâkî sorumluluktan da yaptırımından da kurtulamaz.¹⁰⁹⁰

Kur’an’a göre dünyada var oluş gayesi imtihan olan insana Allah, eğer irâde hürriyeti vermemiş ve ona sorumluluk yüklememiş olsaydı, o takdirde bu imtihanın

¹⁰⁸⁹ Demirci, **İnsan ve Sorumlulukları**, s. 90-91; Pazarbaşı, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁰⁹⁰ Gazzâlî, **İhyâ**, C: III, s. 92-96.

bir anlamı olmazdı. Bundan dolayıdır ki, Yüce Allah “Rahmân” sıfatının tecellisi olarak insanı varlık âlemine göndermiş ve ona akıl vermiş, “Rahîm” oluşu sebebiyle de çalışanı ve çalışmayanı ayırt etmek ve buna göre ceza ve mükâfat takdir etmek için onlara kendi küllî irâdesinden bir pay ayırmıştır. İşte insanoğlu Allah’ın kendisine lutfettiği bu hür irâde ile yaratılış sermayesi olan yeteneklerini geliştirip kâmil manada bir insan olabilme imkânını elde edebilir ki bu, Allah Teâlâ’nın insanlara karşı mutlak anlamda rahmetinin bir göstergesidir.¹⁰⁹¹

Netice olarak İnsanoğlunun yapıp ettiklerinden sorumlu olması, sahip olduğu tercih etme ve isteme potansiyeline, yani kısa ve öz ifadesiyle, “irâde hürriyeti”ne sahip oluşuyadır. Kur’an’ın muhteviyatından anladığımız kadarıyla insana, bu irâdesini istediği yönde kullanma kabiliyeti de verilmiştir. Dolayısıyla insan, sorumlu olmasının gerektirdiği bir ön şart olarak, hür irâdeye sahiptir. Hür irâdeye sahip olması sebebiyle de sorumlu bir varlıktır. Bu durumda irâde hürriyeti ile sorumluluğun birbirini gerektiren iki unsur olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁹¹ Yazır, **Hak Dîni Kur’ân Dili**, C: I, s. 37.

SONUÇ

Çalışmamızın konusunu teşkil eden “irâde hürriyeti” meselesi, insanın fiillerinde ve davranışlarında hür olup olmadığı, seçimlerini ve eylemlerini tamamen kendi isteğiyle mi, yoksa herhangi bir zorlamayla mı yaptığı gibi sorulara cevaplar aranan çetrefilli bir meseledir. Allah’ın mutlak irâdesi karşısında insan irâdesinin varlığı, sınırları ve konumunun ne olduğu, sahip olduğu irâdenin bir sonucu olarak insanın, eylemlerinden sorumlu olup olmadığı gibi hususlar, bu meselenin temel sorularındandır.

Istılah anlamı “bir şeyi yapıp yapmama hususunda karar verme gücü” olan irâde kavramının kök anlamı “istemek”tir. Aynı zamanda “meyletmek, tercih etmek ve arzu etmek” anlamları da ön plana çıkmaktadır. Müfressirler eserlerinde irâde kelimesini, Kur’an bütünlüğünü gözetmek suretiyle, gerçek anlamının dışında farklı manalarda da yorumlamışlardır.

Ağırlıklı olarak irâde kelimesiyle eş anlamlı kabul edilen ve irâdeyle arasında sıkı bir bağ olan meşîet kavramı, irâde hürriyeti meselesinin anlaşılması hususunda temel kavramlardan birisidir. Bununla birlikte meselenin doğru anlaşılması, Kur’an’ın bu hususta ne dediğinin tam manasıyla idrak edilebilmesi ve meseleye geniş bir perspektiften bakılabilmesi adına fiil, azim, kesb, istitâat, hidâyet, dalâlet, kaza ve kader gibi kavramlar da, ihmal edilmemesi gereken kavramlardır.

İnsanın eylemlerini konu edinen “irâde hürriyeti” meselesi penceresinden Kur’an’a bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında, her şeyin yaratıcısı olan Allah’ın, insanın fiillerinin de yaratıcısı olduğu görülmüştür. Buna göre yaratmanın mutlak manada sadece Allah’a ait olduğu ve O’nun “yaratması” ile insanın “yapmasının” kesin olarak ayrılması gerektiği anlaşılmıştır. Bu doğrultuda sahip olduğu sınırlı irâdeyle insanın, eylemlerinde ve davranışlarındaki etkisinin, yaratmak değil istemek, meyletmek, azmetmek ve yapmak olduğu tespit edilmiştir.

Kur'an'da, ilk okunduğunda cebr anlamını çağrıştıran ve bu doğrultuda yorumlanabilen âyetler olduğu gibi insana hürriyet imkânı tanıyan ve insanın yaptığı eylemlerini hür irâdeyle yaptığını ifade eden âyetler de mevcuttur. İki zıt kutup gibi olan ve aralarında çelişki varmış gibi duran bu âyetlerden sağlıklı ve ikna edici bir sonuç alınabilmesi, sadece benimsenen düşünceyi destekleyen âyetlerin ele alınmasıyla değil, meseleyle ilgili bütün âyetlerin, Kur'an bütünlüğü de gözetilerek değerlendirilmesiyle mümkün olacağı tespit edilmiştir.

Âyetleri bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde insanın hür bir irâdeye sahip olduğu, dolayısıyla eylemlerini yaparken herhangi bir baskı ve zorlamayla değil, hür irâdesiyle kendisinin yaptığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte insandaki irâde hürriyetinin sınırsız ve mutlak olmadığı, mutlak hürriyete sahip yegâne varlık olan Allah'ın belirlediği alan içerisinde, insanın da sınırlı gücü ve kudretiyle fiillerini ve davranışlarını yapabilecek hür bir irâdeye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Kur'an, insana irâde hürriyeti imkânı verdiği gibi bu hürriyetinin gereği olarak fikrini özgürce ifade etme ve inancını özgürce yaşama hakkı da vermiştir. Aynı zamanda Kur'an, sahip oldukları bu haklar ve değerler açısından insanların eşit olduklarını, irâde, inanç, düşünce, fikir ve ifade hürriyeti gibi temel hakların, dil, din, renk, ırk ve cinsiyet ayrımı olmaksızın bütün insanlara verilmiş haklar olduğunu bildirmiştir. İnsanların hürriyet alanlarıyla ilgili Kur'an'ın getirdiği bu hüküm ve ilkelerin, her devirde bütün toplumlar için örnek teşkil ettiği görülmüştür.

İnanç hususunda kişilere baskı uygulamayan Kur'an, aynı şekilde dinî ritüellerin hiçbirinde de baskıyı kabul etmemiştir. Dolayısıyla baskıdan uzak bir şekilde insana düşüncesini, inancını, davranışlarını özgürce ortaya koyma imkânı veren Kur'an, sahip olduğu bu özelliklerden sonra insanı sorumlu kılmıştır. Buna göre irâdesi, inancı ve düşüncesi baskı altında olan bir insanın, sözlerinde ve eylemlerinde objektif olamayacağı, bu sebeple de eylem ve söylemlerinden sorumlu tutulamayacağı sonucuna varılmıştır.

Ayrıca Kur'an âyetlerinden insanın, irâdesini hayra veya şerre yönlendirebilecek, kendi isteği ve tercihi ile iyiden ya da kötüden birini seçebilecek imkân ve kabiliyette yaratıldığı anlaşılmıştır. Irâdesini olumsuz etkileyen nefis ve

şeytanın kötülüğe ve günaha teşviklerine kanıp kanmamasının ve aldatıcı vasfı olan dünya hayatının geçici cazibesine aldanıp aldanmamasının, irâdesi sayesinde insanın kendi elinde olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla insanın, tercihlerini ve eğilimlerini, hür irâdesiyle bizzat kendisinin yaptığı, eylemlerine de bu hürriyet çerçevesinde yön verdiği, bundan dolayı da yaptığı her eylemin sorumluluğunun kendisine ait olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, **el-Mu‘cemü’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, 2. bs., Kahire, Dâru’l-Hadis, 1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî: **el-Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid, 50 c., Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1995.
- Aktepe, Orhan: “Kazâ-Kader’in Mahiyeti ve Değişip Değişmemesi Problemi”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C: X, sy. 2, 2012, s. 69-90.
- Alak, Musa: “Meşîet-i İlâhiyye ve Hidâyet-Dalâlet”, (Müzakere-1) **Doğru Bildiğimiz Doğrulardan: Allah Teâla Dilediğini Dalâlette Bırakır, Dilediğini Hidâyete Erdirir**, (fotokopi baskı) derleyen: Musa Alak, İstanbul, y.y., 2006, s. 13-20.
- _____ Meşîet-i İlâhiyye ve Hidâyet-Dalâlet-2”, (Müzakere-2) **Doğru Bildiğimiz Doğrulardan: Allah Teâla Dilediğini Dalâlette Bırakır, Dilediğini Hidâyete Erdirir**, (fotokopi baskı) derleyen: Musa Alak, İstanbul, y.y., 2006, s. 33-59.
- Altıntaş, Ramazan: **Kur’an’da Hidâyet ve Dalâlet**, İstanbul, Pınar Yayınları, 2003.
- el-Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd: **Rûhu’l-Me‘ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb‘i’l-Mesânî**, thk. Alî ‘Abdulbârî Atiyye, 16 c., Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1415/1994.
- Ammara, Muhammed: **Laiklik ve Dini Fanatizm Arasında İslâm Devleti**, çev. Ahmet Karababa, Salih Barlak, İstanbul, Endülüs Yayınları, 1991.

- Ateş, Süleyman: **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, 12 c., İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988-1991.
- Aydın, Hayati: **Kur'an'da Psikolojik İkna**, 6. bs., İstanbul, Timaş Yayınları, 2005.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadiste Tesbit Yöntemi**, İstanbul, Kitabevi, 2003.
- Aygen, Mustafa: **Kur'an-ı Kerim Işığında İffet, Hayâ ve Müstehcenlik**, İstanbul, Ravza Yayınları, 2023.
- Aytekin, Arif: **Farklı Mezheplere Mensup Üç Müfessire Göre Kur'an'da İrâde ve Meşîet**, İstanbul, Bereket Yayınları, 2013.
- el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed et-Temîmî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 9. bs., Ankara, TDV Yayınları, 2018.
- Bayındır, Abdulaziz: “Kur'an'daki مَنْ يَشَاءُ (Men Yeşâ) İfadesi Bağlamında Meşîet ve İrâde Kavramları”, **Doğru Bildiğimiz Doğrulardan: Allah Teâla Dilediğini Dalâlette Bırakır, Dilediğini Hidâyete Erdirir**, (fotokopi baskı) derleyen: Musa Alak, İstanbul, y.y., 2006, s. 3-6.
- el-Beyzâvî, Ebû Said Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed: **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, 5 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997.
- Biçer, Ramazan: **Akıl ve İrade Kapısı İmam Maturidi**, İstanbul, Erdem Yayınları, 2018.
- Bilgiz, Musa: **Kur'an'da İnsanlık Onuru**, Ankara, Fecr Yayınevi, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Açıklamalı İlm-i Kelâm Dersleri**, Sad. Salih Sabri Yavuz, Faruk Sancar, 3. bs., İstanbul, Semerkand Yayınları, 2018.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cû'fi: **el-Câmiü's-Sahîh**, 7 c., 5. bs., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1993.

el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî: **el-Beyân ve't-Tebyîn**, 3 c.,
Beyrut, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd: **es-Sihah: Tâcü'l-Lüga ve Sihâhü'l-
Arabiyye**, thk. Şehabeddin Ebû Amr, 2 c., Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1998.

Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 1999.

Çağrııcı, Mustafa: "Azim", **DİA**, 1991, C: IV, s. 328-329.

_____ "Azim", **İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, C: I,
s. 193-194.

_____ "İnfak", **DİA**, 2000, C: XXII, s. 289-290.

Çağrııcı, Mustafa – Hökelekli, Hayati: "İrâde", **DİA**, 2000, C: XXII, s. 380-384.

Çetin, Maksut: "İslâm Dininde Tevhid-Özgürlük İlişkisi", **Mîzânü'l-Hak: İslâmî
İlimler Dergisi**, sy. 12, 2021, s. 41-76.

ed-Dâmegânî, Ebu Abdulah Hüseyin b. Muhammed: **el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-
Kur'âni'l-Kerîm**, 4. bs., thk. Abdülazîz Seyyidülehl, Beyrut, Dâru'l-
'İlm li'l-Melâyin, 1983.

Demirci, Muhsin: **Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları**, İstanbul, Ensar
Neşriyat, 2010.

_____ **Tefsir Terimleri Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2017.

Demir, Zakir: **Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rîfât, Hudûd ve
Mustalahât Kitâbiyâtı**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2020.

Dinler, Murat: "Ebussuûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân", **Fatih Sultan Mehmet
Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul,
2018.

- Draz, Abdullah: **İslâm'ın İnsana Verdiği Değer**, çev. Nureddin Demir, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1983.
- Dumlu, Ömer: **Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi**, DİB Yayınları, Ankara, 1992.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kâmil Karabelli, Dımeşk, Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 2009.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, **el-Bahru'l-Muhît**, thk. Mahir Habbûş, Beyrut, Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 2010.
- Ebüs-suûd, Muhammed el-İmâdî: **İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm**, 9 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.
- Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî: **el-Külliyât: Mu'cem fi'l-Mustalahâti ve'l-Fürûki'l-Lugaviyye**, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısırî, 2. bs., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd: **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl**, thk. Yusuf Ali Büdeyvi, 3 c., Beyrut, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî: **et-Tebziratü'l-Edille**, thk. Muhammed Enver, Hamid İsa, 2 c., Kahire, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011.
- Ersoy, Mehmed Âkif: **Safahat**, haz. A. Vahap Akbaş, İstanbul, Beyan Yayınları, 2009.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshak b. Sâlim el-Basrî: **el-Lüma' fî'r-Red 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- _____ **el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne**, 4. bs., thk. Beşir Muhammed Uyûn, Dımeşk, Mektebetü Dâri'l-Beyân, 2010.

Ferruh, Ömer: **Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî**, Beyrut, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, 1992.

el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed: **el-Kâmûsü'l-Muhît**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1986.

_____ **Besâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-'Azîz**, 6 c., thk. Ali en-Neccâr, 3. bsk., Kâhire, y.y., 1996.

el-Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî: **İhyâü Ulûmi'd-Dîn Tercümesi**, çev. Ahmed Serdaroğlu, 4 c., İstanbul, Bedir Yayınevi, 2012.

Gölcük, Şerafeddin: **Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri**, Ankara, TDV Yayınları, 1997.

_____ **Kur'an ve İnsan**, 2. bs., Konya, Kitap Dünyası Yayınları, 2009.

_____ "Kazâ ve Kader Bağlamında İnsan", **İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiye Bağlamında Kader Mes'elesi**, ed. İlyas Çelebi, 2. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 111-117.

Gündoğar, Hamdi: "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İrâdesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrâde Özgürlüğü", **Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi**, C: 10 sy. 3, 2010, s. 115-134.

Güriz, Adnan: "İrâde Hürriyeti-1", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C: 24, sy. 1, 1967, s. 635-673.

el-Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî: **Kitâbü'l-'Ayn**, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Semerraî, 8 c., Beyrut, Müessesetü'l-'Alemlî li'l-Matbûât, 1988.

Hamidullah, Muhammed: **İslâm'da Devlet İdâresi**, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1963.

Harman, Ömer Faruk: "Dalâlet", **DİA**, 1993, C: VIII, s. 427-428.

_____ "Günah", **DİA**, 1996, C: XIV, s. 278-282.

Işık, Harun: **Mâturîdî’de İnsan Özgürlüğü**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2013.

Izutsu, Toshihiko: **Kur’an’da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar**, çev. Selahattin Ayaz, 7. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2019.

_____ **Kur’an’da Allah-İnsan**, çev. Süleyman Ateş, Ankara, AÜİF Yayınları, 1975.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî: **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, 30 c., Tunus, Dâru’t-Tûnisîyye, 1984.

İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer: **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘Azîm**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, 9 c., Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1998.

İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. yezîd el-Kazvînî: **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid, Muhammed Kâmil Karabelli, 5 c., Dımeşk, Dâru’r-Risâleti’l-‘Alemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî: **Lisânü’l-‘Arab**, nşr., Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdik el-Ubeydî, 18 c., 2. bs., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1997.

İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî: **Nüzhetü’l-A’yüni’n-Nevâzir fî ‘İlmi’l-Vücûh ve’n-Nezâir**, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1984.

İrfan Abdülhamid: **İslâm’da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları**, 5. bs., çev. Saim Yeprem, Ankara, TDV Yayınları, 2020.

el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb: **el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân**, thk. Muhammed Halil, 6. bs., Beyrut, Dâru’l-Ma’rife, 2010.

İşler, Emrullah: “Tarafe b. Abd”, **DİA**, 2011, C: XL, s. 14.

İzmirli, İsmail Hakkı: **Yeni İlm-i Kelâm**, haz. Sabri Hizmetli, Ankara, Umran Yayınları, 1981.

İzzetbegoviç, Aliya: **İslâm Deklarasyonu**, çev. Rahman Âdemi, İstanbul, Fide Yayınları, 2007.

Kâdî, Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî: **el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl**, thk. Ahmed Fuad el-Ehvânî vd., 20 c., Kahire, Dâru'l-Mısriyye, 1963.

_____ **Şerhü'l-Usûli'l-Hamse**, thk. Abdülkerim Osman, 3. bs., Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996.

Karaarslan, Nasuhi Ünal: "Hâris b. Hillize", **DİA**, 1997, C: XVI, s. 196-197.

Kara, Osman: **Kur'an'da İnsan Davranışları**, İstanbul, Ark Yayınları, 2017.

Karagöz, İsmail: **Din ve Vicdan Özgürlüğü**, Ankara, DİB Yayınları, 2007.

Karaman, Hayreddin vd.: **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri**, 5 c., Ankara, DİB Yayınları, 2007.

Karataş, Şuayip: **Kur'an'ın Konusu Olarak Melekler**, 2. bs., İstanbul, İFAV Yayınları, 2023.

Kaşıkçı, Osman: "Radâ", **DİA**, 2007, C: XXXIV, s. 384-386.

Kazanç, Fethi Kerim: "İslâm Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C: VII, sy. 4, 2007, s. 125-212.

Kılavuz, Ahmet Saim: **Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.

_____“Kur’an ve Sünnet Bağlamında Kader Meselesi”, **İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Mes’elesi**, ed. İlyas Çelebi, 2. bs., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014, s. 199-221.

Kılıç, Sadık: **Kur’an’da Günah Kavramı**, Konya, Hibaş Yayınevi, 1984.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhamed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh: **el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân**, thk. Ahmed Berdûnî, 20 c., 2. bs., Kahire, Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1964.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî: **Kitâbü’t-Tevhîd**, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, 4. bs., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

_____ **Te’vîlâtü’l-Kur’ân**, thk. Ahmed Vanlıoğlu vd., 18 c., İstanbul, Mizan Yayınları, 2005-2007.

Memiş, Murat: “Allah’a İzafesi Bakımından Kur’an’da İrâde ve Meşîet Kavramları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 31, 2010, s. 93-133.

el-Mevdûdî, Ebü’l-A‘lâ: **Tefhîmü’l-Kur’ân**, çev. Muhammed Han Kayani vd. (kurul), 7 c., İstanbul, İnsan Yayınları, 2005.

_____ **İslâmî Kavramlar**, çev. Süleyman Akyüz, 12. bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 2018.

el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke: **Meâricü’t-Tefekkür ve Dekâiku’t-Tedebbür**, 15 c., Dimeşk, Dâru’l-Kalem, 2000-2006.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr b. el-Ezdî el-Ehlî: **Tefsîru Mukâtil b. Süleymân**, thk. Ahmed Ferid, 3. c., Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2003.

_____ **el-Vücûh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-‘Azîm**, Bağdat, Mektebetü’r-Rüşd, 2011.

- Osman, Abdülkerim: **İslâm'da Fikir ve İnanç Hürriyeti**, çev. Ramazan Nazlı, 3. bs., İstanbul, Şelale Yayınları, 1979.
- Öğretici, Salih: “Semantik Açıdan Tefsirlerde İrade Kavramı”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2015.
- Öner, Necati: **İnsan Hürriyeti**, 6. bs., İstanbul, Divan Kitap Yayınları, 2013.
- Özdemir, Metin: “Problematik Boyutlarıyla Kader Mes’eleşi”, **İnsan İrâdesi ve Kudret-i İlâhiye Bağlamında Kader Mes’eleşi**, s. 19-74.
- Özdinç, Rıdvan: **Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrâde Meselesi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013.
- Özler, Mevlüt: **İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010.
- Pazarbaşı, Erdoğan: “Mes’ûliyetin Kur’ân-ı Kerim’den Dayanağı”, **Kur’ân-ı Kerim’de Mes’ûliyet**, ed. M. Bedreddin Çetiner, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006, s. 51-67.
- Polat, Muhyettin: “Kur’an Âyetleri Işığında Nefs ve Şeytan Kavramları”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Doktora Tezi), Van, 2022.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî: **Mefâtihü’l-Gayb**, 32 c., 3. bs., Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1999.
- Reşîd Rızâ, Muhammed b. Ali: **Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîrü’l-Menâr)**, 12 c., y.y.y., el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmmetü li’l-Kitâb, 1990.
- es-Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî, **el-Bidâye fî Usûli’d-Dîn**, haz. Bekir Topaloğlu, İstanbul, Elif Ofset, 1995.

Said, Cevdet: **İslâmî Mücadelede Güç, İrade ve Eylem** çev. Halil İbrahim Kaçar, İstanbul, Pınar Yayınları, 1995.

Sarıçam, İbrahim: **Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı**, Ankara, DİBY, 2004.

Seyyid Kutub: **Fî Zılâli'l-Kurân**, 6 c., 32. bs., Beyrut, Dâru'ş-Şürûk, 2003.

Seyyid Şerif el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî: **Kitâbü't-Tâ'rîfât**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Sinanoglu, Mustafa: "İlhâd", **DİA**, 2000, C: XXII, s. 90-92.

_____ "İbadet", **DİA**, 1999, C: XIX, s. 233.

Süruş, Abdülkerim: **Maximum ve Minimum Din**, çev. Yasin Demirkıran, Ankara, Fecr Yayınevi, 2002.

Şa'bân, Zekiyüddîn: **İslâm Hukuk İlminin Esasları**, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, TDV Yayınları, 2004.

eş-Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-'Alem en-Nahvî, **Şerhu's-Şu'arâi's-Sitteti'l-Câhiliyyîn**, 2 c., Beyrut, Dâru'l-Âfakî'l-Cedîde, 1983.

Şentürk, Lütfî - Yazıcı, Seyfettin: **Güncel Dinî Meseleler**, Ankara, TDV Yayınları, 2013.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh b. Alî b. Muhammed: **Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr**, 6 c., Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1993.

_____ **Neylü'l-Evtâr Şerhü Münteka'l-Ahbâr**, 8 c., Kahire, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1971.

et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin: **el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, 22 c., Beyrut, Müessesetü'l-'Alemlî li'l-Matbûât, 1997.

- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd: **Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, 24 c., Mekke, Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, t.y.
- et-Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîd el-Fârukî: **Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn**, haz. Ahmed Hasan Besic, 4 c., Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- et-Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd): **es-Sünen**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, 2. bsk., Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas: **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, 6. bs., Ankara, İSAM Yayınları, 2019.
- Tuna, Sedat: "Tarafe'nin Şiirlerinde Hiciv", **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C: XI, sy. 3, 2021, s. 893-928.
- Tunç, Cihat: "Dalâlet", **DİA**, 1993, C: VIII, s. 428-429.
- Tunçer, Mustafa: **Kur'an'da Cin ve Şeytan**, 2. bs., İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.
- Tülücü, Süleyman: "Zülisba' el-Advânî", **DİA**, 2013, C: XLIV, s. 563-564.
- Ulutürk, Veli: **Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı**, Konya, İstişare Yayınları, 1990.
- Yakıt, İsmail: "Kur'an ve Sünnette İnanç ve Düşünce Özgürlüğü", **Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları (Tartışmalı İlmî Toplantı)** ed. Muhsin Demirci, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2013, s. 385-398.
- Yaltkaya, Şerafeddin: **Yedi Askı**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2018.
- Yavuz, Muhammed: "Ebussuûd Tefsirinde Kader ve İhtiyâr", **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü**, (Doktora Tezi), İstanbul, 2022.

Yavuz, Yunus Vehbi: **İslâm'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü**, İstanbul, Sahaflar Kitap Sarayı, 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki: "İstitâat", **DİA**, 2001, C: XXIII, s. 399-400.

_____ "Kesb", **DİA**, 2022, C: 25, s. 304-306.

Yazıcıoğlu, Mustafa Said: "Fiil" , **DİA**, 1996, C: XIII, s. 59-64.

_____ "İslâm Kelâmında Önemli Bir Mesele: İstitâat", **İslâmî Araştırmalar**, C: I, sy. I, 1986, s. 50-53.

_____ **Mâturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti**, Ankara, Otto Yayınları, 2017.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi: **Hak Dîni Kur'ân Dili**, sad. Sıtkı Güllü, 10 c., İstanbul, Huzur Yayınevi, 2003.

Yeprem, Saim: **İrâde Hürriyeti**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Yıldırım, Ali: **Mehmet Akif Ersoy: Tanrı, İnsan ve Eylem**, İstanbul, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.

Yiğit, Yaşar: "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidad Suç ve Cezasına Bakış", **İslâmiyat**, Ankara, C: 2, sy. 2, 1999, s. 121-137.

Yurdagür, Metin: "Tuğyan", **DİA**, 2019, C: XLI, s. 611.

Yüksel, Azmi: "Abîd b. Ebras", **DİA**, 1998, C: I, s. 308-309.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk: **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, thk. İbrahim Terzi, 25 c., Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1975.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî: **el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-**

Te'vîl, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz, 6 c.,
Riyad, Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.

ez-Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed: **Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'**, Beyrut,
Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.

Zeydan, Abdulkerim: **İslâm Şeriatında Fert ve Devlet**, çev. Zeki Soyyiğit, İstanbul,
y.y., 1969.

_____ **Fıkıh Usûlü**, çev. Ruhi Özcan, İstanbul, İFAV Yayınları, 1993.

ez-Zühaylî, Vehbe: **et-Tefsîrü'l-Münîr fi'l-Akîde ve's-Şeria ve'l-Menhec**, 30 c.,
Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1991.

Watt, William Montgomery: **İslâm'ın İlk Dönemlerinde Hür İrâde ve Kader**, çev.
Arif Aytekin, İstanbul, Ebubekir Camii İlim ve Hizmet Vakfı, 1996.

Wensinck, Arent Jean: **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî:
Concordance et Indices de la Tradition Musülmane**, 7 c., İstanbul,
Çağrı Yayınları, 1986.